

השתלשלות החיוב החל בחוץ לארץ
בהפרשת
ראשית הגז
והזרוע הלחיים והקיבה

מוגש כמילוי חלקי של הדרישות לקבלת תואר "מוסמך"

- .I במחלקה לתלמוד
.II אוניברסיטת בר-אילן

רמת-גן חשוון תשס"ה

© כל הזכויות שמורות

עבודה זו נעשתה בהדרכתו של ד"ר יוסף

(ג'פרי) וולף מהמחלקה לתלמוד

באוניברסיטת בר-אילן

דברי תודה

"ואני בחסדך בטחתי יגל לבי בישועתך" וגו' (תהילים, יג:ו) מודה אני לבורא כל העולמות, הבורח בעמו ישראל והרועה אותי מעודי, ששם חלקי מיושבי בית המדרש וזיכני לעסוק בתורתו הקדושה. שלושה שותפים באדם, ואני מודה להורי היקרים, אלחנן (הנרי) ובתיה זק, ה' יחזקם ויאמצם, על כל הטובה אשר גמלו עמי מיום היוולדי ועד עתה.

תודתי להורי אשתי, אליהו וסוזנה (חנה פרידא) יוקל, ה' יחזקם ויאמצם, על סיועם ועידודם.

רבו של אדם מביאו לחיי העולם הבא, ואני מודה לרבותי בנעורי, הרבנים הצדיקים: חיים הלוי קייסמן, אברהם שלומוביץ, מיכאל עוזר פרנס ויצחק משה הכהן, שליטי"א על שנטעו בי את אהבת התורה והיגיעה בה ואת מעלת תיקון המידות.

זה כעשור שנים שאני זוכה להסתופף בצלו של מו"ר הרב הגאון אהרן כ"ץ, שליטי"א, ראש המכון הגבוה לתורה באוניברסיטת בר-אילן, ולהתבשם מתורתו. מו"ר הוא המלמדנו את דרכי פסיקת ההלכה מתוך אחריות לאמיתה של תורה, והוא שפתח לי צוהר לעולם המחקר התלמודי.

אני מודה גם לכל רבני המכון הגבוה לתורה על התורה שהם מפיצים במכון ומחוצה לו, ולסגל המכון הגבוה לתורה על האפשרות שהם מספקים לי, ולכל תלמידי המכון לעסוק בתורה.

הרבה מהדברים המופיעים בעבודתי בחנתי תחילה, מתוך דבוק חברים, עם ידידי ועמיתי במכון הגבוה לתורה, ולא אוכל לפורטם כי רבים ויקרים הם.

אני מודה למחלקה לתלמוד שבאוניברסיטת בר-אילן על הכלים המחקריים שרכשתי בין כתליה, ועל התורה הרבה שלמדתי במסגרתה. תודה מיוחדת לראש המחלקה בעבר, פרופ' יוסף תבורי, ולראש המחלקה הנוכחי, פרופ' חיים מיליקובסקי, על עידודם ועצותיהם. מרכזת המחלקה, הגב' רבקה זגן, סייעה בידי רבות ועל כך תודתי.

תודה עמוקה למורי ומנחי, הרב ד"ר יוסף (גי'פרי) וולף. ד"ר וולף העניק לי רבות במהלך המחקר והכתיבה של עבודה זו, החל מהכוונה מתודולוגית עובר להפניות למקורות וכלה בפרטי ניסוח. גם כשהיה בשבתון בארץ העמים, קרא בדקדוק רב את החומרים ששלחתי לו, והעיר עליהם הערות מפרות ומועילות.

חוקרים רבים הקדישו מזמנם לענות לשאלותי ותהיותי: פרופ' ש"י פרידמן, פרופ' י' ברודי, פרופ' א' גרוסמן, ד"ר ש' עמנואל, הרב ד"ר י"מ פלס, ד"ר רמי ריינר וד"ר ברק כהן. עובדי המכון הלאומי לתצלומי כתבי-יד של הספריה הלאומית בירושלים סייעו בידי רבות, ועל כך תודתי.

רבים מידידי סייעוני בחלקים שונים של עבודתי, בעצות, הערות ואף בעזרה בענייני מיחשוב והדפסה, וקצרה היריעה מלמנותם. תודה מיוחדת לידידי הרב מתניה בן-גדליה ור' אברהם יוסף מרדכי שמידמן על עזרתם הרבה.

אחרונה, חביבה וחשובה, אין בכחי להביע את עמקי תודתי לאשתי היקרה, לאה, מנב"ת. אלולי
רעייתי, לא היתה עבודה זו מתחילה וקל וחומר שלא מגיעה לידי גמר. יהי רצון מלפני אבינו
שבשמים, שנזכה לעבדו יחדיו באמת ובשמחה, ולגדל את ילדינו על אדני תורת אמת.

מבוא

נושא המחקר ומטרתו

הזרוע, הלחיים והקיבה מהבהמות¹ וראשית גז הצאן הן שתיים מתוך עשרים וארבע מתנות הכהונה. שתי מתנות אלו אינן מופיעות ברשימת מתנות הכהונה בספר במדבר (יח: ח-יט), אלא רק בספר דברים (יח: ג-ד)². להלכותיהן המפורטות של שתי מצוות אלו הוקדשו במשנה, ובעקבותיה בתלמוד הבבלי, הפרקים העשירי והאחד-עשר של מסכת חולין, בהתאמה. בעבודתנו זו, נעסוק בתולדותיו של נושא אחד בלבד - החיוב בשתי מצוות אלו, או באחת מהן, האם חל הוא בחוצה לארץ, על-פי שורת הדין ועל-פי המנהג בפועל? מסגרת הזמן של הדיון תתחיל במשנה ובמדרשי ההלכה ותגיע עד לשלהי תקופת הראשונים באשכנז, בסביבות שנת 1350 לספירת העמים³. אנו נתמקד במרכזים התורניים שבצפון צרפת ובאשכנז, לפני ואחרי גזרות תתנ"ו. עם זאת, על מנת להגיע לתמונה שלמה יותר של השתלשלותה של ההלכה, ננתח תחילה את המקורות התלמודיים⁴. לאחר מכן, נבחן את ההלכה והמנהג בתקופת הגאונים ותחילת תקופת הראשונים בבבל, בצפון אפריקה ובספרד המוסלמית. בהמשך, נתמקד כאמור, בתחום ההלכה הצרפתי-אשכנזי, ונחתום בניתוח דומה, אך תמציתי יותר, נערוך גם לגבי המרכזים בפרובנס ובספרד הנוצרית.

מטרת המחקר הנה לנסות ולהשיב על השאלות הבאות:

- מה היא ההלכה העולה מן המקורות בתקופות ובמרכזים התורניים השונים?
- מה היה המנהג בפועל בתקופות ובמרכזים אלו?
- מה היה מקורם ההיסטורי של המנהגים השונים?
- מה היה היחס ההדדי בין הלכה, פרשנות ומנהג?

¹ להלן, ולכל אורך העבודה - "זלו"ק".

² "וזה יהיה משפט הכהנים מאת העם זובחי הזבח אם שור אם שה ונתן לכהן הזרע והלחיים והקבה: ראשית דגנך תירשך ויצהרך וראשית גז צאנך תתן לו."

³ שנה זו נקבעה כסוף תקופת הראשונים באשכנז ע"י דינרי, אשכנז, עמ' 7 - 16, ובאשכנז וצרפת גם יחד ע"י וולף, עצמאות. לעניין זה, יעויין עוד גם בדבריו הקצרים של תא-שמע, זרמים, עמ' 189: "תקופת הראשונים באירופה נחתמה באמצע המאה הי"ד, ומאה וחמישים השנה המפרידות בין חתימתה לראשית תקופת האחרונים היא תקופת ביניים, תקופת מעבר, שמן הבחינה המתודית ניתן לכוללה בכל אחת משתי התקופות, הכל לפי העניין המסויים המעסיק אותנו."

⁴ עם זאת, כפי שהעיר כ"ץ, שבת, עמ' 13 - 14, הממצאים וההשערות העולים מניתוח מחקרי של המקורות התלמודיים אינם משליכים על ניתוח עמדות רבותינו הראשונים. מחקר דברי הראשונים צריך להתבצע מתוך ראייה שיטתית דוגמטית של המקורות הקדומים, כפי שהם עצמם ראו אותם.

המחקר הקיים בנושא

נושא העבודה טרם נדון במחקר במלואו. א' גרוסמן התייחס בקצרה לתחום ההלכה האשכנזי שלפני תתנ"ו⁵, וי"מ תא-שמע עסק בצורה תמציתית בתשובת רש"י בעניין החיוב בזרוע, לחיים וקיבה בחו"ל. זאת, כחלק מדיונו בעניין יחסו הכללי של רש"י למנהגים⁶. בנוסף, קיימות הערות נקודתיות של חוקרים מספר לחלק מן המקורות בהם נעסוק⁷. במסגרת עבודתנו, ננתח את המקורות הנפרדים ואת מכלול המקורות, ולאורם נבחן את מסקנות המחקר.

מתודולוגיה

עבודתנו עוסקת בתולדותיה של הלכה אחת. כפי שהדגיש י" כ"ץ, יש לבנות את העיסוק המחקרי בתחום של "תולדות ההלכה" על בסיס דיון מעמיק בדוגמאות רבות של פרטי הלכות. רק ממחקרים רבים בפרטי הלכות, ניתן יהיה להגיע למסקנות כלליות יותר⁸. ניתוח המקורות ההלכתיים, יתבצע על-פי הבחינה הכפולה שהעלה כ"ץ. תחילה, ניתוח הלכתי-פנימי, מנקודת מבטו של הפוסק עצמו, כחלק מהספרות והמסורת הרבנית, שהנה, על-פי תפיסתה העצמית, מערכת סגורה. לאחר מכן, עיון מנקודת מבט מחקרית-היסטורית, תוך איתור השפעת המציאות, תנאי החיים והמנהג על הפוסק במקרה הנדון⁹.

⁵ גרוסמן, אשכנז, עמ' 194 - 195.

⁶ תא-שמע, אשכנז, עמ' 49 - 50.

⁷ דברי החוקרים יובאו וידונו במסגרת העיון במקור או במקורות שבהם עסקו חוקרים אלה.

⁸ כ"ץ, מבוא, עמ' 3; כ"ץ, שבת, עמ' 13. יעויין עוד בדברי Woolf, Mahariq, pp. 45-46.

The late Professor Jacob Katz was wont to observe that the student seeking to properly study and evaluate rabbinic responsa must read his sources twice. First, he must examine the text from the point of view of the halakhist, and evaluate it as an integral part of halakhic literature and tradition, respecting the general assumption of the halakhist that Jewish law is a closed system, which operates according to its own rules. After this, he must don the spectacles of the historian and evaluate, as best he can, the degree to which contemporary circumstances had an impact (if any) upon or are reflected in the decisor's ruling....As a result of the sagacity of Katz's admonition, Halakhic historiography in recent years has made heavy use of the medium of case studies (carried out within specific periods and geographical areas). Recourse to these has proven fruitful in advancing the historian's goal of carefully and responsibly reconstructing the history of halakha *per se* and the annals of the societies and cultures within which halakhic traditions were developed and which, in turn, left their impact thereupon."

יצויין, כי כ"ץ התייחס לתולדות ההלכה הבת-תלמודית. לאחרונה, העיר חיון, ב"ש וב"ה, עמ' ב (לדפי המבוא) על מעבר דומה של מחקר תולדות ההלכה הקדומה יותר (בתקופת הבית השני וספרות התנאים והאמוראים) מעיסוק בתיאוריות כוללות לעיון בפרטי פרטיהן של סוגיות, על מנת שניתן יהיה לבנות מחדש תיאוריות, על בסיס המסקנות המצטברות.

⁹ Woolf, *ibid.*, p. 45 בשם י" כ"ץ. כ"ץ עצמו (כ"ץ, מבוא, עמ' 3 - 5) העיר על כך שלפי תפיסת בעלי ההלכה עצמם, הכרעתם תמיד היתה לפי יישום המקורות. על החוקר לשאול את עצמו אם היו בהכרעות גם מגמות לא הלכתיות. דווקא המעקב אחרי המו"מ ההלכתי הוא שיכול להיות המפתח להבנה הסטורית ולגילוי מניע-על-הלכתי. לעניין זה, יעויין גם Soloveitchik, *Methodology*, p. 9, כי אי אפשר לחקור ספרות הלכתית בלי הבנה עמוקה של עקרונות הלכתיים וטכניקת הדיון ההלכתי. כפי שהעיר Woolf, *Methodology*, pp. 10-13 הכרחי גם להבין את התודעה העצמית של בעלי ההלכה, שראו עצמם תמיד כחלק משרשרת המסורה ההלכתית, גם בעת שחדשו חדושים מפליגים. בקורת נוקבת על מחקר תולדות ההלכה עד לזמנו מתח י" כ"ץ (כ"ץ, מבוא, עמ' 1 - 2), ויעויין עוד: Soloveitchik, *ibid.*, p. 76; Woolf, *Methodology*, p. 9.

- בהקמת אבן זו בפסיפס הרחב של תולדות ההלכה¹⁰, נתבסס על הנקודות הבאות:
- א. נציג את המקורות הרלוונטיים. מקורות מרכזיים שנדפסו, ולא זכו למהדורה בקורתית עדכנית, ייבדקו על-פי עדי הנוסח שבכתב-יד, על מנת לנסות ולעמוד על הנוסח המקורי¹¹.
 - ב. ננתח כל מקור, הן בנפרד והן מתוך זיקה למקורות הקודמים לו, המקבילים לו והמאחרים לו. זאת, תוך הבחנה בין הזרמים ההלכתיים והמרכזים התורניים השונים.
 - ג. נציין לספרות המחקרית הרלוונטית. בצמתים המרכזיים בתולדות הלכה זו, נערוך השוואה והנגדה תמציתית לספרות המחקרית העוסקת בסוגיות דומות.
 - ד. נשרטט את ההתפתחות הפנים הלכתית, כפי שהיא עולה מן המקורות.
 - ה. נברר את המנהגים בנושא זה בתקופות ובמרכזים השונים, כפי שיעלו מן המקורות שבידינו, וננסה לעמוד על הרקע להיווצרותם.
 - ו. נדון ביחס בין ההלכה והמנהג אצל החכמים השונים.

¹⁰ צוויין, כי מחקריהם המקיפים של יי כ"ץ וחי' סולובייצ'יק בתולדות ההלכה, שעסקו בתורת אשכנז וצרפת, התמקדו, בדרך כלל, בהלכות מרכזיות הנוגעות לדיני נפשות, דהיינו הלכות קידוש השם, ובהלכות הנוגעות ללבה של הפעילות הכלכלית של היהודים (גוי של שבת- כ"ץ, שבת; רבית- סולובייצ'יק, הלכה; סתם יינס - סולובייצ'יק, יינס, עמ' 44, 79, 84, 87 - 89; Soloveitchik, Texts, pp. 154-155). גם מחקרו של ב' לאו, עסק באיסור תבואה חדשה, שהתנאים הגיאוגרפיים-חקלאיים באשכנז ובצרפת הפכו את ההקפדה עליו לכמעט בלתי אפשרית. מאידך, נוגע איסור זה לצורך חיים בסיסי ביותר- לחם. לכל העניין, יעויין לאו, חדש, ובייחוד עמ' 8, 60 ו-86 -87) לעומת זאת, מחקריו הרבים של יימ תא-שמע עסקו בהשתלשלותן של הלכות רבות ומגוונות, אך במסגרת קצרה יותר. (מחקרים אלו קובצו בקבצי מאמריו **מנהג אשכנז הקדמון ו- הלכה, מנהג ומציאות באשכנז 1100 - 1350**) לפיכך, אנו מבקשים לדון בהרחבה דווקא בהלכה שלא נודעו לה השלכות כלכליות מרחיקות לכת.

¹¹ הבדיקה נעשתה על-בסיס צילומי כתבי היד שבמכון הלאומי לתצלומי כתבי-יד, ותודתי לעובדי המכון על סיועם.

פרק ראשון: ההלכה במשנה ובתלמודים והמנהג בפועל

א. רשימת מתנות הכהונה

הזרוע הלחיים והקיבה וראשית הגז הנן שתיים מתוך עשרים וארבע מתנות הכהונה. מתנות הכהונה מנויות כולן ברשימה תנאית, המופיעה במקורות רבים¹², המחלקת אותן לקבוצות בהתאם למקום חלותן, כדלקמן¹³:

7. עשרים וארבעה מתנות כהונה לאהרן ולבניו בכלל ופרט בברית מלח. אילו הן, עשר במקדש, ארבע בירושלם, ועשר בגבולין. עשר במקדש, חטאת, ואשם, וזבחי שלמי צבור וחטאת העוף, ואשם תלוי, ולוג שמן של מצורע, שתי הלחם, ולחם הפנים, ושירי מנחות והעומר.
8. ארבע בירושלם, הבכורה והבכורים, והמורס מתודה ואיל נזיר, ועורות קדשים.
9. עשר בגבולין, תרומה, ותרומת מעשר, וחלה, ראשית הגז, והזרוע והלחיים והקבה¹⁴, ופדיון הבן, ופדיון פטר חמור, והחרמים, ושדה אחוזה וגזל הגר¹⁵.
10. כל אילו ניתנו לאהרן ובניו בכלל ופרט וברית מלח, לחייב על הכלל ולחייב על הפרט. ליתן שכר לכלל וליתן שכר לפרט. העובר עליהן כעובר משם כלל, והעובר עליהן כעובר משם פרט.

על-פי מקור זה, קיימת חלוקה משולשת במקום חלותן של מתנות הכהונה השונות: בית המקדש, ירושלים וגבולין. מחלוקה זו ברור כי "גבולין" משמעו כל מקום הנמצא מחוץ לירושלים, וזהו אכן

¹² תוספתא חלה ב: ז-י (עמ' 281 - 282 במהדורת הר"ש ליברמן); ירושלמי חלה פ"ד ה"א; בבלי בבא קמא ק"י ע"ב וחולין ק"ג ע"ב; תנחומא פרשת במדבר סימן כ"ד. בספרי במדבר פיסקה ק"ט מובאת הרשימה בחלוקה אחרת, כפי שהעיר הגר"ש ליברמן בתוספתא כפשוטה על אתר (עמ' 812). יצויין, כי בשתי הרשימות מנויים הזרוע הלחיים והקיבה וראשית הגז בין מתנות הכהונה שבגבולין. הבדל נוסף בין המקבילות- הפתיחה והסיום הפיזיים ("עשרים וארבעה מתנות... מלח"ו- "כל אילו... פרט") אינם מופיעים בספרי וירושלמי. הגר"ש ליברמן מעיר (עמ' 811) כי "עיקר ברייתא זו נספח למשנה סוף חלה" בכ"י קויפמן, בגליון כ"י פרמה וכן בכ"י מינכן של הבבלי, וכן צוטטה כמשנה ע"י ספר יראים והסמ"ג, בעוד שבערוך ובכפתור ופרח צוטטה מהתוספתא. אמנם, מדברי הגר"ש ליברמן נראה ברור כי לדעתו אין זו משנה. כך סבור גם הר"י אפשטיין, מבוא, עמ' 979. אפשטיין מביא זאת כאחת הדוגמאות להוספות בסוף מסכתות, ומוכיח שאין זו משנה מדברי רב חסדא בבבלי חולין קלג ע"ב- "אמר רב חסדא הא מתניתא אטעיתיה לחייה בר רב דתניא עשרים וארבע... (הדגשה במקור) יצויין עוד, כי דה-פריס, מחקרים, עמ' 69 הערה 89, שעסק ברייתא בהקשר של דין גזל הגר, העיר כי קשה לעמוד על זמנה של ברייתא זו.

¹³ הציטוט לפי הנוסח המופיע בתוספתא זרעים, מהדורת הר"ש ליברמן, עמ' 281 - 282. לא הובאו שנויי הגירסה בין עדי הנוסח של התוספתא, ואף לא השנויים בין המקבילות אלא במקום שיש להם חשיבות לנשוא דיוננו.

¹⁴ בספרי ובבבלי "והמתנות". כפי שכתב הגר"ש ליברמן בתוספתא כפשוטה (עמ' 813) "והיא היא, שהרי סתם מתנות בבהמת חולין הן זרוע לחיים וקבה."
¹⁵ ראשית הגז והזרוע הלחיים והקיבה הן מתנות הכהונה היחידות בגבולין שאינן מופיעות ברשימת מתנות הכהונה שבספר במדבר (יח: ח-כא) [מלבד לחלה ש אינה מופיעה ברשימה זו, אבל לאור אפיונה המפורש בכתוב כ-"תרומה" (במדבר טו: יז-כא) היא נכללת במונח "כל תרומת הקדשים אשר ירימו בני ישראל" המופיע בסוף הרשימה] אלא אך ורק בספר דברים (יח: ג-ד), יחד עם תרומה, שזוכה לאזכור חוזר, כך: וזה יהיה משפט הכהנים מאת העם מאת זבחי הזבח אם שור אם שה ונתן לכהן הזרע והלחיים והקבה: ראשית דגנך תירשך ויצהרך וראשית גז צאנך תתן לו:

ואכן, הספרי לספר במדבר, פיסקה ק"ז, מסמיך את ראשית הגז ואת הזרוע הלחיים והקבה לפסוק המופיע בפרשת המתנות שבספר במדבר "כל חלב יצהר וכל חלב תירוש ודגן ראשיתם אשר יתנו... "הדרשה הנה - "ראשיתם- זו ראשית הגז. אשר יתנו זה הזרוע הלחיים והקיבה... " לעומת זאת, בדרשה המקבילה בספרי זוטא לבמדבר (פסקאות יא-יב) אין זכר למתנות אלו.

משמעו של מונח זה במקורות רבים בספרות חז"ל¹⁶. במקבילה בספרי מדובר בחלוקה כפולה בלבד מקדש-גבולין, כשהמונח "גבולין" משמעו כל מקום הנמצא מחוץ למקדש, וזהו אכן משמעו של מונח זה במקורות רבים אחרים בספרות חז"ל¹⁷. בכל מקרה, אין כאן אזכור של חלוקה בין ארץ ישראל לחוץ לארץ¹⁸.

מרשימת המתנות שבגבולין עצמה לא ניתן להסיק, לכאורה, דבר בנושא החיוב בחוץ לארץ בזלזול ובראשית הגז, שכן מופיעות בה מתנות השייכות לארץ ישראל בצורה מובהקת, כגון שדה אחוזה¹⁹, ומתנות החלות בבירור גם בחוץ לארץ, כגון פדיון הבן²⁰. אכן, קיימים מספר מקורות מפורשים בספרות התנאים בנושא החיוב החל בחז"ל בהפרשת זרוע לחיים וקיבה וראשית הגז.

ב. המשנה והתוספתא

הלכות ודיני זלזול וראשית הגז נדונים בפרקים העשירי והאחד עשר של מסכת חולין, בהתאמה. המשניות הפותחות את הפרקים גורסות, בהתאם לפורמולה החוזרת על עצמה במשניות הפותחות את חמשת הפרקים האחרונים של מסכת חולין:

¹⁶ זו משמעות מונח זה בהיקרותו היחידה במשנה (שקלים ז: ג), בחמש מתוך 13 ההיקרותות בתוספתא (שבת יד: ה, עירובין ב: י, פסחים ב: יח, מכות ד: ה, ובתוספתא דנן), באחת מתוך שלושת ההיקרותות במכילתא דרשב"י (יב: כ), ובשתיים מתוך שלוש היקרותות במדרש תנאים לדברים (יד: כד ו-כח). [המקורות המנויים בהערה זו ובהערה הבאה לוקטו באמצעות חיפוש בפרוייקט השו"ת]
¹⁷ זו משמעות מונח זה בשמונה מתוך 13 ההיקרותות בתוספתא (דמאי ב: ז, תענית א: ג, יומא א: ט, נזיר ד: ו, סוטה ז: ח, חולין ט: יא) [לענין זרוע לחיים וקיבה], בכורות ד: טו ונגעים ח: ב), בשתיים מתוך שלוש היקרותות במכילתא דרבי ישמעאל (מסכתא דפסחא פרשה יז ד"ה כל מקום ומסכתא דשבתא פרשה א ד"ה וביום). ההיקרותות השלישית, מסכתא דפסחא פרשה יז ד"ה כל מקום ומסכתא דשבתא פרשה א ד"ה וביום. חמץ בפסח), באחת מתוך שלושת ההיקרותות במכילתא דרשב"י (כ: כא), באחת מתוך שלוש היקרותות במדרש תנאים לדברים (יב: ה) ובשתי ההיקרותות בספרי זוטא לבמדבר (פיסקה ו ד"ה כז. ושמך ופיסקה ט ד"ה כ. ויעשו). בנוסף, קיימת חלוקה, במקורות תנאיים רבים, בין "קדשי מקדש" לקדשי הגבול", (תוספתא- פאה ד: ז, בכורים ב: ו, יומא א: ה, חגיגה ג: ו, זבחים ה: ג, כלים (בבא בתרא) ג: יב; ספרא- אמור, פרשה ד פרק ד ופרשה ו, פרק ו; ספרי לבמדבר, פיסקה קיז, וספרי זוטא לבמדבר פיסקא יח, אותיות ז ו- יט; ספרי לדברים פיסקה קסג; מדרש תנאים לדברים על יח: א)
¹⁸ יצוין, כי על-פי שיטת הרמב"ם בפירוש המשנה (מעשר שני, פי"ג מ"ד, שקלים פ"א מ"ג וראש השנה פ"ד מ"א) קיימת גם חלוקה בין המונחים מקדש-מדינה, כשהמונח הראשון משמעו ירושלים כולה והמונח השני משמעו כל שאר ארץ ישראל.

¹⁹ שהרי אין שדה אחוזה אלא בארץ ישראל. (דין שדה אחוזה כמתנות כהונה מבוסס על הלכות שנת היובל (ויקרא כז: טז-כא) ושנת היובל עצמה אינה נוהגת אלא בארץ ישראל (שם, כה: ט).)
באשר לתרומה ותרומת מעשר, אמנם ההלכה המקובלת בתלמודים ראתה בהן מצוות התלויות בארץ, אבל כבר הראה אלון, לחקר, עמ' 31 הערה 12, כי קיימים מקורות המעידים על הפרשת תרומות ומעשרות בחז"ל, אם כי מדבריו משתמע כי אין מדובר בחיוב דאורייתא. לאחרונה, פיתח שמש, עיון, בייחוד בעמודים 153 - 155, את טיעונו של הר"צ דינר, בחידושו למסכת קידושין, כי ההלכה הקדומה הגדירה "מצוות התלויות בארץ" כאותן מצוות שנאמר לגביהן "כי תבואו אל הארץ" ולפיכך חייבה תרומות ומעשרות בחז"ל מדאורייתא, וההלכה התולה "מצוות התלויות בארץ" ב-"חובת קרקע" נתחדשה רק בית מדרשו של רבי עקיבא. כהנא, סז"ד, עמ' 174 הערה 7, טוען כי דברי שמש לגבי רבי אליעזר אינם עולים "באופן פשוט מן המקורות עצמם", אולם לא מסביר מדוע הוא סבור כן ואף לא הציע הסבר אחר למקורות. יצוין, כי כהנא אף מודה כי קיימת "מגמה בכמה מדרשי הלכה" לכיוון אותו תיאור שמש כהלכה הקדומה.

באשר לחלה, הראה אלון, שם, עמ' 31 ליד הערות 10 - 12, כי גם זו נהגה בחוץ לארץ, כשההפרשה בוצעה בחז"ל והחלה המופרשת הובאה למקדש. שמש, שם, עמ' 169 - 170, טען, על-פי האמור בספרי לבמדבר פיסקה קי, לפי נוסח כ"י וטיקן 32, כי קיימת היתה מחלוקת בין רבי אליעזר הפוסט בחז"ל לבין רבי עקיבא המחייב. לדברי שמש, המחלוקת היא עקרונית ותואמת לשיטתם הכללית- רבי אליעזר פטר, לפי שיטת ההלכה הקדומה (שכן בחלה נאמר "בבאכם אל הארץ"), ואילו רבי עקיבא חייב (שכן חלה הנה חובת הגוף ולא חובת קרקע). אולם, הסבר זה אינו מתיישב עם המקורות שהביא אלון.

²⁰ אלון, שם, עמ' 30, הביא אמנם, ראיות מהספרות החיצונית כי גם פדיון הבן הובא למקדש, ולדעתו הדבר מעיד כי גם נתפס כתלוי במקדש, אבל, גם לפי דבריו, שם, אין כל הבדל בין ארץ ישראל לחז"ל. יצוין, כי במקורות חז"ל אין צל של רמז לאפשרות שפדיון הבן אינו נוהג בחז"ל.

"הזרוע והלחיים והקיבה נוהגין בארץ ובחוצה לארץ²¹, בפני הבית ושלא בפני הבית..."

"ראשית הגז נוהג בארץ ובחוצה לארץ²², בפני הבית ושלא בפני הבית..."

לעומת זאת, אין הדין החל בחוץ לארץ מוזכר בתוספתא, לא לגבי הזרוע הלחיים והקיבה²³ ולא לגבי ראשית הגז²⁴.

ג. הספרי לדברים

בספרי לדברים קיימת מקבילה להלכות אלו שבמשנה, אולם כדרשה מן הכתוב. בפסיקה קסה, העוסקת בדיני זרוע לחיים וקיבה, נאמר:

אם שור אם שה לרבות כלאים, אם שור אם שה, בין בארץ בין בחוצה לארץ, והלא דין הוא חייב כאן וחייב בראשית הגז, מה מצינו בראשית הגז נוהג בארץ ובחוצה לארץ אף מתנות נוהגות בארץ ובחוצה לארץ או כלך לדרך זו חייב כאן וחייב בתרומת ראשית מה תרומת ראשית אינו חייב אלא בארץ אף מתנות אינן נוהגות אלא בארץ נראה למי דומה דנין דבר שאין תלוי בארץ ובקדש²⁶ מדבר שאין תלוי בארץ ובקדש ואל תוכיח תרומת ראשית שהיא תלויה בארץ ובקדש או כלך לדרך זו דנים דבר שנוהג בין במרובה בין במועט מדבר שנוהג במרובה ובמועט ואל יוכיח ראשית הגז שאינו נוהג אלא במרובה תלמוד לומר אם שור אם שה בין בארץ בין בחוצה לארץ.

אם כן, החיוב בזלוי"ק בחו"ל מוצג בצורה מפורטת, ונלמד לבסוף מן הפסוק ראשית הגז לאחר שנדחות האפשרויות לתלמוד מתרומה או מראשית הגז. ההנחה כי יש לתלמוד את דיני זלוי"ק מתרומה או מראשית הגז מובנת, שכן שלושת מתנות כהונה אלו נאמרו יחדיו בפרשיה אחת. אולם, קיימים קשיים בהבנת דרכה של הדרשה, וכפי שציין הר"צ דינר "לימודים אלו נעלמים ונסתרים הם"²⁷.

²¹ כך הוא הנוסח בכ"י פרמה וקיימברידג' (הוצאת לו). בכ"י קויפמן הגירסה הנה "בארץ ובחוץ לארץ".
²² כך הוא בכ"י פרמה וקיימברידג' ובקטע גניזה אוקספורד MS. Syr. C. 16(P) שפורסם אצל אלוני, גניזה, עמ' 29. אמנם, בכ"י קויפמן "ראשית הגז נוהג ובחוץ לארץ", וכבר העיר הר"י אפשטיין, מבוא, עמ' 1091 - 1092, על תופעת "ווי הפתיחה" בכ"י זה, הווי אומר "ווי" בתחילת הלכה, שאיננה "ווי החיבור". אולם, בנידון דין מדובר בטעות סופר מובהקת. ראשית, מלמד על כך מבנה המשניות הפותחות את כל אחד מחמשת הפרקים האחרונים של מסכת חולין " X נוהג בארץ ובחוצה לארץ בפני הבית ושלא בפני הבית ... " מבנה הקיים גם בכ"י קויפמן בארבעת הפרקים האחרים בקבוצה זו. שנית, הגירסה "בארץ ובחוץ לארץ" מתועדת במקבילה בספרי, להלן בסמוך, ומוכחת מסוגית הבבלי בראשית פרק שילוח הקן, להלן, עמ' 11.
²³ להלכות הזרוע הלחיים והקיבה מוקדש הפרק התשיעי בתוספתא (הוצאת צוקרמאנדל עמ' 510 - 511).
²⁴ פרק י, הלכה א-ח, בתוספתא (הוצאת צוקרמאנדל עמ' 511).
²⁵ כך נקראים הזרוע הלחיים והקיבה בפסיקה זו בספרי, ובפסיקה קיי בספרי לבמדבר.
²⁶ בדפוס ונציה ש"ה ובדפוסים מאוחרים כאן ובסמוך "ומקודש", אולם בשאר עדי הנוסח "ובקדש". מפרשי הספרי, שעמדו בפני נוסח הדפוס, התלבטו בו שהרי משמע ממנו שהזרוע הלחיים והקיבה וראשית הגז הם בגדר "מקודש", בעוד שלהלכה מתנות אלו הן חולין גמורים, כאמור בתוספתא, מסכת חולין פרק ט, הלכה ט (הוצאת צוקרמאנדל, עמ' 510), ולפיכך הגיה הגר"א "אינו מקודש". רבי דוד פארוו העיר כי הקושי אינו קיים לפי נוסחת רבינו הלל "ובהקדש". על דברים אלה, העיר הר"ש קולדיצקי, במהדורתו לפירוש רבינו הלל, כי נוסחת רבינו הלל, על-פי כתבי היד, היתה "ובקדש".
²⁷ חידושי הריצ"ד לבבלי חולין קלו ע"ב.

ראשית, במסגרת הלימוד עצמו נאמר כבר כי זל"ק הן "דבר שאין תלוי בארץ ובקדש", ומשמע שברור לדרשן כי זל"ק היא מצווה שאינה תלויה בארץ, והרי זו עצמה השאלה העומדת לדיון, ואם כן- מדובר בהנחת המבוקש!²⁸

שנית, מסקנת הדיון, בה נלמד הדין מהמילים "אם שור אם שה", מתמיהה, לכאורה, שכן אין במשמעותן של מילים אלו דבר המלמד על חיוב בחוץ לארץ, ולחילופין לא מוצגת כל דרך לימוד מדרשית המפיקה את הדין מן הכתוב.²⁹

שלישית, החיוב בראשית הגז בחו"ל מובא כדין ידוע על מנת ללמוד ממנו לדין זל"ק, על אף העובדה שעצם החיוב לגבי ראשית הגז מופיע בפיסקה הבאה בספרי, פסקה קסו, כך: "ראשית הגז ולא ראשית שטף, ראשית הגז פרט לטריפה, ראשית הגז בין בארץ בין בחוצה לארץ". אם כן, כמו במקרה של זל"ק, נלמד החיוב בראשית הגז בחו"ל מן הכתוב, ללא שיש קשר בין המילים הנדרשות לבין החיוב בחוץ לארץ, או דרך לימוד מן המידות.³⁰ ההבדל בין זל"ק לראשית הגז הנו בהיעדר כל דיון בשאלה והעלאת אפשרות נוגדת ביחס לראשית הגז. ברם, גם הבדל זה אינו מנומק ואין הסבר מדוע החיוב בראשית הגז פשוט יותר מזה שבמתנות, בייחוד לאור העובדה שהתרומה נאמרה בפסוק אחד דווקא עם ראשית הגז.³¹

לאור קשיים אלו, נראה כי בשני המקרים מדובר במדרש התומך והסומך את הלכת המשנה, ולא בדרשה היוצרת את ההלכה.³²

²⁸ רבינו הלל, בפירושו לספרי על אתר, פירש כי "תלויה בארץ" בדרשה דן עניינו מצווה בה נאמר בפסוק "כי תבאו אל הארץ". הסבר זה נמלט מן הקושי של "הנחת המבוקש" שכן "תלויה בארץ" אינו תיאור ההלכה אלא תיאור הסיבה להלכה, והוא מתיישב עם לשון הדרשה המבחינה בין "נוהג בארץ ובחו"ל" שהנה ההלכה לבין "דבר שאין תלוי בארץ" שהנו הסיבה להלכה. אלא שהסבר זה, הקרוב לביאור הקדום של המונח "תלוי בארץ", לפי שחזורים של מספר חוקרים, כאמור בהערה 8 לעיל בסמוך, אינו נקי מקשיים ראשית, גם בתרומה לא נאמר "כי תבאו אל הארץ", ורבינו הלל מסתמך על כך שבפרשת חלה (במדבר טו: יז-כא) נאמר "בבאכם אל הארץ", והכתוב קורא לחלה "תרומה" ועל כך נדרש בספרי לבמדבר פיסקה קי כי "בתרומה גדולה הכתוב מדבר", וממילא גם על תרומה ניתן להחיל את האמור בפסוק "בבאכם". אלא, שבספרי לבמדבר עצמו, שם, נדרש הפסוק "בבאכם" לעניין חלה דווקא, ואין רמז להחלתו על תרומה גדולה. שנית, דווקא הספרי לדברים הנו המקור הראשון המזהה במישרין בין "מצוות הגוף" ל-"אינו תלוי בארץ", כפי שהראה שמש, עיון, עמ' 151 - 152, ואם כן, מה החשיבות ההלכתית לאזכור הביאה לארץ בפסוק?

הסבר שני הנו כי כוונת הספרי הנה כי זל"ק הן חובת הגוף ולפיכך אינן תלויות בארץ, וכך פירשו רבי דוד פארדו והרי"צ דינר, שם. אולם, הלשון קשה שכן במקום לנקוט בלשון "חובת הגוף", שהיא הסיבה, נקט הספרי בלשון "תלוי בארץ" שהוא התוצאה ההלכתית, וכאמור, בגדר הנחת המבוקש. יתר על כן, לפי פירוש זה, אין פשר להצעה השניה בדרשה- ללמוד פטור בחו"ל מתוך השוואה לתרומה, והרי תרומה היא חובת קרקע ולכן אינה חלה בחו"ל. הריצ"ד הסביר, אפוא, כי ניתן היה להעלות על הדעת כי זל"ק תלויות באפשרות הקרבה על גבי המזבח, בניגוד לראשית הגז שלגביה אין קישור אפשרי כזה. אולם הסבר זה מוקשה בשתיים. ראשית, שאלה זו רלוונטית לדין של "בפני הבית ושלא בפני הבית", גם בארץ ישראל עצמה, ולא לחלוקה א"י-חו"ל. שנית, העיקר חסר מן הספר שכן בלשון הספרי עצמו אין רמז לקישור לקרבנות אלא ללימוד מתרומה.

²⁹ רבינו הלל אינו דן בשאלה זו כלל. הנצי"ב הציע דרך מדרשית-לשונית ללימוד הדין, בדרך של ייתור המלה "אם". אולם, דרשה מעין-זו, שאינה נלמדת מדיוק לשון הכתוב, קשה לשער כי היתה מייסדת הלכה, ויעויין, פרידמן, עתיקתא, עמ' 77, ליד הערה 264.

³⁰ רבינו הלל מסביר כי "דמדלא תלייה לראשית בארץ משמ" בין בארץ בין בחוצה לארץ". אולם, הסבר זה נכון גם לגבי תרומה ואם כן- מה הסבה לשוני בהתייחסות הספרי?

³¹ מלבד הסברו של הריצ"ד, לעיל בסמוך, סוף הערה 17, שהנו, כאמור, בגדר של העיקר חסר מן הספר. רבינו הלל הסביר כי החיוב בראשית הגז לא נתלה בארץ, אולם, דבר זה נכון גם לגבי זל"ק, ואם כן, הדרא קושיא לדוכתא- מדוע כאן הדין פשוט ושם לא.

³² נושא מעמדו של מדרש ההלכה ביצירת הלכה נדון רבות הן בספרות הרבנית והן בספרות המחקר. לסיכום קדום יחסית של השיטות, לרבות הדעות שהועלו במחקר עד לימיו, יעויין בדבריו של הר"ד כהן (הרב הנזיר), נבואה, עמ' 40 - 46. יצויין, כי הרב הנזיר עצמו עסק בצעירותו בלימודים אקדמיים במדעי היהדות (שוורץ, ציונות, עמ' 142) והיה מודע לנעשה בתחום המחקר התלמודי גם לאחר מכן (שם, עמ' 149 ו-153). שיטת הרב הנזיר עצמו הנה כי מדרשי ההלכה יצרו הלכות, אם כי הוא מודה כי ישנן גם דרשות שהן בגדר אסמכתאות. לעומת זאת, מאמץ הרי"ן אפשטיין, תנאים, עמ' 511, את דעת רי"א הלוי, דוה"ר,

ד. מדרשי ההלכה האחרים לספר דברים

בשרידי מדרש ספרי זוטא לספר דברים³³ לא נשתמרו דרשות בענייננו.³⁴ לעומת זאת, במדרש תנאים לספר דברים, מופיעות שתי ברייתות בנושא החיוב בראשית הגז בחוץ לארץ, כדלקמן:

[א] צאנך. מכאן אמרו ראשית הגז נוהג בארץ ובחוצה לארץ בפני הבית ושלא בפני הבית.

רבי יהודה בירבי אלעאי אומר כל מקום שמעשר דגן נוהג שם ראשית הגז נוהג...

[ב] רבי אלעאי אומר ראשית הגז אינו נוהג אלא בארץ.³⁵

לברייתא השניה מקבילה מדויקת בתלמוד הבבלי, כמפורט להלן, ואילו לברייתא הראשונה אין כל מקבילות. לאור העובדה שהרד"צ הופמן שחזר את מדרש תנאים לספר דברים מתוך מדרש הגדול³⁶, שהנו ספר ליקוטים מאוחר, יש לדון במקורות של הברייתות. הרי"ן אפשטיין כבר העיר על כך שדרך בעל מדרש הגדול לשלב ברייתות מהבבלי³⁷. לפיכך, אין לראות בהבאת הברייתא השנייה במדרש הגדול מקור תנאי עצמאי, אלא ציטוט מהבבלי, וברייתא זו תידון, אפוא, בהקשר זה, להלן. באשר לברייתא הראשונה, הרי שלשון דומה נמצאת בדרשה תנאית, המופיעה במקבילות מספר³⁸:

רבי יוסי אומר שלשה דברים משום שלשה זקנים רבי עקיבה אומר יכול יהא אדם מעלה בכורות מחוצה לארץ לארץ תלמוד לומר ואכלת לפני ה' אלקיך במקום אשר יבחר ממקום שאתה מביא מעשר דגן אתה מביא בכורות מחוצה לארץ שאי אתה מביא מעשר דגן אין אתה מביא בכורות

ההיקש בין בכורות למעשר דגן העומד בבסיס דרשת רבי עקיבא הנו מפורש בפסוק (דברים יד: כג) "ואכלת לפני ה' אלקיך במקום אשר יבחר לשכן שמו שם מעשר דגנך תירשך ויצהרך ובכרת בקרך וצאנך" וגו'. לעומת זאת, קשה למצוא קשר כלשהו בין מעשר לבין ראשית הגז, מה גם שניתן היה להגיע לתוצאה הלכתית זהה על ידי לימוד מתרומה הנזכרת בפסוק אחד עם ראשית הגז³⁹. לאור עובדה זו, ניתן לשער כי אין מדובר בברייתא תנאית מקורית אלא במקור מאוחר, פרי עיבודו של בעל מדרש הגדול. מקור זה מעביר את דרשת רבי עקיבא משימושה המקורי בהלכות בכורות

כרך א חלק ה, עמ' 467 - 544, כי המדרש, בכלל, תומך בהלכה קיימת ואינו מקור ליצירת ההלכה. בדעת ביניים דגל ר"ח אלבק, מבוא למשנה, עמ' 41 ואילך, ולפיה קיימות הן דרשות יוצרות והן דרשות תומכות. לאחרונה הציג פרידמן, עתיקתא, עמ' 75 - 77, ראיות לדעה כי קיימים מדרשים יוצרים רבים. יהא הדבר אשר יהא, הרי שבנידון דידן, מדובר, ככל הנראה, בדרשות תומכות.

³³ מהדורת מ' כהנא.

³⁴ אם כי נשתמרו שם דרשות אחרות על פסוקים אלו, עמ' 268.

³⁵ מהדורת הרד"צ הופמן, עמ' 108. הפיסוק, ההשמטות והחלוקה בין הברייתות נעשו על ידי.

³⁶ ובמקרה שלנו, מתוך מדרש הגדול לספר דברים, פרשת שופטים. (עמ' תטז במהדורת ר"ש פיש)

³⁷ אפשטיין, תנאים, עמ' 632 - 635.

³⁸ ספרי לדברים פיסקה קו; תוספתא סנהדרין ג:ה; בבלי תמורה כא ע"ב.

³⁹ כפי שמוצע, ונדחה בספרי, וכפי שמנמק רבא פטור זה בסוגיית הבבלי.

לעניין ראשית הגז. ברייתא מאוחרת זו מנמקת את שיטת רבי אלעאי, הפוטר מדין ראשית הגז בחוץ לארץ, ולכן היא יוחסה לבנו, התנא הידוע רבי יהודה ברבי אלעאי⁴⁰.

ה. ברייתות בתלמודים

בתלמוד הבבלי מופיעות שתי ברייתות הנוגעות לנושא דיונו. האחת, באופן מרומז ובהקשר אגדי, ונדון בה בקצרה, והשניה בצורה ברורה ובהקשר הלכתי, ובה נרחיב את הדבור. הברייתא הראשונה מופיעה במסכת חולין לו ע"ב⁴¹, ודורשת פסוק ביחזקאל. בין היתר נאמר שם: "משום רבי נתן אמרו שלא אכלתי מבהמה שלא הורמו מתנותיה". ההקשר בברייתא הנו שבחיו של יחזקאל שהחמיר על עצמו ולא אכל אפילו דברים מותרים. מכיוון שיחזקאל חי ופעל בבבל, עולה לכאורה כי זלו"ק נהגות מעיקר הדין בבבל⁴², מה גם שהדברים מופיעים בשם רבי נתן, בנו של ראש הגולה הבבלי. נראה כי ההקשר האגדי המובהק גרם לכך שברייתא זו לא נזכרה בעניין החיוב בזלו"ק בחו"ל⁴³, עד לשלהי תקופת הראשונים בספרד⁴⁴.

הברייתא השניה מופיעה במסכת חולין קלו ע"א. במסגרת סוגיה ארוכה הדנה בשיטתו של רבי אלעאי, הפוטר את בהמת השותפים מראשית הגז⁴⁵, מובאת ברייתא, כדלקמן: "אילע' אומי מתנות אינן נוהגות אלא בארץ וכן היה ר' אילע' אומי ראשית הגז אינו נוהג אלא בארץ"⁴⁶.

⁴⁰ אכן, מצאנו, בעניין אחר, דוגמא מעין-זו ליצירת ברייתא במדרש הגדול. דרשה המופיעה במדרש הגדול וממנו במדרש תנאים לדברים מיוחסת לתנא הקדום (מזמן הבית) עקביא בן מהללאל. הברייתא עוסקת בנושא פירוש הפסוק "כי תבוא בקמת רעך" ודין אכילת פועלים. לדעת ש"י פרידמן (כפי שנמסרה במהלך לימוד סוגיא זו בתלמוד הבבלי, מסכת בבא מציעא, פרק שביעי, במסגרת סמינריון שניתן במחלקה לתלמוד באוניברסיטת בר-אילן בשנת הלימודים התשס"ג) מדובר בברייתא מאוחרת המניחה את המבוקש- שהרי עצם השאלה הנה למי ומתי מותר לאכול על פי דין הפסוק, ובכך תלוי אם יחול כאן "לא תגזול". באשר ליחוסה דווקא לתנא עקביא בן מהללאל, ייתכן שהדבר נובע מאזכורו של התנא "איסי בן עקביא" בסמוך. (תודתי לפרופ' פרידמן על אישורו לשלב הארה זו בעבודתי).

⁴¹ ובמקבילה זהה, שם, מד ע"ב. ההקשר בסוגיא בדף לו ע"ב הנו דין "מסוכנת" וההקשר בסוגיא בדף מד ע"ב הנו בדין "בהמה שהורה עליה חכם". בשתי הסוגיות אין דיון בנושא זלו"ק.

⁴² ושבו של יחזקאל נבע מכך שאין איסור לאכול מבהמה שלא הורמו מתנותיה (תוספות, חולין לו ע"ב, ד"ה "שלא הורמו מתנותיה") או מהיותו כהן בעצמו, כך שהוא היה זכאי ורשאי לאכול ללא הפרשת זלו"ק (רש"י, שם, ד"ה "מתנותיה").

⁴³ ייתכן שנתוספה לכך קבלת השיטה המופיעה במכילתא דרבי ישמעאל, מסכתא דפסחא, פרשה א (עמ' 3 במהדורת הורוויץ-רבין) ולפיה יחזקאל התנבא בחו"ל רק מפני שכבר החל את תפקידו כנביא בארץ ישראל. בעוד שבמכילתא מופיעות שיטות אחרות לגבי נבואת יחזקאל בחו"ל, הרי שבבבלי, מועד קטן כה ע"א, נזכרת שיטה זו בלבד וכדבר פשוט.

⁴⁴ דרשות רבי יהושע אבן שועיב, תלמיד הרשב"א, עמ' שט. מקור זה ידון להלן, במסגרת הדיון בחכמי ספרד הנוצרים (עמ' 131, הערה 96). יצויין כאן רק כי ר"י אבן שועיב הבין ברייתא זו כמלמדת חיוב זלו"ק בחו"ל.

⁴⁵ בתוספתא חולין פרק י', הלכה ד', מובאות שתי הלכות בשם רבי אלעאי הפוטר מראשית הגז במקרים מסוימים (הלוקח מבעל הבית, ו-"אין ראשית אלא שיש אחריה אחרתי"). יצויין, כי רבי אלעאי הנו תלמיד מובהק של רבי אליעזר בן הורקנוס, כפי שהעיר גילת, ראב"ה, עמ' 158, על-פי דברי התוספתא, זבחים, סוף פרק ב' "מפני שיהודה בנו של אילעאי ואילעאי תלמידו של רבי אליעזר לפיכך הוא שונה משנתו של רבי אליעזר". רבי אלעאי בדרך כלל מוסר מסורות בשם רבי אליעזר בן הורקנוס, וחכמים אחרים בדור יבנה, וההלכות היחידות אותן הוא מוסר בשמו שלו הן אלו העוסקות בראשית הגז, כפי שניתן להיווכח מקובצו של קונוביץ, מערכות, עמ' לח-מא.

יצויין, כי השיטה הפוטר את בהמת השותפין מראשית הגז מיוחסת בתוספתא לרבי עקיבא ולא לרבי אלעאי.

⁴⁶ זהו הנוסח בכ"י וטיקון 121, וכן הוא גם בכ"י מינכן 95 ובדפוס שונצינו רמ"ט, בשינויי כתיב קלים. על גירסה זו בברייתא, הכוללת זלו"ק וראשית הגז, מעידים גם הר"ח בפירושו על אתר, בעל יחוס תנאים ואמוראים בערך "רב טבלא" (עמ' תעח), הרמב"ן בחידושו למסכת חולין על דף קלו ע"ב ד"ה "נהוג", ספר

1. מקורייתה ההיסטורית של ברייתת רבי אלעאי

- באשר לראשית הגז, קיימות ראיות למקוריות השיטה הפוטרת ולייחוסה לרבי אלעאי:
- (1) אין בתלמודים כל מעשה המעיד על נתינה בפועל של ראשית הגז בבבל⁴⁷, בניגוד גמור לזל"ק, כמפורט להלן, ואף בניגוד לתרומות ומעשרות שלגביהן קיימות עדויות במשנה ובתלמודים על הפרשתם בפועל בבבל⁴⁸, על אף שמדין המשנה אין הן נוהגים בחוץ לארץ⁴⁹.
- (2) השיטה הפוטרת נזכרת, במפורש בתלמוד הבבלי, במחלוקתם של רבי אבין ורבי מיישא, שני אמוראים ארץ ישראלים, בני הדור השלישי-רביעי⁵⁰, כדלקמן: "ר' אבין ור' מיישא⁵¹ חד אמר כל היכא דתנן בארץ ובחוצה לארץ שלא לצורך לבר מראשית הגז לאפוקי מדרי' אלעאי דאמי אין ראשית הגז נוהג אלא בארץ"⁵². כמו כן, ניתן ללמוד ממקור זה כי השיטה הפוטרת היתה מוכרת רק לגבי ראשית הגז ולא לגבי זל"ק, שכן אחרת היה לאמורא לומר "לבר מראשית הגז ומן המתנות"⁵³. זאת, גם אם ניחס את המשפט "לאפוקי מדרי' אלעאי... בארץ" לסתמא דגמרא⁵⁴ ולא לאמורא עצמו⁵⁵.

ההשלמה שם, פסקי הרי"ד על אתר ור"מ המאירי בספרו מגן אבות (סוף העניין החמשה עשר). אולם, בציטוט הסוגיא שבמדרש הגדול לפרשת שופטים, עמי' תטז לא מופיעים זל"ק אלא ראשית הגז בלבד, אם כי ייתכן שהדבר נובע מהתאמת הסוגיא לצרכי מדרש הכתוב, העוסק בראשית הגז. (בעמ' תט-תיג, המכילים את הדרשות בנושא זל"ק, אין זכר לברייתת רבי אלעאי.)

באשר לגירסת רש"י, ניתן, לכאורה, לדייק מדבריו בדף קלח ע"ב, ד"ה "לבד מראשית הגז לאפוקי מדרי' אלעאי" כי לא גרס את נושא זל"ק בברייתא, שכן הסביר שם "... והא דנקט ראשית הגז משום דעלה א"ר אלעאי בהדיא כדאמר לעיל רבי אלעאי אומר ראשית הגז אינה נוהגת אלא בארץ." (תחילת דברי רש"י שם ידונו להלן בסמוך, הערה 42, במסגרת הדיון בסוגיה הנ"ל) אולם, בתשובתו בעניין הפרשת זל"ק בחו"ל בזמן הזה (אשר תידון במפורט להלן, עמ' 58 - 62) ציטט רש"י את הברייתא כפי שהיא בעדי הנוסח הישירים, הווי אומר ככוללת גם את נושא זל"ק. יצוין, כי על דברי רש"י בפרק שילוח הקן הקשה בעל אור זרוע (הלכות מתנות כהונה, סימן תעט, עמ' 140) "ואיני מבין והא תרווייהו איתניהו בברייתא מתנות וראשית הגז", וכן הקשה הרמב"ן בחידושו למסכת חולין, על דף קלו ע"ב.

⁴⁷ המעשה היחידי של נתינת ראשית הגז המופיע בתלמוד הבבלי (כתובות קה ע"ב) עוסק בתנא רבי ישמעאל בן אלשע (כך לפי כ"י וטיקן 113) שהיה כידוע בן ארץ ישראל.

⁴⁸ אלון, לחקר, עמ' 31, הערה 12. שמש, עיון, עמ' 153, ובמקורות שציין בהערה 9, שם. עם זאת, לגבי תקופת האמוראים, טוען בר, בבל, עמ' 359, כי רק החכמים הפרישו תרומות ומעשרות בבבל וכחומר לבד, וכפי שכבר נאמר בתשובת רב נטרונאי גאון (תשובות רב נטרונאי גאון (מהדורת י' ברודי) חלק יו"ד סימן רפא, עמ' 421 - 423). יצוין, כי מסוגיית התלמוד הירושלמי, סנהדרין, פ"ז הי"א (עמ' 1306, שורות 28 - 31, במהדורת האקדמיה ללשון העברית), עולה כי בזמנו של מחבר הסיפור המופיע שם, לא הופרשו תרו"מ באיטליה (תודתי למורי ד"ר יוסף ג'פרי) וולף, על ההפניה למקור זה).

⁴⁹ שמש, שם, עמ' 154 - 155.

⁵⁰ אלבק, מבוא, עמ' 352 - 353 ו- 343, בהתאמה. רבי אבין (רבין) עלה מבבל לא"י וחזר אח"כ לבבל.

⁵¹ בכ"י וטיקן 121: "ר' אבין ור' עקיב"י". ר' עקיבה הנו אמורא אי"י בן דורו של רבי מיישא, דהיינו דור שלישי-רביעי (שם, עמ' 346)

⁵² חולין, קלח ע"ב. לצורך דיונונו הובא רק חלקה הרלוונטי של הסוגיא. הנוסח המצוטט הוא על-פי כ"י המבורג 169. שינויי הנוסח המשמעותיים צוינו בהערות.

⁵³ נקודה זו אכן עולה בפירושי רבותינו הראשונים על אתר. רש"י בד"ה "לבד מראשית הגז לאפוקי מדרי' אלעאי" כתב "... וה"ה נמי במתנות נשנית לצורך דהא רבי אלעאי יליף מתנות מראשית הגז" וכי [המשך דבריו, שם, נדונו לעיל בסמוך, סוף הערה 35, במסגרת הדיון בגרסתו בברייתא של רבי אלעאי] וכן כתבו התוספות, שם, בד"ה "לבד מראשית הגז". שיטות הראשונים ידונו בצורה מפורטת להלן, על פי המרכזים והתקופות בהם פעלו. לענין הסוגיא עצמה יוער כאן רק כי הן המהר"ם מרוטנבורג והן הרמב"ן ובית מדרשו הסיקו מכאן כי ההלכה או המנהג הנו כרבי אלעאי בראשית הגז בלבד ולא בזל"ק, ולכן היה צורך לשלול את שיטתו, בעוד שבזל"ק שבה לא נהגו כמותו, אין אפילו צורך לשלול את שיטתו. (מהר"ם מרוטנבורג-תשובות, פסקים ומנהגים, חלק שני, (מהדורת י"ז כהנא) סימן ז; חידושי הרמב"ן למסכת חולין, על דף קל"ו ע"ב). כלשון המהר"ם "מחשיב ליה תלמודא נמי שלא לצורך, דפשיטא דלית הלכתא כוותיה וליכא מאן דסבר כוותיה דלא מיסתבר טעמיה. אבל בראשית הגז לצורך הוא. ואע"ג דמסתבר

(3) מימרת האמורא הא"י רבי יעקב בר אחא, בן הדור השלישי⁵⁶, בתלמוד הירושלמי⁵⁷:

"ונהגין תמן כר' אלעי בראשית הגז וכו' יאשיה בכלאי הכרם וכרבי יהודה בן בתירא
בבעלי קריין." הרמיזה לשיטת רבי אלעאי הנה מגוף דברי רבי יעקב בר אחא, וכבר הראה
ל' מוסקוביץ כי רמיזות לברייתות בסוגיית הירושלמי, מתייחסות לעיתים לברייתות
המופיעות רק בבבלי⁵⁸. אמנם, ניתן לטעון כי רבי יעקב בר אחא לרמוז לברייתא אחרת
של רבי אלעאי בהלכות ראשית הגז, כגון אלו המופיעות שבתוספתא, אולם נראה סביר
יותר כי הכוונה לברייתא דגן דווקא, מפני שהלכותיו האחרות של רבי אלעאי בנושא
ראשית הגז אינן ענין לבבל דווקא⁵⁹. יצוין, כי בכ"י רומי ובגליון כ"י לייזן קיים זיהוי
מפורש של דברי רבי יעקב בר אחא עם הברייתא דגן והיא מובאת כך: "רבי אלעאי אמר
אין ראשית הגז אלא בארץ". אמנם, כבר העלו החוקרים שעצם הבאת הברייתא אינה
מקורית בסוגיית הירושלמי, אלא הוספה היא על-פי הבבלי⁶⁰, אך, כאמור, נראה כי כוונת
האמורא אכן היתה לברייתא זו.

(4) מימרתו המקבילה של רב נחמן בר יצחק, אמורא בבלי בן הדור הרביעי⁶¹, המובאת
פעמיים בתלמוד הבבלי: "נהוג עלמא כהני תלת סבי כרבי אלעאי בראשית הגז כרבי
יאשיה בכלאים כרבי יהודה בן בתירא בד"ת"⁶². הסתמא דגמרא מזהה כי כוונת המימרא
לדעת רבי אלעאי בפטור מראשית הגז בחוץ לארץ, וכאמור לעיל, זיהוי זה אכן מסתבר.

טעמיה וקיימא לן כוותיה, בהא תנא דמתני' לא סבר כוותיה". על שיטה זו הקשה חכם בן דורינו, הרב
שי"ח קנייבסקי "וקשה דעכ"פ ר"א אמר למילתי גם גבי מתנות ולמה לא אמר לאפוקי מר' אלעאי" (באור
ההלכה בתוך דרך אמונה על משנה תורה, ספר זרעים, הלכות בכורים, פרק ט, הלכה א, ד"ה "בין בחו"ל",
עמ' 122), ותירץ שאכן אמוראי סוגיית זו סברו שרבי אלעאי פטר רק מהפרשת ראשית הגז בחו"ל ולא
מהפרשת זלו"ק.

⁵⁴ המונח "סתמא דגמרא" משמש כאן, ולהלן לאורך כל דיוננו, לתיאור דברי התלמוד, להבדיל מדברי
אמורא נקוב-שם. הספרות המחקרית על הסתמא, זמנה, אופיה, תפקידה בסוגיה ובידולה מדברי
האמוראים, רבה מאוד. לדיון נרחב, תוך ציון כל השיטות המחקריות הקודמות, יעויין אצל פרידמן, לחקר,
ובקיצור ועדכון- פרידמן, נוסח, עמ' 7 - 23.

⁵⁵ פרידמן, נוסח, עמ' 436 - 438 העיר כי "כשתוכן הדברים מובא בסמוך וברצוף אחרי תיבת 'דאמר', ללא
ציון שם החכם, הסגנון הזה רומז בדרך כלל שאותן [כנראה טעות הדפוס וצריך להיות "אותו"- ר.ז.] חכם
'אומר'... לא כמימרתו המנוסחת, אלא שהוא סובר כן, והסמוך אחרי 'דאמר' הוא, כפשטות סגנון התלמוד,
לא לשונו אלא סברתו." אולם, כאמור בפנים, אין בכך בכדי לפגום בראיה העולה ממקור זה, שכן די
ברמיזה "לבד מראשית הגז" על מנת להוכיח כי האמורא הכיר שיטה הפותרת מראשית הגז בחוץ לארץ.
המילים "לאפוקי מד' אלעאי", המזהה את בעל השיטה, ייתכן שאף הן נאמרו ע"י האמורא וייתכן שהן
מסתמא דגמרא. המשפט "דאמר... בארץ" נראה ברור כי מסתמא דגמרא הוא, הפותרת את הרמיזה
במלואה. לספרות המחקר על תופעה זו, יעויין במקורות שהובאו אצל הנשקה, משנה, עמ' 83 הערה 72.

⁵⁶ אלבק, מבוא, עמ' 249 - 250.

⁵⁷ ברכות פ"ג ה"ד, ו ע"ג (עמ' 29 שורות 14 - 16 במהדורת האקדמיה ללשון העברית).

⁵⁸ מוסקוביץ, ברייתות, עמ' 12.

⁵⁹ וניתן לצרף לכך את העובדה שלא מצאנו נתינת ראשית הגז בבבל, כאמור לעיל.

⁶⁰ אפשטיין, אמוראים, עמ' 353, הערה 23. על דבריו העיר מלמד, הגהות, עמ' 109 כי מקורה הישיר של
ההגה בגליון כ"י הנו בכ"י רומי ולא בבבלי, וממילא יש לייחס את ההוספה למקור ממנו העתיק סופר
כ"י רומי. אולם, זוסמן, מבוא, עמ' לב, הערה 211, כתב בפשטות כי מדובר בהוספה מהבבלי. זאת, כנראה
כנגזרת מהעובדה שכ"י רומי עצמו הנו כ"י משובש ומעובד, כפי שכתב זוסמן, שם, עמ' כד הערה 150 ("כ"י
רומי המשובש להפליא") ועמ' כט הערה 186 (בשם הגר"ש ליברמן), וממילא נראה כי סופרו, או מקורו, אכן
הוסיף בו את הברייתא מהבבלי. זאת, בייחוד לאור דברי זוסמן, שם, עמ' כו הערה 161, אות ה, כי השפעת
הבבלי על מגיהי וסופרי כ"י של הירושלמי היתה חזקה ביותר במסכת ברכות.

⁶¹ אלבק, מבוא, עמ' 371, אלבק אף מעיר, על-פי האמורא באיגרת רב שרירא גאון, כי רנב"י היה ראש ישיבת
פומבדייתא אחרי רבא. פרידמן, נוסח, עמ' 17, ליד הערה 68, כתב בשם א"ש רוזנטל כי רב נחמן בר יצחק
"מדדיק ומדקדק בשמועותיו עד לאחד."

⁶² חולין קלו ע"ב וברכות כב ע"א, על-פי עדי הנוסח במסכת ברכות. מימרא זו תידון במפורט להלן.

אמנם, ניתן היה לערער, לכאורה, על מקורותיה ההסטורית של השיטה המיוחסת לרבי אלעאי
בברייתא זו, לאור הנתונים הבאים:

- 1) לברייתא ולשיטה המופיעה בה אין מקבילה במשנה, בתוספתא או במדרשי ההלכה.⁶³
- 2) הברייתא מובאת ע"י אמורא בלתי ידוע, רבי יוסי מנהרביל⁶⁴, במענה על קושית הסתמא דגמרא⁶⁵, ובלשון הצעה "אין והתניא" המשמשת, כמעט תמיד, את הסתמא דגמרא⁶⁶.

אולם, לאור העובדה שהשיטה הפוטרת מראשית הגז בחוץ לארץ היתה ידועה לאמוראי ארץ ישראל מהדור השלישי ואילך, כמו גם ייחוסה לרבי אלעאי, נראה בעליל כי הברייתא לא נוצרה במסגרת הסוגיא בפרק ראשית הגז. סוגיא זו בנויה כולה על דברי רבא, בן הדור הרביעי בבבל, ומאוחרת לו, ואילו אמוראי ארץ ישראל המזכירים את עצם קיום השיטה הפוטרת, קדמו כולם לרבא. ממילא, אין גם לפקפק בזיהוי רבי אלעאי כבעל השיטה, שכן אם לא היה מדובר בייחוס מקורי, לא היתה לאמוראים בני הדור השלישי-רביעי בארץ ישראל כל סיבה לקשר את השיטה הפוטרת לרבי אלעאי דווקא.

⁶³ כפי שמציין תבורי, מועדי, עמ' 15 "יש ברייתות רבות שנוצרו בתקופת האמוראים, הן בארץ ישראל והן בבבל... על-כן, כשאנו מצטטים 'ברייתא תלמודית' או 'ברייתא בבליית', משקף הציון ספקנות מסוימת לגבי עתיקות הדברים שהובאו בברייתא. בכיוון זה, טען פרידמן, עתיקתא, עמ' 212 - 218, כי שיטה המופיעה בברייתא בתלמוד הבבלי, המיוחסת לתנא רבי יוסי הגלילי (בן דורו של רבי אלעאי!), אינה מקורית ונוצרה בתלמוד הבבלי מתוך דיוק מדבריו. אולם, בניגוד לענייננו, בנידונו של פרידמן היה מדובר במקור אחר (מכילתא דרבי ישמעאל) שעבר עיבוד בבבלי, ועל-ידי-כך נוצרה הברייתא ובה השיטה המחודשת. בנידון דידן, כאשר אין כל מקור תנאי אחר לדעת רבי אלעאי בחוץ לארץ, תהיה משמעות הטענה כי הברייתא נוצרה בבבלי לא בדרך של עיבוד אלא כיצירה יש מאין מתוך הסברא בלבד, וזו טענה מרחיקת לכת ביותר, שעל הטוען לה להביא ראיות מוצקות וברורות לדבריו. בעניין "ברייתות בדויות" בבבלי דנו רבים. לסיכום השיטות (ולשיטה נוספת) יעויין בדברי Jacobs, Talmud. עם זאת, הדיון המחקרי התרכז בעיקר סביב ברייתות הזהות למימרות אמוראיות או התואמות להן.⁶⁴ שזו אחת משתי הופעותיו הבודדות בתלמוד. ההיקרות השניה הנה בבבלי חולין פז: , על-פי כתבי היד. אלבק, מבוא, עמ' 613, מעיר כי לא ניתן לזהות את זמנו של האמורא. באשר לזיהוי ומיקום העיר נהרביל, ראה את הדיון אצל Oppenheimer, Babylonia, pp. 275-276. אמנם בשני כתבי היד שנשתמרו לקטע זה בתלמוד, כ"י מינכן 95 וכ"י וטיקן 121 שם האמורא הנו רב יוסף/רב יוסי (בהתאמה), ללא המלה "מנהרביל". אולם, כנראה שמדובר בגירסא משנית מהנימוקים הבאים:

(I) "כלל גדול הוא לגבי כ"י"מ, ששמות החכמים בו נתקצרו (או שובשו) במידה שאינה רגילה בשאר כתבי היד... מי שירצה אפוא ואמץ גירסת כ"י"מ, בכל מקום שהוא, לגבי גירסת השמות, עליו להביא ראיות אחרות להעדפתו, לפי שאין לסמוך על כ"י"מ בנידון זה." (פרידמן, נוסח, עמ' 147). וגם כ"י וטיקן 121 כ"י אשכנזי מאוחר הוא (Krupp, Manuscripts, p.365) ונטיית הקיצור אופיינית היא לכתבי יד אשכנזיים (פרידמן, נוסח, עמ' 65, לגבי כ"י פירנצה הקדום יחסית, וכל שכן לכ"י וטיקן 121 המאוחר).

(II) רש"י גרס מלה זו, כפי שמעידים דבריו על אתר "מנהרביל". שם מקום", וכן גרסה הרשב"א, (תורת הבית הארוך, בית ג שער ב, עמ' יט).

(III) קשה לשער כי שם המקום הנדיר "נהרביל" יתווסף לשם האמורא, ובשל נדירותו- מסתברת השמטתו. (תודתי לד"ר ברק כהן על הארה זו)

(IV) בדפוס שונצינו רמ"ט המלה מופיעה, וכבר העיר פרידמן, נוסח, עמ' 69 - 70, כי דפוס זה "הוכן במעשה עריכה זהירה ומדוקדקת... יש למתן קצת את ההנחה הרווחת הנוקטת בפשטות שכל דפוס המסכתות באיטליה משקפים נוסח אשכנזי טהור". זאת, בהשלמה לאמורא אצל פרידמן, שונצינו, עמ' כב, לגבי רבי דוד ס"ל, מגיה מסכת חולין (ואחרות) בדפוס שונצינו "רבי דוד מגלה רגישות עצומה בהבחנתו בין סגנון נכון לבין סגנון לקוי". אולם, בנידון דידן, ייתכן שהראיה נקלשת קמעה, בהתאם לאמורא אצל פרידמן, שונצינו, עמ' כג, כי רבי דוד אמנם כמעט ולא הגיה מלבו, אולם הגיה בהתאם לרש"י.

⁶⁵ המבוססת על דבריו של רב חנינא מסורא, בן הדור השישי (אלבק, מבוא, עמ' 434).
⁶⁶ על-פי בדיקה בפרוייקט השו"ת של אוניברסיטת בר אילן, עולה כי מונח הצעה זה מופיע כ- 60 פעמים בתלמוד הבבלי, ורק ב 2- מקרים מתוכם הוא מופיע בפי אמורא, כשהסוגייה דן היא אחד משני מקרים אלה.

אכן, מכיוון שהמקורות כולם, מלבד הברייתא שבסוגיא, מזכירים רק את ראשית הגז, ניתן לשער כי שיטת רבי אלעאי המקורית הצטמצמה לראשית הגז בלבד⁶⁷, והרחבתה לענין זלו"ק מאוחרת יותר⁶⁸.

ז. טעם הפטור

בתלמוד מוצג הנימוק לשיטת רבי אלעאי, לענין ראשית הגז⁶⁹, מפיו של רבה או של רבא⁷⁰, ולפיו למד רבי אלעאי גזרה שווה מתרומה, שאינה נוהגת אלא בארץ⁷¹. מדובר באפשרות המתבקשת

⁶⁷ יעויין גם בדברי הרב שי"ח קנייבסקי (לעיל בסמוך, הערה 42), שהעיר על כך שההנחה שרבי אלעאי פטר גם בזלו"ק אינה נחלת כלל האמוראים.
⁶⁸ קיימות מספר אפשרויות:

(I) ההרחבה קדמה לרבי יוסי מנהרביל והברייתא שצוטטה היתה קיימת בהרכבה זה עוד לפני הבאתה לסוגיא.

(II) ההרחבה הנה מתורתו של רבי יוסי מנהרביל והרכבה הנוכחי של הברייתא מקורו בהבאת הברייתא לסוגיא.

(ג) רבי יוסי מנהרביל הביא את הברייתא המקורית, שכללה את ענין ראשית הגז בלבד, וההרחבה לענין זלו"ק מקורה בפעילות עריכה מאוחרת יותר.

לענין זה, יצויין כי קיימים חילופי גרסה לגבי השאלה עליה עונה רבי יוסי מנהרביל, כדלקמן:

וטיקן 121 אי מה תרומה בחוצה לארץ לא אף מתנות בחוצה לארץ לא

מינכן 95 אי מה תרומי בארץ אין ובחוצה לארץ לא אף ראשי הגז בארץ אין ובחוצה לארץ לא

שונצינו רמ"ט אי מה תרומה בארץ אי בחוצה לארץ לא אף מתנות בארץ אין בחוצה לארץ לא

גרסת כ"י מינכן הנה גם גרסת רש"י, כפי שהעיר שם ר"ח ארנטרוי, דק"ס, הערה ג. לפי גרסה זו, ייתכן שהברייתא, כפי שהובאה בסוגיא, לא כללה התייחסות לזלו"ק אלא רק לראשית הגז. אולם, לפי גרסת כ"י וטיקן ודפוס שונצינו ברור כי הברייתא כללה התייחסות לזלו"ק, שכן אחרת אין בה תשובה ישירה לשאלת הגמרא, העוסקת בזלו"ק! ייתכן שגרסת כ"י מינכן הנה משנית ותולדה של התאמת שאלת הגמרא להקשר הרחב בסוגיא כולה, העוסק בראשית הגז, ובייחוד להמשך הישיר של הסוגיא בה מוזכרת, לפי כל הגרסאות, ראשית הגז בלבד, כדלקמן:

וטיקן מאי טעמי יליף נתינה נתינה מתרומה מה תרומה בחוצה לארץ לא

מינכן מאי טעמי דר' אלעאי אי רבא יליף נתינה נתינה מתרומי? מה תרומי בארץ אין בחוצה לארץ לא

שונצינו מ"ט דר' אלעאי אמר רבא יליף נתינה נתינה מתרומה מה תרומה בארץ אין בחוצה לארץ לא

וטיקן אף ראשית הגז בחוצה לארץ לא

מינכן אף ראשית הגז בארץ אין בחוצה לארץ לא

שונצינו אף ראשית הגז בארץ אין בחוצה לארץ לא

⁶⁹ אזכור ראשית הגז בלבד הנו בכל עדי הנוסח, וכבר העיר המהר"ם מרוטנבורג (בתשובה, שצויינה בהערה 42, לעיל בסמוך), על ההתייחסות לראשית הגז בלבד והסיק כי רבא הסביר את טעמו של ר' אלעאי כי בענין זה הלכה כמותו, משא"כ בזלו"ק.

⁷⁰ רבא- כך הוא בכ"י מינכן ובדפוס שונצינו, במדרש הגדול (לפי חלק מכתבי היד) ובספר ההשלמה. רבה- בפירוש ר"ח (מהדורת ר"ש אברמסון, עמ' 332), בתורת הבית הארוך לרשב"א (בית ג שער ב, עמ' יט), בפסקי הרי"ד ובכ"י אחד של מדרש הגדול. לעומת זאת, בכ"י וטיקן 121 – הנימוק מסתמא דגמרא. על נימוק זה הוקשתה קושיא בסוגיא, כשבעל הקושיא הנו אביי, לפי מדרש הגדול ודפוס שונצינו, ואילו לפי כ"י מינכן ווטיקן הקושיא הנה מסתמא דגמרא!

לאור העובדה שרובם המכריע של עדי הנוסח מצביעים בבירור על כך שבעל הנימוק הנו אמורא נקוב שם, נראה כי יש להכריע נגד גרסת כ"י וטיקן. השמטת שם האמורא בכ"י זה, מקורה כנראה בנטיית הקיצור האופיינית לכתבי יד אשכנזיים. (ועיין אצל פרידמן, נוסח, עמ' 65, שהעיר על נטיית הקיצור אפילו בכ"י פירנצה של הבעות, שהנו כ"י אשכנזי קדום יחסית)

אולם, באשר להכרעה בין רבה לרבא כבעל המימרא, ההכרעה קשה יותר, שכן לכל גרסה מספר עדי נוסח. אולם, נראה להציע, בזהירות הראויה, כי, בעל המימרא הנו רבה ולא רבא, מהנימוקים הבאים:

(I) על-פי דברי הרי"ד, המובאים ע"י פרידמן, כתיב השמות, עמ' קנ, במקום בו נאמר "אמר ליה אביי לרבא" הכוונה לרבה. בסוגייתנו כך הוא לפי חלק מעדי הנוסח.

(II) כפי שהראה פרידמן, שם, עמ' קמד-קמח, הכתיב הקדום היה ראבא (או רבא) לשני אמוראים אלו גם יחד, וההבחנה בכתיב נוצרה מאוחר יותר, ולפיכך, הראה שם, עמ' קנב, כי אין הכתיב "רבה" רגיל לשמש כשהכוונה ל-"רבא" ואילו ההפך נפוץ בהרבה.

של לימוד מהמצוה שנשמכה עם ראשית הגז בפסוק אחד. אכן, אפשרות לימוד דומה נדחתה בספרי לגבי זלו"ק, ולא הוצעה כלל לגבי ראשית הגז.⁷² יצויין, כי הסברו של רבה/א מבוסס על ההנחה שתרומה עצמה אינה נוהגת אלא בארץ, כדין המשנה. אולם, אם נקבל את דברי א' שמש ולפיהם עד לבית מדרשו של רבי עקיבא היתה ההלכה כי תרומה נוהגת בחוץ לארץ,⁷³ הרי שלא ניתן להסביר את שיטת רבי אלעאי עצמו כלימוד מדין תרומה. ניתן היה, לכאורה, להציע הסבר אפשרי אחר לשיטת רבי אלעאי⁷⁴. זאת, בהמשך לדבריו של ג' אלון, שלא התייחס לעניין ראשית הגז בחוץ לארץ, כי כל מתנות הכהונה נתפסו כקשורות לבית המקדש, שכן אליו תמיד הובאו ע"י הבעלים.⁷⁵ כנדבך נוסף, יש לצרף את דברי י"ד גילת, כי מעמד הכהנים התרופף עקב החורבן, שכן לא היה להם עוד מעמד של עובדי עבודת הקודש, וכי בשל כך נקלש גם הרצון ליתן מתנות כהונה.⁷⁶ אלון הראה כי חכמים עמדו בפרץ ופסקו, כעקרון, כי מתנות כהונה חלות גם לאחר החורבן.⁷⁷ אולם, כפי שהעיר גילת, נוצרה מגמה של עקיפת חובת הניתנה,

(III) עדי הנוסח הגורסים "רבא" בסוגייתנו הם אשכנזיים ותימניים, ולפי דברי פרידמן, שם, עמ' קנא, טיפוסית כתיב יד אלו משמרים יותר את הנוהג העתיק של אי הבחנה בכתוב בין השמות ועל כן אין מהם ראיה. זאת, בניגוד לכתבי יד ספרדיים המקפידים על כך.

⁷¹ גם בעניין זה קיים קושי בהבנת מהלך הסוגיא, שכן הקושיא שבתשובה לה הובאה הברייתא ("אי מה תרומה בחוצה לארץ לא" וכו') היתה מבוססת על ההנחה שרבי אלעאי למד הלכה מהלכות זלו"ק מראשית הגז או מתרומה בדרך של גזירה שוה "נתינה נתינה", ועל כך הקושיא- אם ללמוד מתרומה אז גם את דין הפטור בחו"ל יש לאמץ מתרומה. הברייתא הובאה באמצעות המונח "אין והתניא" שמשמעו הסכמה להנחה שגם דין זה נלמד מתרומה, ואם כן מה מקום לשאלה "מאי טעמא דרבי אלעאי" ולתשובת רבא! לפיכך, נראה כי תשובת רבא מקורה כאן והיא היוותה מסגרת ובסיס למהלך הסוגיא שקדם לה. כעין זה טען הר"צ דינר בחידושו על אתר, במסגרת ניתוחו שלו את הסוגיא, כי האזכור של "נתינה נתינה" כחלק מהקושיא מקורו "מהישיבות", הווי אומר מסתמא דגמרא המאוחרת לאמוראי הסוגיא.

⁷² אם כי דרך הלימוד המדרשית בבבלי הנה גזירה שוה ואילו בספרי מדובר, כנראה, בהיקש מתוך סמיכות. עם זאת, נראה כי גם בבבלי עצמו היתה מסורת אחרת של דרך הלימוד המדרשית, לא מגזירה שוה אלא מהיקש, שכן בספר הנר למסכת ברכות, עמ' 41, נאמר כי נימוקו של רבי אלעאי "דמקיש ראשית גז לראשית דגן", וכן הוא גם בספר המכתם לברכות עמ' לב. יצויין, כי המהר"ם מרוטנבורג בתשובתו (צוינה לעיל עמ' 11, הערה 42, בעמ' יב) הציע מספר דרכים להבנת הגזירה שוה שבבבלי, וביניהן גם העלה אפשרות שמדובר בהיקש מתוך סמיכות ולא בגזירה שוה.

⁷³ לעיל, עמ' 5, הערה 8. באשר להשגת מ' כהנא, שצוינה שם, הרי שמכיוון שהוא לא באר דבריו, כאמור

שם, אין בידינו אפשרות לדון בהם.

⁷⁴ יצויין, כי ל' גינצבורג, פ"ח, עמ' 254 - 255, הציע נימוק שאינו נעוץ בהלכה אלא בנסיבות הייצוגיות, כדלקמן: לטענתו, רבי אלעאי בבלי היה, כמו רבי יאשיה ורבי יהודה בן בתירא המקובצים עמו במימרת רבי יעקב בר אחא. בהערה 64 שיער גינצבורג כי פסקו של רבי אלעאי נבע ממניעים כלכליים ומטרתו היתה לסייע לבעלי הצאן היהודים בבבל. אולם, נראה בעליל כי יש לדחות דברים אלו מהסיבות הבאות:

(I) הבעייתיות הגלומה בשיטה המניחה כי מניעים כלכליים הם שעמדו בבסיס פסיקתם ההלכתית של חכמים, כבר הוצגה בהירות אצל אלון, השיטה.

(II) גינצבורג עצמו הודה כי אין לנו כל מידע על מצבה הכלכלי של מגדלי הבהמות היהודים בבבל בדורו של רבי אלעאי, כך שדבריו הם השערה בעלמא.

(III) ההנחה שרבי יאשיה בבלי היה, אינה כה ברורה (Oppenheimer, Babylonia, pp. 161-162).

(IV) ההנחה שרבי אלעאי ממשפחה בבליית היה, אינה עולה מן המקורות, כפי שהראה אנקר, רבי יהודה, עמ' 17 - 31.

⁷⁵ אלון, לחקר, עמ' 28 - 34, בהסתמך על מקורות רבים מהספרות החיצונית. (לא ירדתי לסוף דעתה של ס' דינאל-נטף, במהדורתה של כתיב פילון האלכסנדרוני, כרך שני, ספר המצוות חלק ראשון עמ' 263, הערה 224, הטוענת כי דברי פילון על הבאת "התרומות" למקדש מתייחסת לתרומה גדולה בלבד, תוך הסתמכות על אלון, הכותב את ההפך הגמור!) אלון טוען, כי בימי אחרוני החשמונאים התחדש עניין נתינת מתנות הכהונה לכהנים בכל מקום, אולם, רבים מאוד המשיכו להביא מתנותיהם בית המקדש, כמקדם (שם, עמ' 32-33). לאחרונה טען רגב, מעשרות, כי זו גם היתה ההלכה הפרושית בזמן הבית, ורק אחרי החורבן קבלו חז"ל את השיטה (שלטענתו, היתה במקורה שיטה צדוקית) של נתינת המתנות בכל מקום. הצעה זו בעייתית, בהיותה מנוגדת למקורות רבים בספרות חז"ל (המובאים ע"י אלון, שם) שחלקם מתייחסים במישרין לימי הבית.

⁷⁶ גילת, ראב"ה, עמ' 288 - 292.

⁷⁷ אלון, תולדות עמ' 160 - 162. ייתכן כי עובדה זו מבהירה את הצורך בציון כי ראשית הגז זלו"ק נוהגת "בפני הבית ושלא בפני הבית" במשניות שצוטטו בראשית דיונו.

באמצעים שונים, שהוכרו ע"י רוב החכמים ⁷⁸. בהמשך לדברים אלו, ניתן היה לשער, אפוא, כי מעמד מתנות כהונה בחוץ לארץ היה מלכתחילה חלש יותר ונתפס כקשור להבאתם למקדש בלבד, בניגוד למצב בארץ ישראל, שם היתה ההלכה כי המתנות ניתנות בכל מקום, על אף שרבים נהגו להביאם למקדש. באקלים הלכתי זה, קמה, אפוא, שיטה הפוטרת בחו"ל ממתנות כהונה לאחר חורבן בית המקדש.

דא עקא, שהסבר זה שהעלנו, כמעט שאינו אפשרי, שהרי אין כל סיבה שתקום שיטה הפוטרת מראשית הגז ולא ממתנות כהונה אחרות ודווקא בחוץ לארץ. יתר על כן, דיונו של גילת וכל מקורותיו, עוסקים כולם בארץ ישראל דווקא ולא בבבל. בנוסף, קשה לייחס שיטה חדשנית מעין זו דווקא לרבי אלעאי, תלמידו המובהק של רבי אליעזר בן הורקנוס ⁷⁹, אשר העיד על עצמו "לא אמרתי דבר שלא שמעתי מפי רבי" ⁸⁰, ואשר, לפי דברי גילת, התנגד גם למגמת ההקלה בעניין מתנות כהונה ⁸¹.

אשר על כן, ייתכן שרבי אלעאי משמר כאן הלכה קדומה שפטרה מראשית הגז בחוץ לארץ. הד לכך ניתן, אולי, למצוא אצל פילון, שבמסגרת רשימת מתנות הכהונה ⁸² משמיט את ראשית הגז ⁸³, וייתכן, שמדובר בהשמטה המשקפת מנהג קדום שנהג אצל יהודי מצרים, לפחות, שלא להפריש ראשית הגז. דמיון אפשרי זה מתקשר לטענה שהועלתה במחקר ולפיה מוצא משפחתו של רבי אלעאי ממצרים ⁸⁴.

⁷⁸ גילת, ראב"ה, עמ' 290 - 291.

⁷⁹ כאמור לעיל, עמ' 10, הערה 34.

⁸⁰ תוספתא יבמות סוף פ"ג. על זיקתו של רבי אליעזר בן הורקנוס להלכה הקדומה ולבית שמאי עמדו רבים, ולנושא זה מוקדש ספרו של י"ד גילת (גילת, ראב"ה). אמנם, לאחרונה צידד פרידמן, עתיקתא, עמ' 94 - 95 הערה 334, בעמדת א"ש רוזנטל ולפיה, לעיתים, חידש רבי אליעזר. מסקנתו של א' חיון היא כי גישתם הכללית של בית שמאי, ובכללם רבי אליעזר, אמנם לא שללה חידושים מכל וכל, אך היתה בעלת נטיה שמרנית (חיון, ב"ש ובי"ה, מבוא, עמ' ט-ז).

⁸¹ גילת, שם, עמ' 288 - 292.

⁸² כתבי פילון האלכסנדרוני (מהדורת ס' דניאל-נטף), כרך שני, ספר המצוות חלק ראשון, על החוקים לפרטיהם, סעיפים 131 - 155, עמ' 258 - 262.

⁸³ לדברי דניאל-נטף, מונה פילון את המתנות הבאות: חלה (סעיף 132), ביכורים (סעיף 134), בכור בהמה טהורה ובכור בהמה טמאה (סעיף 135), פדיון הבן (סעיפים 137 - 140), תרומה (סעיף 141), מעשר בהמה (סעיף 141), חזה ושוך של שלמים (סעיף 145), זלו"ק מבהמות חולין (סעיף 147 - 150) ועור העולה (סעיף 151). פירוט זה שונה מדעת אלון, לחקר, עמ' 28 הערה 1 (בנוסף לעובדה שאלון אינו מתייחס לסעיפים 142 ואילך). אולם, בכל מקרה אין ראשית הגז נמנית ברשימה. יצויין, כי דניאל-נטף, עמ' 260 הערה 208 מציעה לראות בדברי פילון בסעיף 141 "על כל אדם לתרום... מוולדות הבהמות בעדריו - כבשים, בני-בקר, עיזים וכל השאר" התייחסות לא למעשר בהמה אלא לראשית הגז. אולם, הצעה זו קשה, שהרי מה הקשר בין ראשית הגז לבין הבקר?

מאידך, פילון עצמו (מהדורת ס' דניאל-נטף), כרך שלישי, על המדות הטובות, עמ' 209, סעיף 95, מזכיר מעשר "מן הדגן, היין, השמן, בהמות הבית והצמר", וזוהי כנראה התייחסות גם לראשית הגז! ניתן להציע כי לאור הקשרו של סעיף זה בחטיבת שבחי "חוקי משה" בענין מערכת היחסים בין אדם לחבירו, דרש פילון פסוקים מספר בהתאם להתאמתם למערכת המחשבתית אותה הוא מציג. זאת, בניגוד להקשר ההלכתי יותר של רשימת מתנות הכהונה המוזכרת לעיל. לפיכך, יש להעדיף את העדות העולה בעקיפין מרשימה זו, ולפיה ראשית הגז לא נהגה במצרים. ניתן לטעון, כמובן, כי גם ברשימת מתנות הכהונה פילון אינו מתאר כלל את המנהג שנהג במצרים בדורו אלא את הנוהג האידיאלי של מתנות כהונה כפי שעולה מן התורה ומשמעותו האלגורית, וכי השמטת ראשית הגז מקורה בכך שלא מצא למתנה זו משמעות אלגורית. אולם, דבריו ברשימה, בסעיפים 153 - 155, לעידוד נתינת מתנות כהונה, תוך ציון כי יש המזלזלים בכך, ניכר בהם כי הם נטועים היטב על קרקע המציאות, כפי שהעירה דניאל-נטף, עמ' 260 הערה 209, ואם כן, קשה לטעון כי הסתפק בתיאור אידיאלי.

⁸⁴ אנקא, רבי יהודה, עמ' 17 - 31. עיון בראיותיו מראה כי רבי יהודה, בנו של רבי אלעאי, אכן מתייחס לעיתים למנהגים ולמציאות של יהודי מצרים, אולם ראיה ברורה על מוצא המשפחה אין.

ח. המנהג בפועל בימי הבית השני ואחרי חורבנו

אין בידינו מקור תנאי כלשהו ממנו ניתן ללמוד מה היה המנהג בפועל בין יהודי הגולה בנושא הפרשת זלו"ק וראשית הגז בתקופת הבית השני ובתקופת התנאים. עם זאת, ניתן להיעזר, בזהירות הראויה, בספרות החיצונית מימי הבית השני, שצוטטה ע"י אלון⁸⁵, כדלקמן:

1) בספר טוביה מתואר כי טובי, אביו של טוביה, היה מפריש ראשית הגז ומעלה אותה למקדש, יחד עם התרומות והמעשרות, בטרם הוגלה מן הארץ⁸⁶. ממקור זה ניתן לדייק כי מחבר הספר, שחי בזמן בית שני⁸⁷ ומקומו אינו ודאי⁸⁸, קישר בין ראשית הגז, כמו גם תרומות ומעשרות, למקדש. אולם, אין כאן ראיה לקשר לארץ ישראל דווקא, ואיזכור הבאתם דווקא לפני הגלייתו של טובי, נובעת, כנראה, מכך שהספר מייחס עצמו לתקופה שאחרי חורבן בית ראשון ולפני בניין בית שני.

2) פילון, במסגרת דיונו במתנות הכהונה, דן בהרחבה במשמעות הפרשת הזרוע הלחיים והקיבה ונתינתם לכהנים, ואינו מזכיר כלל את ראשית הגז⁸⁹. ניתן לשער שזלו"ק נהג בזמנו במצרים, מה שאינו נכון לגבי ראשית הגז. אולם, מדובר בהשערה בלבד, ואין היא מסייעת כלל לגבי ארצות הגולה האחרות.

לאור האמור לעיל, נראה כי אין אפשרות להגיע למסקנה כלשהי לגבי המנהג שנהג בפועל בחוץ לארץ בנושא ראשית הגז וזלו"ק לפני תקופת האמוראים.

ט. ההלכה בתלמוד הירושלמי והמנהג בפועל

התלמוד הירושלמי מכיל התייחסויות רבות להלכות החלות בחוץ לארץ בתחומים הלכתיים רבים. ידוע הדבר כי אין בידינו תלמוד ירושלמי לסדר קדשים, ובכלל זה למסכת חולין⁹⁰. הלכות ראשית הגז וזלו"ק לא זכו לסוגיות בתלמוד הירושלמי, ואף אין בידינו התייחסות הלכתית כלשהי לחיוב החל בחוץ לארץ בהפרשת הזרוע הלחיים והקיבה. שונה המצב לגבי ראשית הגז. מימרתו של רבי יעקב בר אחא, שהובאה לעיל: "ונהגין תמן כר' אלעי בראשית הגז וכר' יאשיה בכלאי הכרם וכרבי יהודה בן בתירא בבעלי קריין" מעידה על כך שהמנהג בבבל הנו כשיטת רבי אלעאי, דהיינו שראשית הגז אינה נוהגת בחוץ לארץ. עם זאת, אין רבי יעקב בר אחא דן בעתיקות המנהג

⁸⁵ אלון, לחקר, עמ' 29 - 31. אמנם, קשה לתאר אפשרות מציאותית של הבאת זלו"ק ממצרים למקדש בתקופה בה לא היו אמצעי קירור לבשר.

⁸⁶ א: 1-2. עמ' שיג במהדורת א' כהנא, עמ' 203 במהדורת Charles ועמ' 104 במהדורת Moore.
⁸⁷ Moore, Tobit, pp. 41-42. סוקר את הדעות השונות במחקר לגבי זמן חיבורו של הספר, ומסקנתו הנה, כי ספר טוביה חובר אחרי שנת 300 לפני ספירת העמים (להלן- ספה"ע) אך לפני שיפוץ המקדש בימי הורדוס, בשנת 20 לפני ספה"ע לערך. (המקורות בעניין תאריך שיפוץ ביהמ"ק צוינו אצל שפרבר, מנהג"י, חלק ה עמ' רד, הערה 41)

⁸⁸ Moore, ibid., pp 42-43. סוקר את הדעות השונות והמגוונות שהוצעו במחקר לגבי מקום חיבורו של הספר, כולל ארץ ישראל וכל אחת מארצות הגולה. מסקנתו הבלתי-נחרצת הנה כי ספר טוביה חובר בגלות המזרחית (הווי אומר בבל, פרס או מדי) (ibid., p. 43).

⁸⁹ דברי פילון נידונו בהרחבה, לעיל בסמוך, ליד הערות 71 - 72 ובהערה 72.
⁹⁰ לאחרונה, דן בעניין זה זוסמן, פרקי, עמ' 278 - 282, והראה כי, לפחות מסוף תקופת הגאונים והלאה, אין בידינו צל של ראיה כי היה בידי רבותינו תלמוד ירושלמי על סדר קדשים.

ולא ניתן ללמוד מדבריו אם מדובר במנהג בבלי קדום או במנהג חדש. כמו כן, לא ניתן לדעת מה היה המנהג בתפוצות יהודיות אחרות מלבד בבל.

י. ההלכה בנושא זרוע לחיים וקיבה בתקופת האמוראים בתלמוד הבבלי והמנהג בפועל

מהתלמוד הבבלי עולה ברורות כי החיוב בהפרשת זלוי"ק חל בבבל במלוא תוקפו בתקופת האמוראים, כפי שמעידים המעשים המובאים בבבלי לגבי אמוראים שהפרישו ונתנו זלוי"ק⁹¹, על אמוראים, כהנים או הנשואים לבנות כהן, שקבלו זלוי"ק⁹², ועל רב חסדא, הכהן, שנתן זלוי"ק שקבל לאמורא אחר שמסר לו שמועה בשם רב⁹³. יתר על כן, מסופר על אמוראים רבים שנידו או הורו לנדות שוחט שלא הפריש זלוי"ק, אפילו הוא כהן⁹⁴. חיוב הפרשת זלוי"ק אף עומד ברקעה של סוגיא אגדית אחת⁹⁵. על-פי פשוטם של דברים, התמונה ההלכתית של חיוב בהפרשת זלוי"ק ונתינתם לכהנים, כדין המשנה, אינה מוטלת, אפוא, בספק⁹⁶.

באשר למנהג בפועל, קיימות שתי עדויות בתלמוד עצמו כי לא הכל הקפידו על הפרשת זלוי"ק:

1) האמורא רבה בר רב שילא העיד כי הכהנים שבין שוחטי העיר הוצל נמצאים בנידוי זה עשרים ושתיים שנה⁹⁷, מפני שלא הפרישו זלוי"ק⁹⁸. ניתן להסיק מהלשון הגורפת כי אי הפרשת זלוי"ק לא היתה מצומצמת לשוחט כהן אחד או שניים אלא כללה את כל שוחטיה הכהנים של עיר חשובה זו, או, למצער, את רובם⁹⁹. השערה מסתברת הנה כי מצב זה לא יכול היה להתמיד אילולי הסכימו לכך רבים מבני העיר הוצל, לפחות בשתיקה¹⁰⁰.

2) במסכת יבמות, סג ע"ב נאמר:

אמרו ליה לר' יוחנן אתו חברי לבבל שאיג ונפיל אמרו ליה מקבלי שוחדא תריץ יתיב גזרו על שלש בשביל שלש גזרו על בשר מפני המתנות גזרו על המרחצאות מפני טבילה קא מחטטי שכבי מפני ששמחין ביום אידם היתה¹⁰¹ ייי בס ובאבותם¹⁰²

⁹¹ עולא (חולין קלא ע"ב)

⁹² רב כהנא, רב פפא, רב יימר, רב אידי בר אבין (חולין קלב ע"א) ואביי (שם, קלג ע"א).

⁹³ שבת י ע"ב.

⁹⁴ רב נחמן, רב חסדא, רבה בר רב שילא, רבא ורב נחמן בר יצחק (חולין קלב):.

⁹⁵ יבמות סג ע"ב, שתידון במפורט להלן.

⁹⁶ בר, בבבלי, עמ' 247 - 249, ציין לדברי רב יוסף, בחולין קלג ע"א, שהמליץ כי כהן יזכה זלוי"ק לת"ח עני בשכונתו, אם נמצא כזה, כאינדקציה לתהליך עתיק-יומין של העברת זכויות המגיעות לכהנים אל החכמים. אולם, אין הוא מציין כי בהמשך אותה סוגיא, מובא מעשה ברבא ורב ספרא, ובו בקורת נוקבת של רב יוסף עצמו על ת"ח המבקש מכהן שיזכה לו מתנות כהונה, בייחוד כשמדובר בהסכמה כפויה של הכהן ואם החכם אינו זקוק לזלוי"ק.

⁹⁷ ליבזון, נדוי, עמ' 196 הערה 98, סבור כי מדובר במספר טיפולוגי.

⁹⁸ חולין קלב ע"ב. מתליית הנידוי במימרת רב חסדא, שם, העוסקת בשוחטים כהנים, ברור שמדובר דווקא בשוחטים כהנים, וניתן לדייק ששאר שוחטי הוצל הפרישו זלוי"ק כדין. עם זאת, יצויין, שבעל אור זרוע, הלכות מתנות כהונה (סימן תעט, עמ' 139) גרס גרסא יחידאית בדברי רב חסדא "האי טבחא", כך שהנידוי חל על כל שוחט, וגם דברי רבא בר רב שילא ילמדונו גם על שוחטי הוצל שאינם כהנים.

⁹⁹ Oppenheimer, Babylonia, pp. 157-164 דן בפרטים הידועים לנו על עיר זו ומסיק כי בראשית תקופת האמוראים היתה העיר מרכז תורני חשוב, וסביר מאוד ששכנה בה ישיבה, וגם לאחר מכן נזכרים בספרות התלמודית חכמים ששכנו בה. לבני בבל היתה מסורת על עתיקות העיר, והיו אמוראים שקראו בה מגילת אסתר גם ביום ט"ו באדר, כעיר הספק מוקפת חומה מימות יהושע בן-נון.

¹⁰⁰ ואין זה מסתבר לטעון שהכהנים היו מיעוט מבוטל בין השוחטים שהרי הלשון הגורפת "הני טבחי דהוצל" אינה תואמת פירוש מעין זה. יצויין, כי ליבזון, נדוי, עמ' 196, הביא את מימרת רבה בר רב שילא, כדוגמה לכך שהנדוי לא תמיד השיג את מטרותו.

¹⁰¹ המלה "ייד" נשמטה, כנראה עקב טעות סופר.

¹⁰² על-פי גרסת כ"י מינכן 141. חילופי הנוסח לסוגיא זו נדונו על-ידי בר, גזירות.

103 בסוגיא זו, נאמר, על-פי פשוטה, כי אחת משלוש הגזירות שגזרו ה-"חבריי" על יהודי בבל נגעה לבשר, ומדובר בעונש מן השמים, מדה כנגד מדה, על אי הקפדתם של היהודים על הפרשת זלו"ק¹⁰⁴. אולם, גם לפי הבנה זו בסוגיא, קשה להסיק מכאן מסקנה כלשהי לגבי המנהג בפועל מהסיבות הבאות:

(I) הסוגיא מורכבת משני חלקים: תיאור תגובתו של רבי יוחנן לבשורה הרעה על ביאת ה-"חבריי" לבבל, ותיאור הגזירות שגזרו וסיבתן. אין זה ברור אם גם החלק השני, העוסק בגזירות, הנו מדברי רבי יוחנן, וייתכן כי הוא מסתמא דגמרא¹⁰⁵. אם כן, אין אפשרות לקבוע את תאריכו, ולא ניתן לברר לאיזה תקופה מתייחסת התלונה כי היהודים לא הקפידו על הפרשת זלו"ק.

(II) כשם שאין לומר ששני החטאים הנוספים- אי הקפדה על טבילה ושמחה ביום אידם של הגויים, היו נחלת כלל יהודי בבל, או רובם¹⁰⁶, כך אין סבה לטעון כי אי ההקפדה על הפרשת זלו"ק היתה מנהג רווח.

מעבר לאמור לעיל, הציע בר, כי הסיבות לגזירות המובאות בסוגיא אינן, במקורן, "מדה כנגד מדה", אלא הן נימוקיהם של ה-"חבריי" עצמם בגזירת הגזירות¹⁰⁷. הגזירה על "בשר מפני המתנות" עניינה חובה שהטילו ה-"חבריי" להפריש מכל בהמה שתישחט, חלק לכמריהם או כקרבן לאילם¹⁰⁸. מובן מאליו, כי היהודים לא יכלו להסכים לתנאי שכזה, וממילא בטלה השחיטה. אולם, במהירות בוטלה הגזירה, אולי ע"י שוחד לשלטונות, שהרי יש בתלמוד הבבלי עדויות רבות על שחיטת ואכילת בשר¹⁰⁹. על-פי הסבר זה, אין מסוגיא זו ראייה כלשהי לשאלת הפרשת זלו"ק לכהנים ע"י יהודי בבל¹¹⁰.

מכל מקום, מרובם של המקורות בתלמוד הבבלי, שהובאו לעיל, נראה כי המנהג בפועל בנושא זלו"ק תאם ברוב המקומות את ההלכה המחייבת, מסקנה המתחזקת מהעובדה שבתלמוד הבבלי נקראות זלו"ק תמיד "המתנות", שימוש לשוני שיש בו להעיד על שכיחותן¹¹¹.

¹⁰³ על הרקע ההסטורי לגזירות אלו, בהתאם לשיטת רש"י, וזהות החברי כמאמיני דת זורואסטר, יעויין אצל רבינוביץ, שערי, עמ' 95.
¹⁰⁴ וכך פירשו מפרשי הבבלי, לרבות רש"י. זאת, בהתאם לשיטתו, שתידון להלן, עמ' 59, כי בזמן התלמוד אכן נהג החיוב בזלו"ק בחו"ל, על אף שאין זה המנהג בזמנו.

¹⁰⁵ ויעויין אצל בר, גזירות, עמ' 25 - 27.
¹⁰⁶ שהרי מצב דברים קשה מעין זה היה עליו להשאיר חותם משמעותי הרבה יותר בתלמוד הבבלי. כפי שהעיר בר, שם, עמ' 27 הערה 10, גרם קושי זה לר"מ המאירי לבאר כי יהודי בבל נתנו זלו"ק ונשותיהם טבלו אולם לא עשו זאת כראוי.

¹⁰⁷ שם, עמ' 28 - 36. בר תומך דבריו גם ממקורות של דת זורואסטר וממקורות נוצריים בבבל.

¹⁰⁸ שם, עמ' 28 - 31.

¹⁰⁹ שם, עמ' 31.

¹¹⁰ בר, שם, עמ' 37, מעיר כי ההבנה של "מדה כנגד מדה" אכן עולה מהסוגיא, אולם, זהו פרי עיבודם של הטעמים ושיבוצם במסגרתם הנוכחית בסוגיא.

¹¹¹ זאת, גם בברייתא בבבלי בבא קמא קי ע"ב ובחולין קלג ע"ב, המקבילה לתוספתא (שהובאה במלואה לעיל, עמ' 4). שם נמצא בתוספתא (ובירושלמי) "זרוע לחיים וקיבה" ובבבלי (ובספרי) "המתנות", למרות שהברייתא בבבלי קרובה בכל יתר הפרטים לתוספתא יותר מאשר לספרי. הגר"ש ליברמן העיר, בתוספתא כפשוטה לזרעים, עמ' 813 - "והיא היא, שהרי סתם מתנות בבהמת חולין הן זרוע לחיים וקבה", והיא הנותנת, שרק במקום בו זלו"ק הנה מתנה שכיחה ונוהגת תיקרא מתנה זו בסתם "המתנות"!

יא. ההלכה בנושא ראשית הגז בתקופת האמוראים בתלמוד הבבלי והמנהג בפועל

תמונת המצב בנושא ראשית הגז שונה בתכלית ממצב הדברים לגבי זלו"ק. למימרתו של רבי יעקב בר אחא בירושלמי, מקבילה זהה לחלוטין בתוכנה, וכמעט לגמרי בלשונה, משמו של רב נחמן בר יצחק¹¹², המופיעה פעמיים בתלמוד הבבלי¹¹³, כדלקמן:

אמ' רב נחמן בר יצחק¹¹⁴ נהוג עלמ' כי הני¹¹⁵ תלתא סבי כר' אילעאי בראש' הגז דתניא¹¹⁶ ר' אילעאי אומי ראשית הגז אינו¹¹⁷ אלא בארץ כר' יהוד' בן בתירה בדברי תורה דתניא ר' יהוד' בן בתירה אומי דברי תורה אין מקבלין טומאה וכר' יאשיה בכלאים דתניי יאשיה אומי עד שיזרע חיטה ושעורה וחרצן¹¹⁸

מה זמנו של המנהג עליו מעיד רב נחמן בר יצחק? ייתכן וניתן לקשר את התשובה לשאלה זו עם חילוף גירסה בתחילת המימרא: חלק מעדי הנוסח גורסים "האידינא נהוג עלמא"¹¹⁹ וחלקם אינם גורסים את המלה "האידינא"¹²⁰. ניתן היה להבין כי חילוף זה עניינו: האם רק "האידינא", כעת, מדובר במנהג העולם, ובעבר היה המנהג אחר, או שמדובר במנהג קדום. אולם, ניתן להבין כי אין

¹¹² בעניין חילופי שמות בעלי מימרא בין הבבלי לירושלמי (ובתוך הבבלי) דנו רבות. יעויין, בקיצור, אצל פרידמן, נוסח, עמ' 17, ובמקורות שציין שם.

¹¹³ חולין קלו ע"ב וברכות כב ע"א.

¹¹⁴ בכ"י מינכן 95 במסכת חולין "רב נחמן". על נטית כ"י מינכן לקיצור שמות, יעויין פרידמן, נוסח, עמ' 147.

¹¹⁵ כן הוא בכ"י וטיקן 121 וכ"י מינכן בחולין, ואילו בדפוס שונצינו בחולין וברוב עדי הנוסח לברכות "כהני". בכ"י פירנצה II I 9-7 לברכות "כתלתא", וכן הוא גם בעדי הנוסח העקיפים הבאים: הלכות גדולות (מהדורת הילדסיימר, כרך א, עמ' 16 - 17), תשובות רב נטרונאי גאון (מהדורת ברודי עמ' 126 - 128; חלק או"ח, סימן כא) [אבל בתשובת רב נטרונאי, שם, יו"ד, סימן רעד, עמ' 412 - 413, הגרסה הנה "כי הני", ויעויין, פרידמן, נוסח, עמ' 46 ובהערה 114 שם, לעניין תופעה זו של סתירות בגרסא בין ספרים שונים של חכם אחד]. המהר"ם מרוטנבורג-תשובות, פסקים ומנהגים, חלק שני (מהדורת י"ז כהנא) סימן ז, עמ' יא, ותורת הבית הארוך לרשב"א, בית ג, שער ב, עמ' יט. ייתכן שגרסא זו, ללא המלה "כהני", הנה משנית, ומקורה במימרת רב פפא בתלמוד הבבלי, מסכת סנהדרין, דף ק ע"א ולפיו האומר "הני רבנן" הנו "אפיקורוס".

¹¹⁶ בעדי הנוסח לברכות מובאת ברייתא זו, וכן שתי הברייתות האחרות, רק לאחר סיום המימרא כולה, והמימרא מנוסחת לבדה, כך (לפי כ"י פירנצה): "א' רב נחמן בר יצחק נהוג עלמ' כתלתא סבי כר' יהוד' בן בתירי בטבילה וכר' יאשיה בכלאים וכר' אלעאי בראשית הגז". לעומת זאת, בחולין משולבות הברייתות בתוך המימרא.

¹¹⁷ כך הוא רק בכ"י וטיקן 121. בכ"י מינכן ובדפוס שונצינו בחולין, ובכל עדי הנוסח של ברכות "אינו נוהג".

¹¹⁸ הנוסח שהובא בפנים הנו על-פי כ"י וטיקן 121 למסכת חולין. חילופי הגרסה הרלוונטיים הובאו בהערות לעיל, מלבד חילוף הגירסא העיקרי "האידינא נהוג/נהוג", שידון להלן בפנים.

¹¹⁹ חולין: דפוס שונצינו רמ"ט ועדי הנוסח העקיפים הבאים: תשובות רב נטרונאי גאון, חלק יו"ד סימן רעד (שצוינה בהערה 104, לעיל), הר"ח והר"י לחולין על אתר, יחוס תנאים ואמוראים ערך "רב טבלא" עמ' תעה, ראב"ה על מסכת חולין סימן אלף וקכ"ה (עמ' קנד), פסקי הר"י לחולין על אתר, שבלי הלקט סימן מב בשם "תשובת הגאונים" (עמ' קמו) ותורת הבית הארוך לרשב"א (בית ג שער ב, עמ' יט).

¹²⁰ חולין: כ"י וטיקן 121, כ"י מינכן 95; ברכות: כ"י אוקספורד (366) OPP. ADD. FOL. 23, פירנצה 97 - III, דפוס שונצינו רמ"ד. עדי נוסח עקיפים: הלכות גדולות, הלכות קריאת שמע (שצויין בהערה 104 לעיל), תשובות רב נטרונאי גאון, חלק או"ח סימן כא (שצוינה שם), שו"ת מן השמים סימן יח, ספר ההשלמה לחולין על אתר, תשובת המהר"ם מרוטנבורג (שצויינה בהערה 104 לעיל) שבלי הלקט סימן מב בצייטוט תשובת ר"י הזקן (עמ' קמה) וחיידושי הרמב"ן, הרשב"א (בניגוד לגרסה שבתורת הבית הארוך!) והר"ן לחולין על אתר. יצויין עוד, כי בהלכות גדולות (מהדורת הילדסיימר, כרך א, עמ' 39 - 40), נאמר, אחרי צייטוט לשון התלמוד בענין הלכה מהלכות טבילת בעל קרי "והאידינא דנהיג עלמא כתלתא סבי קרי לכתחילה".

חילוף גירסא זה מייצג הבדל במשמעות. כוונת הביטוי "האידינא נהוג עלמא" הנה כי בזמן הזה, בדורותינו אנו, כך הוא המנהג, אך לא שבדור הזה נתחדש המנהג¹²¹. לעצם השאלה דבר קדמות המנהג, יש לציין כי המנהג בענין ראשית הגז הוזכר בכפיפה אחת עם שני נושאים אחרים - טבילת בעלי קריין וכלאי הכרם. בשני הנושאים האחרים קיימות ראיות כי אכן מדובר במנהגים חדשים יחסית, שקדמו אמנם לרב נחמן בר יצחק¹²² אך התחדשו, כנראה, רק בימי האמוראים¹²³, וניתן אולי ללמוד מכך כי הוא הדין לענין ראשית הגז. מאידך גיסא, אין בתלמוד הבבלי כל מעשה, מתקופה כלשהי, המתאר הפרשת ונתנת ראשית הגז בבבל¹²⁴. זאת, כאמור, בניגוד לטבילת בעלי קריין וכלאי הכרם. ייתכן שעובדה זו מלמדת כי ראשית הגז לא נהגה בבבל מדורות קדומים.

האם היה מנהג זה מקובל על החכמים או שמא הסכימו החכמים למנהג בשתיקה מחוסר יכולת לבטלו?

מלבד העובדה, שנזכרה לעיל, שלא מצאנו כי חכמים עצמם הפרישו ראשית הגז בבבל, הרי שבדיקה במקורות האחרים בהם מופיע הביטוי "האידינא נהוג עלמא" או "נהוג עלמא"¹²⁵ מראה כי מדובר בהם על מנהגים המקובלים על החכמים¹²⁶, ולפיכך, נראה כי כן הוא גם בסוגייתנו. יתר על כן, בנושא כלאיים, הנזכר יחד עם ראשית הגז במימרת רב נחמן, קיימות עדויות ברורות בתלמוד כי חכמים פסקו כרבי יאשיה¹²⁷, ויש בכריכת המנהג בראשית הגז יחד עם המנהג בכלאיים משום חיזוק להנחה כי חכמים קבלו גם את המנהג בראשית הגז.

¹²¹ יצויין, כי עדי נוסח חשובים תומכים בגרסת "האידינא נהוג עלמא", ובראשם הר"ח והר"ף. לענין זה, יעויין, פרידמן, נוסח, עמ' 46 - 47, אשר הראה כי בפרק שישי של בבא מציעא, בו עסק שם, תאמו רובן המכריע של גרסאות הר"ח והר"ף את גרסאותיו של ענף הנוסח השמרני והמקורי יותר של הפרק. קשה, אפוא, לדחות גרסא זו. מאידך גיסא, כפי שהעיר גינצבורג, פו"ח, בעמ' 274, המימרא המקבילה בירושלמי, שצוינה לעיל, מעידה ברורות כי אין מדובר במנהג שנתחדש בימי רנב"י. לאור מכלול העובדות, מסתבר הפירוש שהוצע בפנים, ולא כהכרעת גינצבורג, שם, הדוחה את הגירסא "האידינא".

¹²² שהרי כל המנהגים כבר הוזכרו ע"י רבי יעקב בר אחא, שקדם לרב נחמן בר יצחק ביותר מדור.

¹²³ התוספות במסכת חולין, דף קלו ע"ב, ד"ה "כרבי אלעאי" מציינים, תוך הפניה לסוגיית הבבלי בברכות כב ע"א וע"ב, כי הן ההלכה בענין כלאים והן זו בענין אי טבילת בעלי קריין לא היתה נחלת כלל האמוראים מתחילה שהרי אמוראים רבים הורו לטבול. לענין בעל קרי, הורחבה ובוססה דעה זו על-ידי גינצבורג, פו"ח, עמ' 272 - 276, הסבור שהטבילה נהגה בבבל בין החכמים אך התנוונה והלכה במהלך הדורות, וכבר לפני רבי יהודה בן בתירא זלזלו בה. גינצבורג מסיק כי הטבילה בטלה לפני רב נחמן בר יצחק, שכן כבר רבי יעקב בר אחא, שקדם לרנב"י ביותר מדור, מעיד על כך (שם, עמ' 274). זאת, שלא כמרגליות, חילוקים, עמ' 108 - 109, הכותב, כי בבבל לא נהגה טבילת בעל קרי מלכתחילה. לגבי כלאים, נאמר בסוגיית הבבלי קידושין, לט ע"א, מפי רב ענן, כי "קיימא לן כרבי יאשיה". אם כן כבר רב ענן, בן הדור השני לאמוראי בבל (אלבק, מבוא, עמ' 206), פסק כרבי יאשיה הלכה למעשה. [לע-פי הנוסח שבספר אבן העזר לראב"ן, סימן נג, עמ' 45, ויחוסי תנאים ואמוראים, עמ' תעח (ערך רב טבלא), ותשובות ופסקים של חכמי אשכנז וצרפת, סימן פה, ליד הערה 5] הדובר הוא רב נחמן, הצעיר מעט מרב ענן אולם, כפי שציין הר"י מדנפייר בתשובתו בענין כלאים (שבלי הלקט, עמ' קמה-קמו), היו אמוראים שלא פסקו כרבי יאשיה, כמבואר בבבלי, שבת, קלט ע"א. בעקבות תשובת הר"י, כתב הרא"ש (פסקי הרא"ש למסכת חולין, פרק ראשית הגז, סימן א), כי זו הסיבה לשימוש במונח "האידינא" - שהמנהג בשלושת הלכות אלו השתנה בדורו של רב נחמן בר יצחק.

¹²⁴ כפי שכבר העיר המהר"ם מרוטנבורג (בתשובתו שצוינה לעיל, עמ' 11 הערה 42), עמ' יא.

¹²⁵ תלמוד בבלי: ברכות נ ע"א (כנראה מסתמא דגמרא), מגילה לא ע"א (אביי) וע"ב (אביי), מועד קטן כז ע"ב (רב פפא) (ומקבילה בכתובות ח ע"ב) מנחות לב ע"א (אביי), כפי שהראה הנשקה, מנהג, עמ' קמט-קנ).¹²⁶ במגילה (לא ע"א וע"ב) מציג כך אביי את מנהג בבלי לענין קריאה בתורה והפטרה בחג הפסח ובתשעה באב. בברכות נ ע"א אף מהווה "נהוג עלמא" נימוק לנזיפה שנוזף רבא בתלמידו, אם כי נראה כי נימוק זה המוצג כנימוק נוסף ("ועוד") הנו מסתמא דגמרא.

¹²⁷ קידושין לט ע"ב, ויעויין בהרחבה בתשובות הגאונים והראשונים שצוטטו בשבלי הלקט סימן מב.

יב. בחינת ההבדל בין זלו"ק לבין ראשית הגז

העולה מן המקובץ הנו כי ראשית הגז לא נהגה בבבל, וכי החכמים הסכימו לכך. זאת, בניגוד לזלו"ק שנהגו במלוא תוקפם ההלכתי, עד כדי נידוי העוברים על כך. מהי הסבה לשוני זה? ניתן להציע, בהתאם לדברים שהועלו לעיל בדיון בשיטת רבי אלעאי, כי היתה קיימת שיטה תנאית שפטרה מראשית הגז בחוץ לארץ בעוד שלא היה מקור קדום הפוטר מזלו"ק. ממילא, גם אם היה רפיון בנושא זלו"ק, התנגדו לו החכמים בתוקף, מפני שלא היה לאי נתינת זלו"ק בסיס הלכתי¹²⁸. גם כאשר עובדה והורחבה השיטה הפוטרת גם לזלו"ק¹²⁹ כבר לא היה בכך בכדי לשנות את ההלכה והמנהג, שחייבו בזלו"ק.

ניתן לצרף להסבר פנים הלכתי זה גם את הרקע הכלכלי. כפי שהראה בר, עדרי הצאן והבקר של יהודי בבל לא היו גדולים¹³⁰. מכיוון שראשית הגז נוהגת רק במקרה של גז בעדר של מספר בהמות המניב כמות מסוימת של צמר, ואילו בזלו"ק אין מינימום לחיוב, ניתן לשער כי בכל מקרה היה החיוב בראשית הגז נדיר יותר בבבל מלכתחילה מזה שבזלו"ק¹³¹. סביר להניח כי נדירותו היחסית של החיוב הצטרפה לעובדת קיומה של שיטה הפוטרת לגמרי מראשית הגז בחו"ל והובילה להיווצרות המנהג המקל.

¹²⁸ וייתכן שבשל כך היתה התנגדותם כה חריפה.

¹²⁹ על זמנה האפשרי של הרחבה זו, יעויין לעיל, עמ' 14, הערה 57.

¹³⁰ בר, בבל, עמ' 127 (לגבי בקר) ו- 138 (לגבי צאן). בעוד שלגבי בקר מדבר בר על עדרי הבקר של "אמוראי בבלי", הרי שלגבי צאן הוא מתייחס ל-"בהמות של בעלי-בתים, ובתוכם של האמוראים". אולם, מהמקורות שהובאו על-ידו, שם עמ' 126 - 130, נראה בעליל כי ככלל, לא היו עדרי בקר גדולים אצל יהודי בבל.

¹³¹ משנה חולין יא:א. על מספר הצאן המינימלי לחיוב בראשית הגז נחלקו שם בית שמאי, בית הלל ורבי דוסא בן הרכינס, אך אליבא דכל השיטות יש מספר מינימום. הרמב"ן, בחידושי למסכת חולין, על דף קלו ע"ב, ד"ה "הא דאמרינן נהוג עלמא כתלתא סבי", מעיר כי זלו"ק שכיחות יותר מראשית הגז. אמנם, הדברים נאמרו בפירוש שיטת רבי אלעאי, אבל הטיעון המציאותי תקף בכל מקרה. דברי הרמב"ן ידונו במפורט להלן, עמ' 128 - 130, בפרק העוסק בשיטות חכמי ספרד הנוצרית.

פרק שני: ההלכה והמנהג בפועל בתקופת הגאונים ובתחום ההלכה הצפון אפריקאי והספרדי

א. ראשית הגז- ההלכה והמנהג בפועל בספרות הגאונים

תמונת המצב ההלכתית העולה מן התלמוד הבבלי הנה, כפי שפורט ונדון לעיל, כי אין ראשית הגז נוהגת בבבל. על-פי המקורות ההלכתיים הנמצאים בידינו מתקופת הגאונים, לא השתנה מצב דברים זה במשך תקופה זו.

ראשית הגז אינה נזכרת בשאלות ¹³². זאת, לא רק בניגוד לזל"ק אלא אף בניגוד לתרומות ומעשרות ¹³³. ראשית הגז אינה נזכרת גם בהלכות פסוקות ¹³⁴ ובהלכות גדולות ¹³⁵. באשר להלכות גדולות, הרי שלאור אופיו המקיף של ספר זה כספר פסיקה הלכה למעשה ¹³⁶, ניתן לשער כי השמטה זו מעידה על אי חלותה של ראשית הגז ¹³⁷. יתר על כן, מימרתו של רב נחמן בר יצחק

¹³² לעניין סוגת השאלות בכלל וספר השאלות בפרט, יעויין אצל Brody, Geonim, pp. 202-215 ובמקורות המצוינים שם. דעתו של Brody (ibid., pp. 209-210) הנה כי שאלות היו ייצוג ספרותי חדש לחומר תלמודי ידוע, ואין ליחסן לתקופה שקדמה לעריכתו הסופית של התלמוד (כדעת הרי"ן אפשטיין). ספר השאלות הנו אוסף של שאלות שקובץ ע"י רב אחאי, שלא הוא חיברן.

¹³³ שאלתא קכה (מהדורת מירסקי, כרך ד, עמ' רמ-רמג). השאלתא עוסקת בזכאות לאכילת תרומה, ובהבדלים בין תרומת ארץ ישראל לתרומת חוץ לארץ. לעומת זאת, רב נטרונאי גאון בתשובה (מהדורת י' ברודי, יו"ד, סימן רפא, עמ' 421 - 423) כותב (עמ' 421) "בודאי לא נהגא תרומה בזמן הזה, וליכא מצות הפרשת תרומה בחוצה לארץ... "רנ"ג מסביר (שם, עמ' 422 - 423) את כל העדויות בתלמוד על אמוראים שהפרישו תרומות ומעשרות כחומרה בלבד.

¹³⁴ לעניין זמנו ומחברו של ספר הלכות פסוקות רבו הדעות: דעת רע"ז הילדסיימר במבואו לכרך א של הלכות גדולות, עמ' כח-מא ובמבוא לכרך ב, עמ' כד-לו, הנה כי הלכות פסוקות הנו חבור מאוחר, המעבד ומלקט מתוך ספר הלכות גדולות. שיטה זו אינה מקובלת על רוב החוקרים שעסקו בנושא. עמדת דנציג, מבוא, עמ' 122 - 129, הנה כי מדובר בקובץ הלכות קדום, מתקופת הסבוראים והגאונים הראשונים, שנערך סופית על-ידי רב יהודאי גאון ותלמידיו, בערך בשנת 750 לספה"ע. דברי רב יהודאי גאון הם הרובד המאוחר ביותר בספר. הבלין, מבוא, עמ' 23, נוקט גם הוא כי זהו, בערך, זמן חיבור ספר הלכות פסוקות. עמדת Brody, Geonim, pp. 219-221, הנה כי ספר הלכות פסוקות חובר ע"י קבוצה אנונימית של תלמידי חכמים, בסוף המאה השמינית-תחילת המאה התשיעית לספה"ע. הספר משקף מקורות הלכה בבליים ובראשם, כמובן, התלמוד הבבלי, בהתאם לשיטות ולפסיקות שהיו מקובלות בישיבות בבל בתקופה זו.

הוא דוחה את סבירות הייחוס לרב יהודאי גאון (מנימוקים מספר), ואף מראה שהספר לא היה ידוע לגאונים עד אמצע המאה התשיעית לספה"ע, כמאה שנים אחרי פטירתו של רב יהודאי גאון. ¹³⁵ מלבד מאשר במסגרת של רשימת 24 מתנות כהונה, המובאת בספר הלכות גדולות (מהדורת הילדסיימר, כרך ג, עמ' 279 - 287) עם פירוש מקיף של רב חנינאי. יצויין, כי בהלכות פסוקות עמ' קמב (מהדורת חברת אהבת שלום), נאמר במסגרת הלכות חלה "ותרומה ומעשרות בזמן הזה נוהגין בארץ ישראל." מיד אחר כך, עמ' קמב-קמד, מובאות הלכות זכאות לאכילת תרומה, ולאחר מכן, חזרה להלכות חלה. כך הוא גם באותה לשון, צורה והקשר, בהלכות חלה שבספר הלכות גדולות (מהדורת הילדסיימר, כרך ג, עמ' 400). נראה, כי הלכות זכאות לאכילת תרומה הובאו בעצם לענין הזכאות לאכילת חלה. מכיוון שהמקורות התלמודיים שהובאו עוסקים בתרומה, הם צוטטו כלשונם.

¹³⁶ Brody, Geonim, p. 223, 228 מעיר כי מקובל במחקר שספר הלכות גדולות נתחבר על-ידי רבי שמעון קיירא, אך אין בטחון היכן ומתי. הלכות גדולות רחב יותר מהלכות פסוקות אך יש הרבה חלקים זהים בין הספרים, אם כי, לעיתים, בסדר שונה (ibid., p. 224). דנציג, מבוא, עמ' 193 - 242, סבור כי רבי שמעון קיירא השתמש בספר הלכות פסוקות, עיבדו והרחיבו. את זמנו של רבי שמעון קיירא קובע דנציג, שם, עמ' 185, ברבע האחרון של המאה התשיעית. Brody מסכים עם דנציג לגבי היחס בין ה"י לה"ג, אם כי בשל ראיות אחרות. אולם, באשר לזמן החיבור, עמדתו הנה כי הדבר היה, כנראה, באמצע המאה התשיעית (ibid., pp. 225-227, 229).

¹³⁷ כפי שכתב י' ברודי: "ובנוגע לשאלה אם ניתן ללמוד על אי קיום דין ראשית הגז מן השתיקה, אני סבור שבוודאי אין ללמוד על כך מן השאלות (שאינו אוסף שיטתי כלל) ולא מה"פ שחסרים בו תחומים לא מעטים שבוודאי נהגו להלכה. ייתכן שלימוד מן השתיקה מסתבר יותר בנוגע לה"ג." [מתוך מכתבו אלי (בדואר אלקטרוני) מתאריך י"ח טבת, התשס"ד]

"נהוג עלמא..." הובאה, כלשונוה ובמלואה, בספר הלכות גדולות, במסגרת הדיון בענין טבילת בעל קרי,¹³⁸.

מדברי רב נטרונאי גאון¹³⁹ ניתן לדייק כי חל חיזוק במעמדה ההלכתי של מימרת רב נחמן בר יצחק. בתשובה בענין טבילת בעל קרי כתב רב נטרונאי גאון:

בעל קרי אין צריך טבילה לא לתפילות ולא לברכות ולא לדברי תורה, אלא רוחצין יפה יפה ועוסקין בדברי תורה, דקים לן כרב נחמן בר יצחק דאמר נהוג עלמא כתלת סבי, כרבי אלעא בראשית הגז, דאמר אינו נוהג אלא בארץ ישראל, וכר' יאשיה בכלאים, דאמר ... וכר' יהודה בן בתירא בדברי תורה¹⁴⁰ ...

לשונוה ההחלטית של התשובה והשימוש במונח "קים לן" מלמדים על כך שמימרת רב נחמן בר יצחק נתפסה כפסק הלכה ולא כתיאור מנהג בלבד¹⁴¹. מסקנה זו עולה גם מתורף תשובתו של רב נטרונאי בענין כלאים: "והילכתא כר' יאשיה דאמר רב נחמן בר יצחק האידנא נהוג..."¹⁴² באשר למנהג בפועל, ניתן לשער כי עצם השתיקה בנושא ראשית הגז מלמדת כי מתנה זו גם לא נהגה בפועל. זאת, בייחוד לאור העובדה שיש מיהודי בבל, צפון אפריקה וספרד שהיה בבעלותם צאן¹⁴³.

ב. זרוע לחיים וקיבה – ההלכה בספרות הגאונים

עמדתו ההלכתית של התלמוד הבבלי הנה כי החיוב בהפרשת זל"ק חל בחוץ לארץ. מהמקורות ההלכתיים של תקופת הגאונים עולה כי לא חל שינוי בתפיסה זו.

¹³⁸ הלכות גדולות (מהדורת הילדסיימר, כרך א, עמ' 16 - 17 ועמ' 39 - 40). בהלכות פסוקות לא מוזכר כלל נושא טבילת בעל קרי, ולא מימרת רב נחמן בר יצחק. לענין טבילת בעל קרי בתקופת הגאונים, יעויין אצל ויזר, השפעות, עמ' 23 - 24.

¹³⁹ לדעת ברודי, מבוא, עמ' 61, כהן רב נטרונאי כראש ישיבת סורא בשנים 856 - 865 לספ"ה, ואילו לדברי הבלין, מבוא, עמ' 33, שנות כהונתו היו בשנים 861 - 869 לספ"ה.
¹⁴⁰ תשובות רב נטרונאי גאון, (מהדורת ברודי) - או"ח סימן כא, עמ' 126 - 128. כך גם דייק ברודי, שם, "לדעת רנ"ג, אין מקום לטבילה כלל לבעל קרי בזמן הזה..."

¹⁴¹ דעת רב נטרונאי הן בתשובה זו והן בתשובה אחרת (או"ח, י, עמ' 114 - 115) הנה כי יש חיוב לבעל קרי לרוחץ "יפה יפה" בטרם יתפלל. ברודי מעיר (הערה 2 לסימן י) כי רב נטרונאי גאון, ואחריו רב האי גאון, ראו ברחיצה דבר המעכב את התפילה. לשאלה כיצד יכול מנהג גרידא למנוע תפילה, עונה ברודי, שם: "שהרי אין ביטול הטבילה מופיע בתלמוד כהלכה פסוקה במובן הרגיל, אלא דווקא כמנהג הבא לעקור את ההלכה הקדומה. סביר להניח שבמקרה כזה יוכל המנהג המאוחר יותר להחזיר את ההלכה ליושנה. רב האי גאון, לפחות, ראה כאן מנהג שיש בכוחו לקבוע לגבי פרט שלא נדון במפורש בתלמוד." שיטה זו, שהרחיצה הנה המשך תקנת הטבילה, שלא בוטל כלל, עולה גם מדברי רב שרירא גאון, אביו של רה"ג, בתשובתו בענין הרחקות הנדה, בה הוא מביא, כהלכה למעשה, את מנהג הרחיצה ומסמיק לו דינים מהתלמוד שנאמרו על טבילת בעל קרי, ללא צל של רמז לביטול הטבילה (תשובות רב שרירא גאון (מהדורת רנ"ד רבינוביץ), או"ח, סימן י). אך, יש להדגיש, כי רנ"ג הבחין במפורש בין טבילת בעל קרי, שבטלה, לבין הרחיצה.

¹⁴² תשובות רב נטרונאי גאון, (מהדורת ברודי) - יו"ד סימן רעד, עמ' 412 - 413. כך הוא גם בתשובת גאון אנונימית, שפרסם עמנואל, גאונים, עמ' 123 - 124.

¹⁴³ כפי שניתן ללמוד מקיומו של שטר "קבלת צאן", העוסק בשותפות ורעיית צאן. שטר כזה מופיע בספר השטרות של רס"ג, ובקבצי שטרות מראשית תקופת הראשונים, שמקורן, כנראה מתקופת הגאונים. לכל העניין, יעויין אצל ריבלין, אליסאנה, עמ' 70 ו- 212 - 215. (תודתי לידידי שי פרי שהסב את תשומת לבי לדבריו של ריבלין). עם זאת, עברו יהודי בבל, וארצות האיסלאם כולן, תהליך מעבר לערים ונטישה של החקלאות, כפי שמעיר ברודי, מחוקקים, עמ' 305, על-פי דברי הגאונים עצמם.

לנושא זלו"ק מוקדשת שאילתא קצרה אחת¹⁴⁴ בספר השאלות, העוסקת בעיקרה היתר נתינת זלו"ק לבת כהן¹⁴⁵. הלכה נוספת בנושא זלו"ק¹⁴⁶ מוזכרת במסגרת שאילתא העוסקת בנושא חיובו של השוחט לבדוק את סכינו לפני השחיטה ומעמדו ההלכתי של שוחט שסרח¹⁴⁷. רצף הלכות בנושא זלו"ק מופיע בספר הלכות פסוקות, במסגרת הלכות בכורות¹⁴⁸, ובהלכות גדולות בפרק "הלכות כיסוי הדם"¹⁴⁹. בהלכות פסוקות וגדולות מובאות הלכות בנושא זה מן התלמוד כלשונו. בנוסף, בהלכות פסוקות¹⁵⁰ מובאת שתי הלכות נוספות, כדלקמן:

¹⁴⁴ שאילתא קסט, מהדורת רש"ק מירסקי כרך ה, עמ' ל-לא. יצויין, כי בתחילת השאלתא, לאחר ציון עצם חיוב נתינת זלו"ק, ולפני הצגת השאלה בדבר בת כהן, מובאות שתי מימרות של רבי יוחנן "אסור לאכול מבהמה שלא הורמו מתנותיה" ו- "כל האוכל מבהמה שלא הורמו מתנותיה כאילו אוכל טבלים". מיד לאחר מכן נאמר "ולית הלכתא כוותיה". אולם, כפי שמעיר רש"ק מירסקי על אתר, מילים אלו, המופיעות בעדי הנוסח של התלמוד, אינן מופיעות אלא בדפוס ראשון של השאלות ובשנים מכתבי היד (וטיקן וששון) על הגליון. ברודי, לתולדות, עמ' 104, הראה כי כ"י אלו של השאלות משופעים בהגהות על הגליון על-פי נוסח ממשפחת הדפוס הראשון, כך שגליונותיהם אינם עדי נוסח עצמאיים. באשר לנוסח דפוס ראשון, כתב ברודי, שם, עמ' 88, כי יש בו קריאות ייחודיות רבות שאינן מקוריות. לאור עובדות אלו, נראה בעליל כי המילים "ולית הלכתא כוותיה" אינן חלק מהנוסח המקורי של השאלות. אם כן, הבאת שתי המימרות הנ"ל משמעה שהן נפסקו כהלכה מחייבת בשאלתא זו!
¹⁴⁵ ניתן להציע כי הלכה זו דווקא נדונה בשאלות בשל היותה שאלה מעשית במקומות יישוב קטנים, בהם לא גרו כהנים.

¹⁴⁶ שוחט שמכר בהמה, על מתנותיה, לישראל, על הכהן לתבוע את השוחט.
¹⁴⁷ שאילתא קמב (מהדורת מירסקי, כרך ה, עמ' לד). אמנם, רש"ק מירסקי, בהערותיו על אתר, מעיר כי הפיסקה העוסקת בזלו"ק אינה מופיעה בארבעה מכתבי היד של השאלות (אוקספורד Opp. 70, וטיקן, אוקספורד Hunt. 343 ופפד"מ 147 8° hebr.). אולם, כבר הראה ברודי, לתולדות, עמ' 68 - 69, כי ארבעת כתבי יד אלו מהווים משפחה אחת, שדרכה לסטות מהנוסח המקורי של השאלות. יצויין, כי חמשת השורות העוסקות בזלו"ק בשאלתא זו, מופיעות גם כשאלתא נפרדת בדפוס ראשון של השאלות (שאלתא קג במהדורת מירסקי, כרך ד' עמ' קח). רש"ק מירסקי מעיר, בהערותיו על אתר, כי שאלתא מוכפלת זו אינה מופיעה בכתבי היד, ואף לא אצל מפרשי השאלות שלפני הדפוס. ברודי, לתולדות, עמ' 87 ו- 93, מעיר כי שאלתא קג מופיעה רק בדפוס ראשון ובכתב-יד לנינגרד, הקרוב לו מאוד, ואינה שאלתא של ממש.

¹⁴⁸ הלכות פסוקות (מהדורת חברת אהבת שלום) עמ' קנ-קנב. קשה להבין את סדר ההלכות. רצף הנושאים הנו: פדיון הבן, פדיון פטר חמור, בכור בהמה טהורה, הלכות נוספות על פדיון פטר חמור, הלכות נוספות על פדיון הבן, הלכות נוספות על פדיון פטר חמור, הלכות נוספות על בכור בהמה טהורה, זלו"ק, אותו ואת בנו, נשים האסורות לכהונה, יוחסין ועבדים. ההלכות מובאת בסדר זה, בתרגום עברי, בהלכות ראו (מהדורת א"ל שלאסבערג) עמ' 35. (כפי שהעיר Brody, Geonim, p. 221 הלכות ראו אינן תרגום גרידא של ה"פ אלא גם עיבוד של ספר זה)

¹⁴⁹ הלכות גדולות (מהדורת רע"ז הילדסיימר), כרך ג, עמ' 239 - 241. רע"ז הילדסיימר העיר, במבואו לכרך זה, עמ' יט, כי הכותרות נוסחו ע"י מעתיקי השונים של ספר ה"ג, וכי כותרות רבות קשורות רק לחלק מההלכות המופיעות בפרק. לגבי "הלכות כיסוי הדם", העיר רע"ז ה"ה כי זהו אחרון הפרקים בה"ג המבוסס על פרק ממסכת חולין ולכן נספחו לו ההלכות מתוך הפרקים הבאים אחריו במסכת זו. סדר ההלכות הנו: הלכות כסוי הדם (עד תחילת עמ' 238), המוכר בהמה לחבירו ונמצאת טריפה (עמ' 238), איסור סחורה בבעלי חיים אסורים (עמ' 238 - 239), דיני זלו"ק (עמ' 239), דיני שילוח הקן (עמ' 239 - 240), דיני זלו"ק (עמ' 240 - 241), דין אחד בעניין זכאות לאכילת תרומה (עמ' 241), דיני זלו"ק (שם), עד מפי עד בבכור בהמה טהורה (שם), דרכי שלום (עמ' 241 - 242). השוואת רצף ההלכות בעניין זלו"ק ה"ג מול זה שבה"פ מלמדת שאין אפילו הלכה אחת מבין ההלכות שהובאו בה"פ שהובאה בקבוצת ההלכות הראשונה שבה"ג. קבוצת ההלכות הראשונה בה"ג הנה: המשנה "השוחט לכהן ולכרי פטור מן המתנות", דיוקו של רבא "זאת אומרת הדין עם הטבח", מימרת רבא על חיובו של כהן שוחט להפריש זלו"ק, מימרת רב חסדא כי כהן שוחט שאינו עושה כן יהא בנידוי, שתי המימרות של רב יוחנן בדבר בהמה שלא הורמו מתנותיה (שצוטטו גם בשאלות, כמצויין לעיל בסמוך, הערה 13) והקביעה "ולית הלכתא כוותיה". לעומת זאת, קבוצת ההלכות השניה בה"ג זהה לחלוטין לרצף ההלכות שהובאו בה"פ. רע"ז הילדסיימר בהערותיו על אתר (עמ' 241 הערה 10), מציין לקטע גניזה אוקספורד 2834.14 שבו הפיסקה "מפני דרכי שלום" מובאת מיד אחרי הלכות שילוח הקן, ומעיר כי זהו סיזור הגיוני יותר מזה שבכתבי היד שבבסיס מהדורתו. כמו כן, הוא מפנה למאמר של הר"י אפשטיין (פורסם בגרמנית בשנת 1917. נוסח עברי-אפשטיין, ה"ג). קטע הגניזה מובא במלואו אצל דנציג, מבוא, עמ' 94 - 95, הערה 127. בקטע הגניזה מופיעה קבוצת ההלכות הראשונה בעניין זלו"ק, דיני שילוח הקן, הברייתא "מפני דרכי שלום", ומיד לאחר מכן "סליק סדר קדשים הל' פסו" ... "וקבוצת ההלכות השניה בעניין זלו"ק אינה מופיעה, אפוא, כלל ועיקר! להסבר ממצא זה, מביא דנציג, שם, עמ' 96, את תמצית דברי הר"י אפשטיין במאמרו, ולפיו כל ההלכות שאינן מופיעות בקטע הגניזה אינן מקוריות בה"ג, והנן בגדר של "תוספתא" לפרק זה. עולה, אפוא, כי בעל ה"ג בחר

והיכא דקא שחיט במאתא דלא אית בה כהן שקיל דמי מתנות ומשדר להו להיכא דאיכא כהן, דתניא... ואם איכא איתא כהנתא אכלא מתנות דכי אתא עולא והיכא דהוה נקיט מתנות אי דמי מתנות ואיתוד מינייה לא מיחייב לשלומי לכהן, דאמ' רב חיסדא...

הלכות אלו אינן מופיעות כלשונן בתלמוד אם כי הן עולות במישרין מתוך המקורות הצמודים להן. לשונן הארמית של ההלכות, ופתיחתן במונח "והיכא ד..." ודרך הצמדתה לברייתא, מלמדים על היותן הלכות מקובלות שהיו ידועות בניסוחן זה בתקופת הגאונים¹⁵¹, ונראה כי בעל הלכות פסוקות שילב אותן, כמו גם הלכות מקובלות ומנוסחות אחרות, בספרו¹⁵². מהלכות אלו, כמו גם מלשון הקישור בין ההלכה הראשונה להלכה בדבר בת כהן, ניתן לשער כי השאלה הראשונה, מה לעשות במקום בו אין כהנים, התעוררה, הלכה למעשה, ביישובים קטנים בהם לא התגוררו כהנים. השאלה השנייה, אובדן זלו"ק או דמיהם, אף היא היתה מעשית במקרה בו העביר השוחט ממקומו למקום בו היו כהנים. לאור מטרותם של ספרי הלכות פסוקות וגדולות לפסוק הלכה למעשה¹⁵³, נראה בעליל כי הבאתן של הלכות זלו"ק נובעת מעמדה הלכתית כי אכן חל חיוב להפריש זלו"ק¹⁵⁴. בתשובה¹⁵⁵, המיוחסת לרב נטרונאי גאון או לרב פלטי גאון¹⁵⁶, נדון מקרה בו השוחטים בעיר מסוימת, לא הפרישו זלו"ק. הגאון פסק במפורש כי קיים חיוב להפריש זלו"ק בחוץ לארץ¹⁵⁷.

להשמיט את כל ההלכות בעניין זלו"ק המובאות בה"פ מן התלמוד ולהביא הלכות אחרות מן התלמוד תחתיהן. בהקשר זה, ייתכן ויש חשיבות לעובדה שדין הנידוי לא הובא בהלכות פסוקות והובא בהלכות גדולות. יצויין עוד, כי עובדה חשובה, עליה לא העירו רע"ז הילדסיימר ודנציג, הנה כי בקטע הגניזה נאמר אחרי שתי מימרותיו של רבי יוחנן בעניין בהמה שלא הורמו מתנותיה "והילכ' כואתיה!" ממצא זה מצטרף לעיקר הנוסח של השאלות, שנדון לעיל בסמוך, הערה 13, שגם ממנו עולה כי מימרות רבי יוחנן נפסקו להלכה.

¹⁵⁰ לעניין מקוריותן של הלכות אלו בספר ה"ג, יעויין באריכות בהערה הקודמת.
¹⁵¹ 216 Brody, Geonim, p. 176. אם כי, לדבריו לא ניתן לתארך הלכה זו, שכן לא היתה כל סיבה שהגאונים לא ישתמשו גם הם בסגנון כזה לניסוח פסיקותיהם. זאת, שלא כדנציג, מבוא, עמ' 13 - 16 ו- 163 - 167 הרואה בהן פסיקות של הסבוראים. (אם כי, גם דנציג, שם, עמ' 13 - 16, מודה שיתכן שגם הגאונים נקטו בסגנון זה)

¹⁵² דנציג, שם, עמ' 13 - 16 סבור כי לרב יהודאי גאון היה תפקיד מרכזי בהעברת פסיקות אלו. דנציג רואה בשימוש בהלכות אלו, שנמסרו בעל-פה, אפיון של ספרות ה"הלכות" כולה. Brody, *ibid.*, p. 178. כותב כי שמוש זה אפשרי אך לא ניתן להכריע.

¹⁵³ דנציג, שם, עמ' 129 - 132. Brody, *ibid.*, p. 218. סבור כי מטרת מחבר ה"פ היתה לזקק מהתלמוד את ההלכות החשובות ביותר מכל תחום, וכי מדובר בעבודה קודיפקטורית. לעומת זאת, הלכות גדולות כולל גם הרבה חומר שאינו הלכה למעשה, כגון עבודת בית המקדש ונזירות (*ibid.*, p. 229). אולם, בנידון דידן, העלה דנציג, שם, עמ' 97, כי דיני זלו"ק כלולים בחלק ההלכות הנוהגות "הלכה למעשה" מתוך סדר קדשים, בניגוד להלכות המובאות מסדר קדשים שאינן נוהגות הלכה למעשה.

¹⁵⁴ לגבי השאלות והלכות גדולות, זו היתה גם דעתו של רבי יהודה בן רבי קלונימוס, בספרו יחסי תנאים ואמוראים, ערך רב טבלא (עמ' תעח) "ובדקתי בשאלתי דרב אחאי ובה"ג ולא מצא שפטר בחוצ' לארץ מן המתנות אלא מחייבי".

¹⁵⁵ תשובות רב נטרונאי גאון (מהדורת י' ברודי), יו"ד, סימן רכז, עמ' 356 - 358.
¹⁵⁶ ברודי, מבוא, עמ' 57, מצייין שרב פלטי גאון פומבדיתא היה בן זמנו של רב נטרונאי גאון סורא, וכי שאלות רבות הופנו ממנו במיל לגאון סורא ולגאון פומבדיתא. מדובר בתופעה שהיתה נפוצה בתקופת

הגאונים (Brody, Geonim, p. 198).

¹⁵⁷ "חלה בחוצה לארץ נוהגת בזמן הזה, דמדרבנן - כל שכן מתנות כהונה, דמדאורייתא" (תשובות רב נטרונאי גאון, לעיל בסמוך, הערה 24, עמ' 357), והעיר על כך ברודי, בהערה 4, שרנ"ג העדיף להוכיח את החיוב באמצעות קל וחומר זה, ולא להביא את משנה מפורשת השונה את החיוב. זאת, בשל נטייתו להסתמך על "לימוד מהלכה רווחת".

והציע כי הכהנים יזכו את הזלו"ק לעניי העיר, שיוכלו לתבוע את השוחטים לדין¹⁵⁸. הגאון הוסיף כי אם השוחטים ימשיכו גם אז במריים, יש לנדוּתם, כדין התלמוד¹⁵⁹. מהשאלה עולה שגם השואלים סברו כי קיים חיוב להפריש זלו"ק¹⁶⁰.

פסיקה דומה מופיעה גם בתשובה המיוחסת לרב מתתיה או לרב האי גאון - "כל טבח שאינו נותן מתנה לכהן עובר על מה שכתוב בתורה... וחיבוהו נדוי"¹⁶¹.

לעומת מקורות ברורים אלו, קיימים שני מקורות מהם ניתן, לכאורה, לדייק, עמדה הלכתית שונה:

בפירושו של רב חנינאי, תלמידו של רב יהודאי גאון¹⁶², לברייתא של רשימת כ"ד מתנות הכהונה¹⁶³, נוקט עיקר תיאור החיוב בהפרשת זלו"ק בלשון עבר, אם כי יש בו גם שמוש בלשון הווה¹⁶⁴. ממצא לשוני מעורב זה, הנו ייחודי בפירוש רב חנינאי לרשימה¹⁶⁵. ניתן, אולי, לראות בכך רמז לשיטה שפטרה זלו"ק בחוץ לארץ, בניגוד ליתר המקורות שצוינו לעיל¹⁶⁶. לבעיה זו הציע ברודי שני פתרונות:

¹⁵⁸ ברודי, בהערה 11 מעיר כי בדברי רנ"ג יש חידוש, שכן הוא רואה בכהני העיר "מכירי כהונה ולויה", שיש להם מעמד בזלו"ק גם אם לא ניתנו להם בפועל. זאת, על אף שהשוחטים לא הפרישו כלל זלו"ק. בנוסף, מעיר ברודי, בהערה 10, שם, כי הצעה זו של רנ"ג מטרתה להביא למצב בו ניתן יהיה לתבוע את השוחטים לדין על מנת שיפרישו ויתנו זלו"ק.

¹⁵⁹ ברודי, מבוא, עמ' 92, העיר כי רב נטרונאי גאון "מוכן לכך שמקומות אחרים ידבקו במנהגיהם, בתנאי שלא ימצא בהם פגם הלכתי". בנידון דידן, גם אם היתה אי-הפרשת זלו"ק מכונה בתור "מנהג", היה רנ"ג דוחה לאור היותו מנוגד להלכה התלמודית.

¹⁶⁰ Brody, Geonim, pp. 187-189 מעיר כי אמנם השאלות הן מקור הסטורי חשוב, אולם יש להזהר בשמוש בהן שכן הן עובדו לעיתים ע"י השליחים שהובילו אותם, ועל-ידי סופרים ומעתיקים של קבצי תשובות הגאונים. אולם, בנידון דידן, מלמד תוכן השאלה על תפיסתם ההלכתית של השואלים. כל שאלתם היתה כיצד למנוע תקלה מבני העיר. כפי שמעיר ברודי, בהערה 2 לתשובה, השואלים חששו שהקונים יכשלו בגזל הכהנים, וייתכן שחשבו שיש בזלו"ק קדושת הגוף. ניתן לחזק את הצעת ברודי, לאור התפיסה ההלכתית העולה מעיקר הנוסח של השאלות ושל ה"ג, כמבואר לעיל בסמוך, הערה 18, לפיה קיים איסור לאכול מבהמה שלא הופרשו ממנה זלו"ק והאוכל ממנה כאוכל טבל. יצוין, כי אם נקבל את לשון השאלה כלשונם של השואלים הרי שהגדירו את אי הפרשת זלו"ק כך: "במקום שפושעין טבחים ואין מפרישין".

¹⁶¹ הלכות פסוקות מן הגאונים (מהדורת י' מיללער), ספר זרעים, סימן ב. בספר הראב"ה לחולין, סימן אלף וקכ"ה (עמ' קנד), נאמר " אבל בתשובת רב האי כתוב שמי שאינו נותנם חייב נידוי דאמר רב חסדא האי טבחה דלא יהיב מתנתא וכו'. " כנראה שמדובר בתמציתה של תשובה זו. גרונר, רשימת תשובות, עמ' 26, הפנה לדברי הראב"ה וכלל ציטוט זה במסגרת תשובות רה"ג. תלמיד תלמידו של הראב"ה, המהר"ם מרוטנבורג, כותב בסיום תשובתו בעניין זלו"ק (צוינה לעיל, עמ' 21, הערה 104) עמ' יג "ושוב מצאתי כתוב גם כן כדבריי בשם רב האי גאון זצ"ל דמתנות נוהגות בחוצה לארץ".

¹⁶² דנציג, מבוא, עמ' 26. שם, בהערות 60 ו-62, מצוין דנציג, על-פי איגרת רש"ג, כי רב חנינאי, שהיה כהן, מונה לתפקיד ראשות ישיבת סורא 8 שנים אחרי פטירת רב יהודאי גאון. שנות כהונתו המדויקות היו 767 - 773 לספ"ה (הבלין, מבוא, עמ' 32). מורגנשטרן, מעמד, עמ' 127, מצוין, במסגרת דיונו בעניין ייחוס כהנים בתקופת הגאונים, למסורת (מובאת באוצר הגאונים למסכת תענית, עמ' 30, אות ס"א) שרב חנינאי גאון ידע את המשמרת ובית האב לו היה שייך, ולפיכך, הקפיד שלא לשתות יין בימים בהם היה צריך להיות זמנו לשרת בבית המקדש. כמו כן, גידל רב חנינאי את ציפורניו על מנת שיהיה מוכן למליקת עופות בבית המקדש.

¹⁶³ הלכות גדולות (מהדורת הילדסיימר), כרך ג, עמ' 279 - 287.

¹⁶⁴ שם, עמ' 285 - "דמאן מישראל דהוה שחיט... הוה מפריש מיניה... ויהיב ליה לכהן... ואפילו כהן טבח... מיחייב לאפרושי..."

¹⁶⁵ רוב רובן של המתנות מתפרשות בלשון עבר, כגון תרומה (עמ' 284) "דכד האוי ליה לבר ישראל ארעא... הוה מפריש מיניה...". לעומת זאת, בפדיון הבן (עמ' 285) נאמר הפירוש בלשון הווה "דכד מתיליד ליה לבר ישראל... מיחייב למיפקיה...". וכן הוא גם בפדיון פטר חמור (עמ' 286). בחלה (עמ' 284) נאמר כך "דכד הוה ליישא איתתא... מיחייבא לאפרושי... והאי דנא דליכא טהרה...". הווי אומר הנגדה מפורשת בין הדין המקורי, בלשון עבר, לבין המצב "האידינא" בלשון הווה.

¹⁶⁶ ייתכן, כמובן, שזו אכן היתה שיטת רב חנינאי, והבאים אחריו חלקו על דבריו. כפי שמצוין Brody, Geonim, pp. 149-150 הגאונים לא נהגו לצטט את קודמיהם ולא נרתעו מלחלוק עליהם. רב נטרונאי אף חלק על רב יהודאי גאון במספר מקרים, ללא שהזכירו (ברודי, מבוא, עמ' 90 - 91). באשר לסתירה שהדבר

(1) ייתכן ומדובר בניסוח המושפע מההקשר, דהיינו, מרשימת המתנות, שרובן הגדול אינו נוהג אחרי חורבן בית המקדש וחלק גדול ממתנות הגבולין אינו נוהג אלא בארץ¹⁶⁷. אולם, הסבר זה נתקל בקושי לאור העובדה שהחיוב בנושא פדיון הבן ופדיון פטר חמור מנוסח בלשון הווה. (2) מדובר בשנוי שהטילו המעתיקים, בהתאם לתפיסתם ההלכתית בנושא¹⁶⁸. בתשובת רב צמח¹⁶⁹, העוסקת בנושא של היחס לכהן שנשא אשה האסורה לכהונה, נאמר: "ומתבעי לאפרושינון ואכרוזי עליהם דליפרשו כהנים מנהון... ומתבעי לשמותיה עד דפריש מינה ואלקוייה... ובני ארץ ישראל קנסין לי להאי מן מתנות..."¹⁷⁰ בתליית ענין "המתנות", דהיינו זלו"ק, בא"י דווקא, ניתן היה לראות רמז לכך שזלו"ק לא נהגו בבבל. אולם, מההקשר כולו, העוסק בתיאור דרכי הכפיה וההרחקה לכהן שחלל את קדושתו, נראה כי מדובר בדיווח עובדתי על כך שרק בא"י קנסו כהן כזה באמצעות שלילת זלו"ק, ואילו בבבל לא נהגה שלילה עונשית מעין זו. זאת, על אף שעצם הפרשת זלו"ק נהגה, כנראה¹⁷¹. לאור כל האמור, נראה כי לא חל שינוי בעמדה ההלכתית ולפיה חל החיוב בזלו"ק גם בחו"ל.

ג. זרוע לחיים וקיבה בתקופת הגאונים - המנהג בפועל

כמעט שאין בידינו מקורות בדבר המנהג בפועל בנושא זלו"ק בתקופת הגאונים. תשובת הגאון, רב נטרונאי או רב פלטוי¹⁷², מלמדת על כך שהיתה עיר בה לא הופרשו זלו"ק¹⁷³. ייתכן שניתן לדייק מלשון השאלה, הנוקטת "מקום" ו-"עיר" כי מצב כזה לא היה כה נפוץ, והמנהג הרגיל תאם את ההלכה, שחייבה בזלו"ק¹⁷⁴. אולם, לא ניתן לדעת מה היא העיר המוזכרת בשאלה¹⁷⁵. בסוף תקופת הגאונים, עולה מדברי רב האי גאון כי אכן הופרשו זלו"ק בפועל וניתנו לכהנים, לפחות ככל שהדבר נוגע לצפון אפריקה, האזור אליו מוענו דברי רה"ג¹⁷⁶. אכן, רה"ג הזהיר את

יוצר בתוך ספר הלכות גדולות, כבר העיר Brody, *ibid.*, p. 227, כי איסוף החומר בהלכות גדולות, מתוך מקורות שונים, יוצר, לעיתים, כפילות ואף סתירות, אך לא בכוונת מכוון.
¹⁶⁷ זו דעת י' ברודי בהערה 4 לתשובת רב נטרונאי גאון בענין זלו"ק (התשובה צוינה לעיל בסמוך, הערה 24). ברודי חזר על הצעה זו גם במכתבו אלי (בדואר אלקטרוני) מתאריך י"ח טבת התשס"ד.
¹⁶⁸ כך הציע י' ברודי, במכתבו הנ"ל.

¹⁶⁹ ברודי, בהערותיו לתשובות רב נטרונאי גאון, חלק אה"ע, סימן רצ"ו (עמ' 446 הערה 1) נוטה לייחס את התשובה לרב צמח דיינא דבבא, בן זמנו של רב נטרונאי גאון. רב צמח היה ראש ישיבת ראש הגולה. ראש ישיבה זו פעל כגאון וכתב תשובות. (ברודי, מבוא, עמ' 59).

¹⁷⁰ אוצר הגאונים למסכת יבמות, חלק התשובות, סימן תכג (עמ' 180).

¹⁷¹ מדברי רב שמואל בר חפני, גאון סורא, בספר השותפות והעיסקה שלו (מהדורת ב"מ לוי) המתייחס לדיני השותפים לגבי ראשית הגז וזלו"ק (עמ' 124 - 125), לא ניתן לדייק את עמדתו ההלכתית לגבי חלותן בחוץ לארץ, שכן הוא מתייחס שם גם למעשר בהמה, שבוודאי אינו נוהג בחו"ל. בעיה דומה קיימת גם בשערי שחיטה ובדיקה של חכם זה (מהדורת רנ"צ הילדסיימר) שם מונה רשב"ח, בין ארבעת ההבדלים ההלכתיים בין חיה לבהמה את העובדה שאין חיוב זלו"ק על השוחט חיה.

¹⁷² שנדונה לעיל, עמ' 29, ליד הערות 24 - 29.

¹⁷³ מצב שהיה קיים בעיר הוצל שבבבל עוד בימי האמוראים, כמפורט לעיל, עמ' 19, הערות 86 - 89.

¹⁷⁴ Brody, Geonim, p. 153-154 העיר כי הגאונים לא דרשו שכל ישראל ינהגו במנהגיהם, ויצאו רק נגד מנהגים ונהגים שלא היו יכולים לקבל מבחינה הלכתית.

¹⁷⁵ ברודי, מבוא, עמ' 61 - 63, סוקר את המקומות מהם פנו אל רב נטרונאי גאון בשאלות. מלבד בבל, ידוע לנו כי רב נטרונאי גאון השיב לספרד ולקירואן בצפון אפריקה. בעמ' 63 כותב ברודי כי "יש סימוכים להנחה שהיו לגאון קשרים אף עם אירופה הנוצרית. שאלה אחת שהופנתה לרנ"ג [העוסקת ב-"שווקים לשם עבודה זרה" - ר.ז.]. ... משקפת ככל הנראה מציאות צרפתית."

¹⁷⁶ "אגרת רבינו האי גאון לכהני אפריקי". לרקע היסטורי משוער לאיגרת זו, יעויין בן ששון, גאונות, עמ'

הכהנים מריצה אחר ה-"מתנות"¹⁷⁷, אזהרה שהיה לה מקום רק במקום בו הופרשו זלו"ק. לעומת זאת, מתשובה אחרת המיוחסת לרב האי גאון¹⁷⁸, המתירה לישראל שאינו כהן לקנות בשר משוחט שלא הפריש זלו"ק ולאכלו, עולה כי מצב כזה של אי הפרשה היה קיים. אולם, אין זה מתואר כמציאות הרווחת אלא כמקרה חריג. ניתן ללמוד גם מעצם הצורך שהתעורר לפסוק בהלכות זלו"ק, גם בשאלות שלא נדונה במישרין בתלמוד, כמפורט לעיל. נראה כי עובדה זו מלמדת על התמודדות עם נושא הלכתי קיים ופעיל, הלכה למעשה.

ד. ראשית הגז בתחום ההלכה הצפון אפריקאי והספרדי- ההלכה והמנהג בפועל

המרכז התורני בצפון אפריקה, ובספרד המוסלמית¹⁷⁹ עד למחצית המאה ה-12 - למנין העמים¹⁸⁰, היה בקשרים הדוקים עם גאוני בבל, ושלב מתורתם¹⁸¹. רבינו חננאל¹⁸² מציג את מימרת רב נחמן בר יצחק וברייתת רבי אלעאי בתחילת פירושו לפרק ראשית הגז¹⁸³. לאור מגמתו של רבינו חננאל לפסוק הלכה במסגרת פירושו לתלמוד¹⁸⁴, נראה בעליל כי זו גם דעתו להלכה. יצויין, כי בדיונו בנושא טבילת בעל קרי כותב רבינו חננאל "והאידינא קיימא לן כר' יהודה בן בתירא..."¹⁸⁵ כאן, אם כן, נתפסת מימרת רב נחמן בר יצחק כפסק הלכה ולא רק כתיאור מנהג¹⁸⁶. לעומת זאת, הרי"ף¹⁸⁷ המתחיל את הלכותיו לפרק ראשית הגז במימרת רנב"י וברייתת רבי אלעאי, מביא, מיד לאחר מכן, הלכות בענין ראשית הגז¹⁸⁸. ממצא זה מתמיה, לאור דרכו של

¹⁷⁷ זו האזהרה הראשונה באגרת, הבנויה על-פי סדר הא-ב: "כל כהן אף ודוחק אחר מתנות כהונה ואחר חלות בידוע שהוא מתמצית בני עלי... (עמ' 169).
¹⁷⁸ תשובות גאוני מזרח ומערב סימן קט"ז, אות ב.
¹⁷⁹ הגדרת המונח "ספרד" השתנתה במהלך הדורות (הכהן, ספרד, עמ' 116 - 117). לטענת א' הכהן, שם, "ספרד" של תקופת הגאונים ותקופת הראשונים המוקדמת (עד למחצית המאה ה-12 - לספה"ע) הנה גרנדה המוסלמית, כולל הערים קורטובה, לוסינה, מלגה וגרנדה עצמה. בדומה, כותב שבט, המנהג, עמ' 440 - 444, כי קטלוגיה נתפסה, בתקופה זו, כשונה מ-"ספרד".
¹⁸⁰ אליבא דאמת, ככל שהדבר נוגע לספרד, אין בידנו הרבה מידע על מצב לימוד התורה שם עד המאה העשירית לספה"ע, כפי שמראה בהרחבה הכהן, שם, עמ' 120 - 134. לגבי סיום התקופה, הכהן, שם, עמ' 120, מציין כי גזרות האלמוחדיאן והתפשטות הריקונקיסטה הנוצרית לעבר אנדלוסיה שאירעו במחצית המאה ה-12 "שינו לחלוטין את פני המפה התורנית... של ספרד היהודית".
¹⁸¹ Brody, Geonim, pp. 129-132. הכהן, שם, עמ' 123 - 133 דן בעדויות על הקשר בין צפון אפריקה וספרד לבין הגאונים.
¹⁸² תא-שמע, הספרות א, עמ' 123 מעיר כי רבינו חננאל פעל בקירואן שבצפון אפריקה, אך מוצא מאיטליה, ככל הנראה מהעיר בארי. בידי הר"ח היו מסורות איטלקיות מרביותיו (שם, עמ' 131 - 132). אולם, פירושו לתלמוד תלויים בעיקר במסורת הגאונים רב שרירא גאון ובנו רב האי גאון (שם, עמ' 125).
¹⁸³ שרידי פירוש רבינו חננאל למסכת חולין (מהדורת ר"ש אברמסון), עמ' 332-333.
¹⁸⁴ תא-שמע, הספרות א, עמ' 129 - 130.
¹⁸⁵ פירוש רבינו חננאל למסכת ברכות, דף כב ע"א.
¹⁸⁶ זאת, ביתר תוקף מאשר בתשובת רב נטרונאי גאון, שהובאה לעיל, עמ' 26, ליד הערה 9, שכן אצל הר"ח, מוסב המונח "קיימא לן" על שיטת רבי יהודה בן בתירא עצמה ולא על מימרת רנב"י.
¹⁸⁷ הכהן, ספרד, עמ' 134 סבור שהרי"ף היה "קרוב הרבה יותר אצל בית המדרש ה"ספרדי" מאשר זה הצפון אפריקאי", על אף העובדה שחי בצפון אפריקה עד גיל 75. יצויין, כי תא-שמע, הספרות א, עמ' 151, מצביע על כך שספר הלכות רבתי של הרי"ף נכתב זמן רב לפני שהרי"ף הגיע לספרד. על דרכי לימודו של הרי"ף, יעויין בהרחבה גם אצל וולד, הרי"ף.
¹⁸⁸ הלכות רבתי למסכת חולין, פרק ראשית הגז (כ"י ניו-יורק, מהדורת צילום עמ' 43 ב).

הרי"ף, בשונה מרבינו חננאל, להשמיט הלכות שאינן נוהגות למעשה¹⁸⁹. ייתכן שהרי"ף רומז כי מימרת רנב"י אינה פסק הלכה חד משמעי כרבי אלעאי, אלא תיאור מנהג בלבד, אם כי מנהג מקובל מבחינה הלכתית. זאת, שלא כרבינו חננאל¹⁹⁰.

אצל הרמב"ם¹⁹¹ מובא הפטור מראשית הגז בחו"ל לא כמנהג אלא כהלכה - "ואינה נוהגת אלא בארץ ישראל"¹⁹². עובדה זו בולטת במיוחד לאור שיטת הרמב"ם כי "כלל גדול יהיה בידך שכל המצות נוהגות בכל מקום ובכל זמן חוץ ממצות שנתפרש בהן שאינן נוהגות אלא בארץ..."¹⁹³ בכך, שונה הרמב"ם מהרי"ף¹⁹⁴. נראה כי פסיקה זו של הרמב"ם מבוססת על שיטתו הכללית, אותה הציג בהקדמה למשנה תורה, ולפיה מנהגים שאומצו בידי חכמי התלמוד מחייבים את עם ישראל כולו¹⁹⁵.

באשר למנהג בפועל, אין בידינו כל עדות לחלוקה או לאי חלוקה של מצוות ראשית הגז בתחום ההלכה הצפון אפריקאי והספרדי, והרי"ף והרמב"ם לא ציינו אם המנהג במקומותיהם אכן היה שלא להפריש ראשית הגז¹⁹⁶. ניתן לשער, עם כל הזהירות הראויה, כי אם אכן היה מנהג להפריש, היה הדבר מוצא בטוי כלשהו, בדומה למצב בטבילת בעל קרי¹⁹⁷.

¹⁸⁹ תא-שמע, הספרות א, עמ' 148 - 149, מעיר כי עיקר מגמתו של הרי"ף היא פסיקת ההלכה, ולשם כך מביא הוא את חלקי הסוגיא הנדרשים לשם פסק ההלכה או לשם הבנתו. שבט, משנה, עמ' 56 - 57, העמיד על דרכו של הרי"ף להביא את כל המשניות הנמצאות בפרקים עליהם כתב את ספר הלכותיו, גם אם אין משנה מסוימת נוהגת הלכה למעשה. זאת, בניגוד לדרכו בעריכת החומר התלמודי, שם "הביא רק את חלקי הסוגיא, שיש בהם משמעות הלכתית". בנושא ראשית הגז, הביא הרי"ף סוגיות תלמודיות, ואף דברי גאונים.

¹⁹⁰ נחלון, עיונים, עמ' 432 - 433, מעיר כי הרי"ף אמנם "אימץ הרבה מדבריו של רבינו חננאל וקלטם לתוך ספרו", אולם הוא "עצמאי בפירושו ובפסיקתו כלפי דבריו של רבינו חננאל".

¹⁹¹ על הגדרת הרמב"ם כחכם "ספרדי", יעוין אצל הכהן, ספרד, עמ' 134 - 136.

¹⁹² הלכות בכורים ושאר מתנות כהונה שבגבולין, פ"י ה"א. בדפוסים מופיע "אלא בארץ". זו היתה דעתו של הרמב"ם גם לפני חיבור משנה תורה. בפירוש המשנה לחולין יא: א (עמ' קמ במהדורת הרי"ף קאפח) ציין הרמב"ם "פסק ההלכה אינו נוהג אלא בארץ". ובספר המצוות, מצוה קמד, כתב- "ומצוה זו אינה נוהגת אלא בארץ".

¹⁹³ תשובת הרמב"ם לתלמידי רבינו אפרים מצור, תשובות הרמב"ם כרך א (מהדורת רא"ח פריימן), סימן קלג.

¹⁹⁴ וולד, הרי"ף, עמ' 202, הערה 8, מעיר כי לאור תלותו המוצהרת של הרמב"ם בפסקי הרי"ף, יש לשאול מדוע סטה מדבריו בכל מקרה בו יש הבדל בפסיקה ביניהם.

¹⁹⁵ "כל הדברים שבתלמוד הבבלי חייבין כל ישראל ללכת בהם וכופין כל עיר ועיר וכל מדינה ומדינה לנהוג בכל המנהגות שנהגו חכמי הגמרא ולגזור גזירותם וללכת בתקנותם. הואיל וכל אותם הדברים שבגמרא הסכימו עליהם כל ישראל." על נקודה זו בשיטת הרמב"ם ביחס למנהגים, העמיד רצ"י אברמוביץ, מנהג, עמ' פב.

¹⁹⁶ לדרכו של הרמב"ם, השווה לדברי וידר, השפעות, עמ' 723. יצויין, כי Goitein, Society I, p. 46, 105 העיר כי בארצות האיסלאם גדלו הרבה צאן, וכי מצרים היתה מרכז לייבוא ולייצוא של צמר. עם זאת, הוא מציין כי הצמר שמש לבגדי עניים, בתחילת השלטון המוסלמי (Goitein, Society IV, p. 151) וכי ברבות השנים נדחק הצמר מן הלבוש ע"י בדים אחרים, ונמצא מעט מאוד תיעוד על בגדים מצמר. זאת כנראה עקב נטייתו להתקלקל בחום. (ibid, p. 165, 171-172) עוד בימיו של רבי אברהם בן הרמב"ם, במצרים, היו יהודים, שהיה להם צאן, אך לחליבה ולא לגז (על כל הענין, יעוין שטובר, שאלות, עמ' 247 - 250).

¹⁹⁷ הרמב"ם (הלכות קריאת שמע ד: ח והלכות תפילה ד: ה) פסק כי בטלה טבילת בעל קרי לתפילה, לקריאת שמע ולדברי תורה, כשיטת רבי יהודה בן בתירא. זאת, על אף העובדה ש- "מנהג פשוט בשנער ובספרד שאין בעל קרי מתפלל עד שרוחץ כל בשרו במים" (הלכות תפילה ד: ו). על שיטת הרמב"ם, המקלה בטבילת בעל קרי יצאו עוררים במצרים ובבבל, מכח אותו מנהג. הרמב"ם העיד על עצמו כי לא סטה מהמנהג מימיו, אך הדגיש כי מדובר במנהג בלבד, ורמז שמקורו מחיקוי המוסלמים. (על כל הענין, יעוין, וידר השפעות, עמ' 678 - 679). והנה, רואים אנו כי הרמב"ם ציין במשנה תורה את המנהג הנפוץ ככזה! כך הוא המצב גם בפירוש המשנה (לסדר זרעים, על מסכת ברכות ג: ד, עמ' לח במהדורת הרי"ף קאפח) יצויין, כי בצעירותו, הביא הרמב"ם הלכה בהלכות בעל קרי מן הירושלמי בספר הלכות הירושלמי שלו (מהדורת הגר"ש ליברמן), עמ' ל- לא. הגר"ש ליברמן העיר, בהערה ש' על אתר, כי הרמב"ם ציין את הדין שהיה חל לפני שבוטלה הטבילה, ואילו במשנה תורה כתב את הדין החל בפועל, לאחר ביטול הטבילה. אולם, ניתן

ה. זרוע לחיים וקיבה בתחום ההלכה הצפון אפריקאי והספרדי- ההלכה והמנהג בפועל

הר"ח בפירושו על פרק הזרוע הלחיים והקיבה והר"י בהלכותיו לפרק זה מביאים כצורתן את הסוגיות, ללא רמז על פטור בחוץ לארץ¹⁹⁸. לאור דרכו של הר"י להשמיט הלכות שאינן נוהגות למעשה, נראה כי הר"י פסק כי זל"ק נוהגות בחוץ לארץ. אצל הרמב"ם מופיע החיוב בחוץ לארץ בצורה מפורשת "מצוות עשה ליתן כל זובח בהמה טהורה לכהן הזרוע והלחיים והקיבה... ובכל מקום בין בארץ בין בחוצה לארץ"¹⁹⁹. באשר למנהג בפועל, הרי שאיגרת רב האי גאון לכהני אפריקי²⁰⁰, מעידה על כך שהפרשת זל"ק נהגה למעשה בצפון אפריקה בדורו של רבינו חננאל²⁰¹. על הנוהג בפועל בדורות הבאים אין בידינו עדויות. אולם, ייתכן, ויש רמז בדברי הרמב"ם לעניין זה. זאת, מכיוון שהרמב"ם נדרש לפסוק בשאלה שאינה מופיעה במפורש בתלמוד- האם, לפי ההלכה שנפסקה שאי הפרשת זל"ק אינה אוסרת את הבהמה באכילה לישראל כטבל²⁰², מותר לקנות משוחט שידוע כי לא הפריש זל"ק²⁰³? על כך ענה הרמב"ם, בפירוש המשנה "אבל לקנות את הבהמה בעין כשיודע שהן טבל ודאי איני רואה דרך להתיר דבר זה לכתחילה"²⁰⁴. כן הוא גם במשנה תורה " והמתנות עצמן אסור לישראל לאכלן אלא ברשות כהן... והקונה אותם אף על פי שאינו רשאי הרי זה מותר לאכלן מפני שמתנות כהונה נגזלות"²⁰⁵. זאת, בניגוד לשיטת רב האי גאון, שהתיר את הדבר²⁰⁶. ניתן לשער כי הצורך לדון בשאלה זו נבע מהיותה שאלה מעשית, שהתעוררה עקב התרופפות בקיום מצוות הפרשת זל"ק ע"י השוחטים.

להציע כי פסיקת הרמב"ם בצעירותו שיקפה את שיטת הגאונים רש"י ורה"ג, שנדונה לעיל, עמ' 26, הערה 10, אשר ראתה במנהג הרחיצה הנפוץ, כהמשך, מצומצם יותר, לתקנת הטבילה.
¹⁹⁸ הר"ח- שרידי פירוש רבינו חננאל למסכת חולין (מהדורת ר"ש אברמסון), עמ' 325 - 332. הר"י- הלכות רבתי למסכת חולין, פרק הזרוע הלחיים והקיבה (כ"י ניו-יורק, מהדורת צילום עמ' 43 א-ב).
¹⁹⁹ הלכות בכורים ושאר מתנות כהונה שבגבולין, פ"ט ה"א.
²⁰⁰ אגרת זו נדונה לעיל, עמ' 31, ליד הערות 45 - 46, ובהערות הנ"ל.
²⁰¹ רבינו חננאל חי בין השנים 980 - 1055/6 לספ"ה (תא-שמע, הספרות א, עמ' 124). רב האי גאון כיהן כגאון פומבדיתא בשנים 994 - 1038 לספ"ה (הבלין, מבוא, עמ' 39).
²⁰² דלא כשיטת רבי יוחנן. כך פסק הרמב"ם בבירור בהלכות ביכורים ושאר מתנות כהונה שבגבולין ט: יב (בדפוסים- הלכה יד) : "בהמה שלא הורמו מתנותיה מותר לאכול ממנה שאינה דומה לטבל... והמתנות עצמן אסור לישראל לאכלן אלא ברשות כהן...".

²⁰³ מהמשנה, חולין י: ג (סיפא) "אמר מכור לי בני מעיה של פרה והיו בהן מתנות, נותנן לכהן ואינו מנכה לו מן הדמים. לקח הימנו במשקל, נותנן לכהן ומנכה לו מן הדמים" עולה שמותר לקנות מהשוחט, רק שיש חובה ליתן לכהן לאחר הקניה את הזל"ק. משנה זו גם נפסקה להלכה ע"י הרמב"ם עצמו, כלשונה (בכורים ט: יג). הרדב"ז (על אתר) אכן תמה כיצד מתיישב דין זה של המשנה עם פסיקת הרמב"ם לפי השיטה שמתנות כהונה נגזלות (בהלכה הקודמת). זאת, כאשר סוגיית התלמוד (חולין קלא ע"א) מסבירה את דין המשנה כך "שאני התם דאיתניהו בעינייהו", הווי אומר זל"ק אינן נקנות כלל לקונה, ועליו להשיבן לכהן. לעומת זאת, לפי השיטה, שנפסקה להלכה ע"י הרמב"ם, שזל"ק נגזלות, נקנות הזל"ק לקונה, כגזלן, ואף כהן אינו יכול לתובעו (שכן מדובר ב-"גזל השבטי", גזילה מכלל הכהנים, ואין כהן ספציפי שיכול לטעון שהוא הנגזל)- אם כן מדוע על הקונה ליתן את הזל"ק לכהנים? הרדב"ז משיב כי הרמב"ם מחלק, כמו הסוגיא, בין מקרה בו הבעלים אכל את הזל"ק, שאז יהא פטור מלשלם, לבין מקרה שהזל"ק קיימות בעין, שאז יהא עליו ליתן לכהן. אך הסבר זה קשה, שכן הרמב"ם פסק בהלכה יב "הרי זה מותר לאכלן", ומשמע, אף לכתחילה! יהא הדבר אשר יהא בהסבר שיטת הרמב"ם, מלשונו בפי"ה"מ, בו הוא מציין "איני רואה דרך להתיר את הדבר... משמע שמדובר בשאלה למעשה ולא בדיון בסוגיא בלבד.

²⁰⁴ פיה"מ למסכת חולין (מהדורת הרב קאפח) עמ' קמח.
²⁰⁵ הלכות בכורים ט: יב.
²⁰⁶ בתשובתו, שצוינה לעיל, עמ' 32, הערה 47.

פרק שלישי: המנהג בפועל וההלכה באשכנז לפני תתנ"ו

א. הגדרת המונח "אשכנז"

כל דיון בנושא ההלכה והמנהג באשכנז, מצריך, בקצירת האומר, הגדרה גיאוגרפית-היסטורית של המונח "אשכנז", ובעיקר- הכולל הוא גם את צרפת הצפונית? הגישה ששררה במחקר בעבר, בעקבות שיטתו של א"א אורבך²⁰⁷ היתה כי גרמניה וצפון צרפת היוו מרכז אחד מבחינה הלכתית, תרבותית וחברתית. לאחרונה, הראה א' גרוסמן כי התקיימו הבדלים של ממש בין צרפת לאשכנז הן לפני תתנ"ו והן לאחר מכן²⁰⁸. זיקתם של חכמי צרפת הקדומים לתורת בבל, לפרובנס ולספרד חזקה היתה יותר מזו של חבריהם שבגרמניה²⁰⁹. חכמי אשכנז וצרפת עצמם הפרידו בין "אשכנזים" ו-"צרפתים"²¹⁰. לעומתו, כתב י"מ תא-שמע כי, למרות הבדלים בפרטי מנהגים מסויימים, היוו צרפת וגרמניה "תחום אחיד מבחינת תולדות הרוח בישראל בימי הביניים... מסורת ספרותית והלכתית שווה..."²¹¹ לח' סולובייצ'יק עמדת ביניים, והיא כי לפני רש"י, היתה צרפת תחת השפעת אשכנז, ורק בעקבות פעולתם של רש"י, ר"ת והר"י הזקן נוצרה, בעניינים רבים, מסורת הלכתית צרפתית נפרדת²¹². עם זאת, יצויין כי סולובייצ'יק מתמקד בעיקר בתחום דרכי הלימוד, ופחות בתחום ההלכה שנהגה בפועל²¹³. יהא הדבר אשר יהא, בדינו להלן בנושא הפרשת ראשית הגז וזלו"ק לפני תתנ"ו, נדון במצב בגרמניה בלבד. זאת, מפני שאין בידינו מקורות משל חכמי צרפת שלפני רש"י בנושאים אלו.

ב. שנת תתנ"ו כסיום תקופה

מה היתה השפעתן של גזירות תתנ"ו, הלא הן הפרעות ביהודי גרמניה במסע הצלב הראשון, על תולדות התרבות התורנית באשכנז? עמדתו של א' גרוסמן הנה כי קהילות מגנצא וורמייזא נפגעו אנושות בגזירות²¹⁴, ורק כשני דורות אחרי כן החלה התעוררות רחבה בפעילות הספרותית-תורנית

²⁰⁷ אורבך, בעה"ת, עמ' 165.

²⁰⁸ גרוסמן, צרפת, עמ' 540 - 553. כפי שהעיר זוסמן, מפעלו, עמ' 24 - 25 ו- 48 - 51, הבחנה זו הנה בעלת חשיבות מכרעת, וכבר הרי"ן אפשטיין, בביקורתו על עבודת הדוקטור של א"א אורבך, הדגיש אותה. ²⁰⁹ גרוסמן, עמ' 552 - 561.

²¹⁰ שם, עמ' 541. (לעניין זה, יעויין עוד אצל וולף, סמ"ג, עמ' 32 הערה 4 ואצל זוסמן, מפעלו, עמ' 51) ²¹¹ תא-שמע, אשכנז, עמ' 14-15. במאמר מאוחר יותר, מודה תא-שמע כי היו הבדלים גם במסורת הלכה, אך מדגיש כי בכל זאת צרפת ואשכנז היו תחום אחיד, "אזור תוקף המנהג", מול ספרד, "אזור ההלכה" (תא-שמע, סקירה, עמ' 232). אמנם, לאחרונה כתב גם תא-שמע כי צרפת ואשכנז לא היו זהות ואין לראות את הדברים בצורה מונולוטית (תא-שמע, אורבך, עמ' 40). כמו כן, הזכיר בהערה קצרה את ההבדל בין שני המרכזים (תא-שמע, הספרות א, עמ' 35 הערה 3). עם זאת, ייתכן שיש להבדיל בין המצב לפני תתנ"ו ובין המצב אחרי כן.

²¹² סולובייצ'יק, הלכה, עמ' 52; 76, Soloveitchik, Creativity, p. 76; 52. יתר על כן, בעניין המנהג בפועל לגבי המסחר בסתם יינם של גויים, נושא בו עסק סולובייצ'יק בהרחבה, עמדתו הנה, כי לאורך כל תקופת הראשונים "היו יהודי צרפת ויהודי גרמניה עם אחד. כור מחצבתם של שתי הקבוצות הללו היה ארץ לותר על זקניה, 'חשוביה' ומסורותיה. בכל התקופה ההיא- מעל לשלוש מאות שנה- נשארו הקהילות הללו אחוזות ודבוקות בהלכותיה של אשכנז הקדומה... " (סולובייצ'יק, יינם, עמ' 98) זאת, למרות ההבדל הרב בין החשיבה ההלכתית בנושא זה בין חכמי שתי הארצות (שם, עמ' 103).

²¹³ יעויין, למשל, סולובייצ'יק, יינם, עמ' 26 - 28.

²¹⁴ לעניין זה יעויין בהרחבה גם אצל בן-גדליה, ראב"ן, עמ' 8 - 13, 19, ו- 20 - 24.

שם²¹⁵. לגזירות נודעה גם חשיבות רבה במעבר של המרכז התורני לצרפת. לעומתו, סבור ח' סולובייצ'יק, כי לגזירות תתנ"ו לא נודעה חשיבות מבחינת לימוד התורה. הבכורה התורנית עברה לצרפת בשל גדולתם של רש"י, רבינו תם והר"י הזקן²¹⁶. רש"י הפך ל"פרשן" הבסיסי בשל יתרונו של פירושו לתלמוד על כל קודמיו²¹⁷. מכיוון שתחום הפעילות התורנית החשוב ביותר באשכנז היה הפרשנות, ייצג מפעלו של רש"י את פסגת היצירה התורנית האשכנזית, וייתר את מה שקדם לו²¹⁸. זאת, ללא קשר לגזירות תתנ"ו. ש' שוורצפוקס סבור כי לגזירות תתנ"ו לא נודעה השפעה משמעותית על ההסטוריה היהודית²¹⁹. גם מבחינת לימוד התורה, לא היתה תתנ"ו נקודת מפנה, ותקופת השגשוג התורני של בעלי התוספות היוותה המשך ישיר של התקופה שקדמה לה²²⁰. אפילו קהילות מגנצא וורמייזא השתקמו במהירות²²¹. י"מ תא-שמע מציג עמדת ביניים בין עמדותיהם הקוטביות של סולובייצ'יק וגרוסמן, ועמדתו הנה כי הבכורה התורנית עברה לצרפת בשל צירוף הגורמים שמנו סולובייצ'יק וגרוסמן²²². יצוין, כי קיים הבדל משמעותי בין שיטתו של שוורצפוקס לבין שיטותיהם של גרוסמן, תא-שמע וסולובייצ'יק גם יחד. לפי גישתם של שלושת חוקרים אלו אכן היו שינויים חשובים בתקופה זו, אלא שהם חלוקים ביניהם לגבי השפעתן של גזירות תתנ"ו, בעוד שלפי שוורצפוקס, לא התרחש כלל שנוי משמעותי. היא הדבר אשר יהא, הרי שדווקא בעניינה של מצוות הפרשת זל"ק ונתינתם לכהנים, קיים מקור ולפיו חל שנוי במנהג בפועל במגנצא לאחר גזירות תתנ"ו, ונושא זה נדון גם במחקר. עיון בהלכה זו, יכול לשמש, אפוא, נדבך במחקר ההלכה האשכנזית הקדומה. זאת, כחלק ממחקר תולדות ההלכה, הבנוי מעיסוק בדוגמאות רבות של פרטי הלכות, שרק ממנו ניתן להגיע למסקנות כלליות יותר²²³. לאור האמור, ייערך דיון על כלל המקורות הרלוונטיים, על מנת להגיע למסקנות המסתברות ביותר בנדון.

ג. ראשית הגז – ההלכה והמנהג בפועל באשכנז לפני תתנ"ו

אין בידינו מקורות אשכנזיים בני התקופה העוסקים במישרין בנושא הפרשת ראשית הגז בחוץ לארץ. אולם, מימרת רב נחמן בר יצחק הובאה במסגרת דיון בהלכות כלאים. במקור שפורסם ע"י א' קופפר מופיע ציטוט מתוך ספר ההלכה הקדום והאבוד **בשר על גבי גחלים**: "דקיימי לן כר' יאשיה והילכתא כוותי דנהוג עלמא כתלתא סבי..."²²⁴. הקטע המובא מספר זה הנו, למעשה,

²¹⁵ גרוסמן, אשכנז, עמ' 435 - 440.

²¹⁶ Soloveitchik, Creativity, pp. 79-81.

²¹⁷ סולובייצ'יק, יינם, עמ' 28 - 29.

²¹⁸ שם.

²¹⁹ עמדתו זו פורטה במאמר מיוחד שהקדיש לנושא (שוורצפוקס, מסעי), וכן, בקצרה, בספרו (שוורצפוקס, צרפת, עמ' 112 - 113).

²²⁰ שוורצפוקס, מסעי, עמ' 263.

²²¹ שם, עמ' 261.

²²² תא-שמע, אשכנז, עמ' 15 - 16.

²²³ לענין זה, יעויין לעיל, עמ' 2, הערה 8.

²²⁴ תשובות ופסקים מאת חכמי אשכנז וצרפת, (מהדורת א' קופפר), סימן פה (עמ' 144)

ציטוט של תשובת רב נטרונאי גאון ²²⁵, עובדה המתאימה לאופיו של ספר **בשר על גבי גחלים**, שכלל תשובות גאוניים רבות. במחקר הובעו דעות שונות לגבי מקום וזמן חיבורו של ספר זה, אך לכל הדעות הוא היה ידוע באשכנז לפני תתניו ²²⁶. ממקור זה, לפחות, ברור כי מימרת רב נחמן בר יצחק נתפסה כפסק הלכה ולא רק כתיאור מנהג. עם זאת, נושא ראשית הגז לא נדון כלל, הלכה למעשה, מכיוון שיהודי אשכנז לא עסקו בגידול צאן ²²⁷.

ד. זרוע לחיים וקיבה- המנהג בפועל- ראשית דבר

באשר להפרשת זלוי"ק, קיימים בידינו מקור אחד המציג תפיסה הלכתית ושלושה מקורות המעידים על המנהג בפועל, ובחלקם נרמזת גם תפיסה הלכתית של חכמים מסויימים. מצב דברים זה, בו המקורות משקפים בעיקר את המנהג בפועל, כשהתפיסה ההלכתית עצמה חבויה, אופייני לשרידי הספרות ההלכתית של תקופה זו ²²⁸. לפיכך, יש לדון תחילה בנייתוח העדויות העולות מהמקורות השונים לעניין המנהג בפועל, בנפרד ובראייה משולבת, ורק לאחר מכן, יש לעמוד על העמדות ההלכתיות שניתן להסיק מהם ²²⁹. המסקנות שיעלו מניתוח המקורות יושוו לנאמר בנושא במחקר עד כה. המקורות הם: שאלה ששאל רבי נתן ברבי מכיר את רש"י והנתונים העובדתיים העולים מתשובתו של רש"י ²³⁰, דבריו של רבי יהודה רבי קלונימוס משפיירא, בספרו יחוסי תנאים ואמוראים, ופיסקה אנונימית בכ"י חשוב של הגהות מרדכי גדול. המקורות ידונו על-פי סדר מחברייהם, ולפיכך, המקור בהגהות מרדכי גדול ידון אחרון, על אף שהוא מתייחס גם לרבי יהודה הכהן, שקדם לרש"י, רבי נתן ברבי מכיר, וריב"ק משפיירא.

²²⁵ תשובות רב נטרונאי גאון (מהדורת י" ברודלי), חלק יו"ד, סימן רעד. תשובה זו מצוטטת גם על-ידי רבי צדקיה הרופא בספרו שבלי הלקט, חלק ב (מהדורת חסידה), עמ' קמו. לאור העובדה שחלק זה של ספר שיבלי הלקט נדפס כבר בשנים תרצ"ד-תרצ"ז, ואף זכה למהדורת צילום בשנת תשכ"ט, קשה להבין את הערת קופפר, שם, עמ' 144 הערה 6 "דברי ספר בשר על גבי הגחלים, בהלכה זו המובאים כאן, לא מצאתי במקור אחר." אם כוונתו הנה כי לגוף הדברים אין מקבילות, הרי שאין הדבר כן. אם כוונתו היא שלצטוט בשם ספר בעג"ג אין מקבילה, הרי שאין בכך בכדי להתמיה, לאור העובדה שספר זה אבוד וכל הידוע לנו לגביו הנו ציטוט פזורות.

²²⁶ לעניין ספר זה, יעויין בהרחבה אצל גרוסמן, אשכנז, עמ' 254 - 257, והספרות שנוכרה שם. השערתו של גרוסמן עצמו הנה שהספר עצמו חובר באשכנז, ע"י רבי יעקב ברבי יקר, תלמיד רגמ"ה ורבו של רש"י. כמו כן, יעויין גם בהערותו של תא-שמע, מצות, עמ' 238 הערה 2.

²²⁷ לעניין זה, יעויין טוך, פעילות, עמ' 40 - 42, המראה כי מן המקורות עולה כי היהודים עסקו רבות במסחר, אך היו בנייהם גם בעלי מלאכה, בעלי כרמים וסוחרי יינות. גידול צאן לשם מרעה אינו נזכר. מובן היטב, אפוא, מדוע נושא כלאי הכרם נדון בהרחבה, בניגוד לעניינה של ראשית הגז. על חשיבות גידול היין אצל יהודי אשכנז בתקופת הראשונים, יעויין בהרחבה, סולובייצ'יק, יינם, עמ' 44, 79, 84, 87 - 89.

²²⁸ על עניין זה, משמעותו והקשרו הרחב, יעויין אצל תא-שמע, אשכנז, עמ' 69 - 83, ו- 85 - 88.

²²⁹ זו גם דרך הניתוח המוצעת ע"י סולובייצ'יק, יינם, עמ' 30. כמו כן, יעויין גם דבריו במקום אחר כי הספרות ההלכתית של המאה ה- 11 לספ"ה לא היתה מנוסחת וא"א להבינה מתוכה, אלא רק מתוך עיון מעמיק גם במקורות מאוחרים יותר (Soloveitchik, Texts, p. 185).

²³⁰ תשובות רש"י (מהדורת אלפנביין), סימן כג, עמ' 17 - 18. התשובה עצמה תידון, לגופה, בפרק הבא, העוסק בשיטתו של רש"י (עמ' 58 - 62).

ה. שאלת רבי נתן ברבי מכיר ותשובתו של רש"י

המקור הקדום ביותר לבירור המנהג הנו שאלתו של רבי נתן ברבי מכיר מרש"י ותשובתו של רש"י. השאלה בנושא זלו"ק נכללה בקובץ של 11 שאלות ששאל רבי נתן מרש"י²³¹. זמנו של קובץ זה, כפי שהראה א' גרוסמן, הנו לפני תתנ"ו²³², ולפיכך מדובר בעדות בת התקופה ממש. יתר על כן, השואל, רבי נתן, עסק שנים רבות, יחד עם אחיו, בבירור המנהגים השונים במגנצא ובורמיזא בתחומי הלכה רבים הנוגעים לאורח החיים היהודי²³³. לאור עובדות אלו, נודעת חשיבות מיוחדת לדברי רבי נתן בעניין המנהג בנושא הפרשת ונתינת זלו"ק.

קובץ שאלותיו של רבי נתן ותשובות רש"י עליהן, פורסם בשלמותו ע"י ב' גולדברג²³⁴. חלק מהקובץ, ובתוכו גם השאלה והתשובה בענין זלו"ק, נמצא, בשיבושים ובהשמטות, בספר הפרדס²³⁵. נוסח השאלה בשני מקורות אלו זהה כמעט לחלוטין. שאלת רבי נתן בעניין זלו"ק ותשובת רש"י מובאות, לבדן וללא ציון שם השואל, ע"י הראב"ה²³⁶, אצל תלמידו רבי יצחק ברבי משה בספרו אור זרוע²³⁷, ואצל רבי מרדכי ברבי הלל, תלמיד המהר"ם מרוטנבורג²³⁸. להלן שני נוסחי השאלה²³⁹:

חופש מטמונים	ראב"ה
ושאל על הזרוע והלחיים והקיבה למה לא נוהגין בהן, והרי משנה שלמה שנינו נוהגין בפני הבית ושלא בפני הבית ונהגו בהם אמוראין אחרונים והעיד באיגרתו על רבנו הקדוש זצ"ל [רבי יצחק ברבי יהודה- ר.ז.] שלא מיחה בידו מליתנם	ששאלתם על הזרוע והלחיים והקיבה למה לא נהגו ליתנם לכהן ²⁴⁰ , והרי משנה שלימה שנוהגין בפני הבית ושלא בפני הבית ונהגו בהם אמוראי בתראי

²³¹ 2 שאלות בנוסחאות התפילה, 2 שאלות בהלכות תפילה, 5 שאלות בפרשנות התלמוד, שאלה אחת בפרשנות פסוק והשאלה בדבר זלו"ק. גרוסמן, אשכנז, עמ' 369, כתב כי אין מדובר ב-שאלות של הלכה למעשה". אולם, קשה לומר שהשאלה בעניין זלו"ק אינה נוגעת למעשה.

²³² אלפנבין, מבוא, עמ' XLVII, מתארך את חילופי האיגרות לסביבות שנת 1070 לספה"ע. גרוסמן, צרפת, עמ' 179, קובע את זמנו לרבע האחרון של המאה ה-11, לספה"ע. במקום אחר תיארך גרוסמן כך: "סמוך לשנת תתנ"ו" (גרוסמן, אשכנז, עמ' 362, הערה 9, עמ' 270, הערה 33 ועמ' 369). כפי שציין גרוסמן, אשכנז, עמ' 362 ו-436, זמן פטירתו של רבי נתן אינו ידוע לנו, אך בשנת תתנ"ג עדיין חי היה ואין הוא נזכר בין הנהרגים בגזירות תתנ"ו. לאחרונה, העיר בן-גדליה, ראב"ן, עמ' 9, כי אין אנו מוצאים פעילות תורנית כלשהי של רבי נתן אחרי גזירות תתנ"ו, וייתכן שהוא נפטר זמן קצר לפני הגזירות או מיד לאחריהן.

²³³ גרוסמן, אשכנז, עמ' 373 - 383.

²³⁴ בער גאלדבערג, חפש מטמונים, ברלין: תר"ה, עמ' א-ח.

²³⁵ פרדס הגדול (דפוס קונשטדינא) סימן קיח, עמ' נט, במסגרת "ליקוטים". במהדורת רח"י ערנרייך, עמ' 98, תיקן המהדיר את השיבושים לפי הנוסח שפרסם גאלדבערג בחופ"מ.

²³⁶ ספר ראב"ה למסכת חולין (מהדורת ר"ד דבליצקי), סימן אלף וקכ"ה.

²³⁷ הלכות מתנות כהונה (עמ' 139 - 140).

²³⁸ ספר המרדכי למסכת חולין, סימן תשלו.

²³⁹ שנויי נוסח בעלי משמעות יצוינו בהערות. נוסח התשובה יובא וידון במפורט בפרק הבא, העוסק בשיטת רש"י.

²⁴⁰ בספר המרדכי "למה לא נהגו ליתנם בזמן הזה אף בחוצה לארץ".

המשפט בדבר עדותו של רבי נתן על אי-מחאתו של "רבינו הקדוש", נמצא בחופ"מ ולא בראבי"ה. משפט זה אינו הכרחי להבנת השאלה ההלכתית ולכן הושמט, כנראה, ע"י הראבי"ה ²⁴¹. לעומת זאת, אין צל של ספק שסופר כתב היד שהעתיק את קובץ השאלות לא בדה מלבו "עדות" זו. כפי שהראה ח' סולובייצ'יק ²⁴², מהווה הבדל מעין זה ראייה למקוריות נוסח השאלה שבחופ"מ. בנוסף, יש לציין גם את הדברים הבאים:

- 1) בחופ"מ מדובר בקובץ שלם של שאלות רבי נתן ותשובות רש"י.
 - 2) בתחילת הקובץ מופיעים במלואם דברי השבח והכבוד שכתב רש"י לרבי נתן. כמעט כל עיבוד של שאלות ותשובות כולל השמטת ביטויים מעין אלו, שאינם נצרכים לגופם של דברים ²⁴³.
 - 3) בסיום התשובה שבחופ"מ ובפרדס, מצטט רש"י בהסכמה את הסברו של רבי נתן לאי-הנתינה "יפה כוון חביבי... קלי" ²⁴⁴. משפט זה אינו מופיע אצל הראבי"ה. גם כאן, הסבר זה אינו נצרך לדיון ההלכתי ומסתברת השמטתו ע"י הראבי"ה. אשר על כן, יתבסס הדיון להלן בדברי רבי נתן בנוסח הדברים שבחופ"מ ²⁴⁵. אמנם, ניכר על פני הדברים כי גם לשון השאלה המופיעה בחופ"מ אינה אלא סיכום-עיבודו של רש"י, ולא לשונו המקורית של רבי נתן. עם זאת, מכיוון שהשואל היה תלמיד-חכם נכבד בזכות עצמו, ובוודאי שידע כיצד לשאול, לא היתה לרש"י סיבה לבצע בשאלה עיבוד משמעותי עד כדי שינוי כוונת רבי נתן ²⁴⁶. רש"י אף לא השמיט פרטים עובדתיים מהשאלה, כפי שניתן להיווכח מהותרת המשפט בדבר "רבינו הקדוש" ²⁴⁷. לאור כל האמור לעיל, ניתן להסיק משאלת רבי נתן ומתשובת רש"י, מסקנות מסתברות בדבר המנהג האשכנזי בדבר נתינת זלו"ק, בעת חילופי האגרות. זאת, לא רק ממה שנאמר בשאלה ובתשובה אלא ממה שלא נאמר בהן. אמנם, קיימת בעייתיות מסוימת בהסתמכות על ראיות מן השתיקה, אולם, כאשר מדובר בשתיקה במקום בו מתבקש דבור, מדברת, לעיתים, גם השתיקה ²⁴⁸. מה עולה, אפוא, מעיון בשאלת רבי נתן ברבי מכיר ומתשובת רש"י?
- 1) המנהג בעת השאלה והתשובה היה שלא ליתן זלו"ק כלל ²⁴⁹. כפי שמופיע הן בשאלה "למה לא נוהגין בהן" והן בתשובה "בימי רב נחמן לא נהוג השתא הא קחזי מר דנהוג...".

²⁴¹ או שמא כבר היה כך במקור ממנו הביא הראבי"ה את התשובה.

²⁴² סולובייצ'יק, שו"ת, עמ' 50 - 51 ו- 113 - 114.

²⁴³ שם, עמ' 70, 82 - 83. יתר על כן, רש"י התבטא כלפי רבי נתן בביטויי ענווה והתבטלות מפליגים ובלתי-

אופייניים (גרוסמן, אשכנז, עמ' 369, 372 ו- 404). גם כאן, כבעניין העדות על "רבינו הקדוש", אין להעלות על הדעת שסופר מאוחר ישם דברים אלו בפי רש"י.

²⁴⁴ המשפט יובא במלואו להלן, עמ' 53, במסגרת הדיון בשיטתו ההלכתית של רבי נתן. אמנם, כפי שציין גרוסמן, צרפת, עמ' 138, הערה 6, במהלך גלגולי העתקת מקור זה נפלו שבושים, ואין כיום גם אפשרות לבדוק את כתב היד ממנו העתיק גאלדבערג. אולם, נראה כי בנידון דידן, מטוס השיקולים הפנימיים את הכף להעדפת מקור זה.

²⁴⁵ לכל היותר, בצע רש"י שנויים לשוניים בשאלה. כלשונו של סולובייצ'יק, שו"ת, עמ' 70 - "עריכה לשונית" ולא "עריכה משפטית".

²⁴⁷ גרוסמן, אשכנז, עמ' 307, הערה 56, משער כי רש"י מצטט כאן את לשונו של רבי נתן.

²⁴⁸ לדוגמאות ללימוד מן השתיקה, יעויין שם, עמ' 192 ו- 234.

²⁴⁹ כך גם הבין י"מ תא-שמע את הדברים (תא-שמע, אשכנז, עמ' 50), אלא שהוא כתב "ואולי היה הדבר לאחר תתנ"ו". על תיארוך זה של הדברים, יעויין בהרחבה, להלן, במסקנות ב-ד.

- (2) מנהג אי הנתינה קדם לרבי נתן ולרש"י, שכן רבי נתן מעיד שרבו, רבי יצחק ברבי יהודה²⁵⁰, לא מיחה בידו לתת זלו"ק. עדות זו מלמדת שאי-המחאה לא היתה מובנת מאליה. זאת, מפני שנתינת זלו"ק על-ידי רבי נתן היתה שונה מהמנהג, ולפיכך בעייתית, וממילא היה צורך באי מחאתו של רבי יצחק על-מנת להכשירה²⁵¹.
- (3) רבי יצחק ברבי יהודה, ראש ישיבת מגנצא, ורבו של רבי נתן, שנפטר שנים מספר לפני תתנ"ו²⁵², לא נתן זלו"ק. זאת, מכיוון שרבי נתן מעיד רק שרבי יצחק לא מחה ביד רבי נתן מליתן זלו"ק. אם רבי יצחק, רבו הנערץ²⁵³, היה נוהג כך בעצמו, היה מעיד רבי נתן על כך.
- (4) כנראה שאף חכם אחר מחכמי מגנצא הידועים לנו לא נתן זלו"ק²⁵⁴. כאמור, רבי נתן עסק באיסוף ובירור מנהגיהם של חכמי מגנצא. אין זה סביר כי חכם ממגנצא היה נוהג ליתן זלו"ק, בניגוד למנהג הרווח, ורבי נתן לא היה מעיר על כך, בייחוד כשהדבר תואם את דעתו של רבי נתן עצמו²⁵⁵. בנוסף, רש"י עצמו למד אצל רבי יעקב ברבי יקר במגנצא ואף שימשו²⁵⁶, והיה לו קשר מיוחד לתורתו של מורו זה²⁵⁷. ניתן לשער, כי אם היה רבי יעקב נותן זלו"ק היה רש"י מציין עובדה זו.
- (5) אין מדובר רק על מנהג מגנצא, עירו של רבי נתן, אלא גם על מנהג וורמייזא. רבי נתן הכיר היטב גם את מנהגי וורמייזא וחכמיה²⁵⁸, ולא העיר כי המנהג שם שונה. רש"י למד אצל רבי יצחק הלוי, ראש ישיבת וורמייזא²⁵⁹, וחתנו, רבי מאיר אף היה תלמידו המובהק של חכם זה, והתגורר בוורמייזא גם אחרי שנשא לאשה את בתו של רש"י²⁶⁰. אם המנהג בוורמייזא אכן היה ליתן זלו"ק, אין זה סביר שרש"י לא היה מציין זאת. זאת, בייחוד לאור העובדה שרש"י ביסס את דבריו על העובדה ש-"השתא הא קחזי מר דנהוג". אם היה מדובר רק במנהג מקומי של מגנצא, קשה מאוד לומר שרש"י היה משווה אותו למנהג המתואר בתלמוד כמנהג "עלמא".
- (6) כנראה שאף אחד מחכמי וורמייזא הידועים לנו לא נתן זלו"ק. אחיו של רבי נתן, עמם היה בקשר הדוק, למדו ושימשו בפני גדולי חכמי וורמייזא²⁶¹. רש"י עצמו למד את מסכת

²⁵⁰ על זיהוי "רבינו הקדוש זצ"ל" עם רבי יצחק ברבי יהודה, יעויין גרוסמן, אשכנז, עמ' 195, הערה 88, ועמ' 315, הערה 102.

²⁵¹ ליחסו של רבי יצחק למנהג ולסטייה ממנו, יעויין שם, עמ' 310 - 311.

²⁵² גרוסמן (שם, עמ' 298 - 300), משער כי רבי יצחק נפטר בין השנים 1084 ל-1090, לספיה"ע.

²⁵³ על יחסו של רבי נתן לרבי יצחק, יעויין שם, עמ' 314 - 315 ו-364.

²⁵⁴ י"מ תא-שמע סבור כי בני מכיר, בספרם, התעלמו מחכמים במגנצא שלא היו שותפים להשקפותיהם השמרניות בנושא שמירת המנהגים (תא-שמע, ביקורת, עמ' 350, ותא-שמע, אשכנז, עמ' 94 - 95). לעומתו, סבור ברגר, חקר, עמ' 481, כי לא ניתן היה לבני המכירי להתעלם מחכמים חשובים. יהא הדבר אשר יהא, תא-שמע עצמו סבור כי רש"י שייך היה אל "דרך המחדשים", ולכן כמעט ואין הוא מוזכר בספר "מעשה המכירי" (תא-שמע, שם, עמ' 90). לרש"י בוודאי לא היתה שום סיבה להתעלם מחכמים שאינם מחוגם של בני המכירי, ואם כן, ניתן לבסס את הדברים האמורים בגוף דיוננו, על שתיקתו של רש"י.

²⁵⁵ יעויין גרוסמן, זיקה, עמ' 80, ליד הערה 86, המסיק כי אם בני מכיר אינם מזכירים שיש חכם פלוני מחכמי קהילות שו"ם שמנהגו שונה מהמנהג הרווח, מהווה הדבר ראיה שאכן לא היה חכם שנהג כן.

²⁵⁶ גרוסמן, צרפת, עמ' 127 - 128.

²⁵⁷ שם, עמ' 127.

²⁵⁸ גרוסמן, אשכנז, עמ' 365 - 368.

²⁵⁹ גרוסמן, צרפת, עמ' 128.

²⁶⁰ גרוסמן, אשכנז, עמ' 82 (הערה 16), 218, 231, 246 (הערה 190), 269, 278 ו-419.

²⁶¹ כמפורט במקורות המצוינים בהערה 52, לעיל בסמוך.

חולין בפני רבי יצחק הלוי, ראש ישיבת וורמייזא ²⁶². אם מנהגם של חכמי מחכמי וורמייזא היה ליתן זלו"ק, היו רבי נתן או רש"י מזכירים זאת, מן הסתם. לאור סדרת ההיסקים דלעיל, נראה לומר כי המנהג הכללי בערי הריינוס, זמן רב לפני תתנ"ו, היה שלא ליתן זלו"ק. עם זאת, יש לציין כי אין זו הפרשנות המקובלת למקור זה בספרות המחקר. אשר על כן, יש לבחון את דעות החוקרים אל מול פשוטם של דבריהם של רבי נתן ורש"י. דעתו של א' גרוסמן הנה כי ניתן לראות בשאלת רבי נתן ובתשובת רש"י "סיוע ברור להנחתנו, כי היו מנהגים שונים בעניין זה באשכנז במאה האחת-עשרה" ²⁶³, וכי "היו מבני מגנצא שנתנו... והיו שלא עשו כן." ²⁶⁴ נראה מדבריו כי הוא רומז לקיומן של מסורות משפחתיות שונות בעניין זה ²⁶⁵. כפי שכותב גרוסמן עצמו, שם, הסבר זה תואם את שיטתו הכללית בנושא חילוקי וחילופי מנהגים באשכנז שלפני תתנ"ו ²⁶⁶.

דא עקא, שהדברים אינם תואמים את לשונם של רבי נתן ושל רש"י. הן בשאלה והן בתשובה יש התייחסות ל-"נוהגין/מנהג", ללא ציון שהדבר שנוי במחלוקת. זאת, על אף שדעתם של שני החכמים לא היתה נוחה ממנהג אי הנתינה, ורבי נתן אף נהג למעשה בניגוד לו. קשה למצוא סיבה לכך שחכם העומד מול מנהג שאינו מקובל עליו, לא יציין, לפחות, שיש הנוהגים בפועל בצורה המתאימה לעמדה ההלכתית המקובלת עליו. יתר על כן, רבי נתן בקיא היה במנהגים השונים בערי הריינוס, בייחוד במגנצא.

י"מ תא-שמע כותב כי אכן היו מנהגים שונים בעניין זה, אם כי אין הם דווקא מסורות משפחתיות שונות ²⁶⁷. אולם, הוא מתייחס למנהג ליתן זלו"ק בתור ה"מנהג הישן" ואת המנהג שלא ליתן כמנהג "החדש" ²⁶⁸. הנחתו של תא-שמע היא כי "באמת יודעים אנו כי ביטול המתנות אירע לאחר גזירות תתנ"ו, ועד אז נהגו רבים וכן טובים במגנצא (לכל הפחות) ליתן לכוהן, אף כי היו גם מי שלא נתנו" ²⁶⁹. הנחה זו נתקלת גם היא בקשיים הניצבים מול דעתו של גרוסמן, כאמור לעיל. יתר על כן, לאור עדותו של רבי נתן על רבי יצחק ברבי יהודה, ברור שמנהג אי הנתינה היה המנהג הרווח זמן מה לפני שרבי נתן פנה לרש"י בנדון. אם אכן היה שינוי כה מהותי הקשור לאי קיום מצוות עשה מדאורייתא, מתי התרחש שינוי זה, ומדוע אין רמז לכך בדבריהם של רבי נתן ורש"י ²⁷⁰?

²⁶² גרוסמן, אשכנז, עמ' 279, הערה 80.

²⁶³ שם, עמ' 195 הערה 88.

²⁶⁴ שם, עמ' 195. במקום אחר כותב גרוסמן כי "בקהילות אשכנז לפני תתנ"ו היו רבים שנהגו ליתן מתנות כהונה לכהנים" (גרוסמן, ייחוס, עמ' יט-כ).

²⁶⁵ גרוסמן מתבסס בעיקר על שני המקורות שידונו להלן. אולם, לאור דבריו, שם, כי "סיוע ברור... מצוי בשאלתו של ר' נתן", בהחלט ניתן לומר כי זו פרשנותו במקור בו אנו עוסקים, גם בפני עצמו.

²⁶⁶ גרוסמן, אשכנז, עמ' 413 ו-447. לביקורת על שיטה זו, יעויין תא-שמע, אשכנז, עמ' 22 - 27. תא-שמע עצמו סבור כי פיצול המנהגים העיקרי בתקופה הסמוכה לתתנ"ו היה בין הערים המרכזיות ולא על בסיס משפחתי.

²⁶⁷ תא-שמע, שם, עמ' 49.

²⁶⁸ שם, עמ' 50. יודגש, כי לא ניתן לקבל את הצעתו של תא-שמע לתארך את חילופי האיגרות בין רבי נתן לרש"י לתקופה שאחרי תתנ"ו. ראשית, כפי שצויין לעיל, עמ' 39, ליד הערה 26, כבר הראה גרוסמן כי התכתובת אירעה לפני תתנ"ו. שנית, כפי שהעיר בן-גדליה, ראב"ן, עמ' 9, לא מצאנו פעילות תורנית של רבי נתן אחרי תתנ"ו, בין אם נפטר סמוך לפני הגזירות ובין אם סמוך לאחריהן.

²⁶⁹ תא-שמע, שם, עמ' 49.

²⁷⁰ גרוסמן, זיקה, עמ' 81, כותב כי אין להניח שמנהג חודש במחצית השנייה של המאה האחת עשרה, לספה"ע. על אף שכלל זה שכלל גרוסמן יש לו יוצאים מן הכלל, הרי שיש בו בכדי לסייע למסקנה העולה במישרים מניתוח המקורות עצמם, שגם בעניין זלו"ק לא חודש מנהג אי הנתינה בתקופה זו.

אכן, נראה כי פירושיהם של גרוסמן ותא-שמע למקור זה נובעים, במידה רבה, מראייתו באספקלריא של דבריו של רבי יהודה ברבי קלונימוס משפיירא. מקור זה ידון, אפוא, כעת.

1. ההערה שבספר יחוסי תנאים ואמוראים

רבי יהודה ברבי קלונימוס משפיירא כותב בספרו יחוסי תנאים ואמוראים: "ושמעתי כי לפני הרג רב שהיה בשנת תנות נהגו במגנצא ליתן, ויש שהיו להן מכירי כהונה, והיו נותנין להם דבר קצוב כדי לפוטרן מן המתנות לכל השנה"²⁷¹. על פניה, מדובר בעדות מפורשת על מנהג כללי במגנצא לפני תתניו, ליתן זלו"ק. עדות זו חשובה במיוחד מכיוון שריב"ק היה אחד מחשובי החכמים בחוג חסידי אשכנז, ואף היה רבו של רבי אלעזר בעל הרוקח בהלכה ותלמוד²⁷². כפי שהראה א' גרוסמן, היתה לחסידי אשכנז זיקה למסורות אשכנזיות שלפני תתניו, ומסירתם הנה, בדרך כלל, מהימנה²⁷³. אין הדבר מפליא, אפוא, כי עדות זו אכן שימשה כמוקד לדיון המחקרי בנושא מנהג נתינת זלו"ק במגנצא לפני תתניו, כאשר יש חוקרים שהסתמכו עליה בכתבם שהמנהג בדבר נתינת זלו"ק השתנה לאחר, או אולי אפילו בעקבות, גזירות תתניו²⁷⁴. גם גרוסמן, שנקט לשון מסויגת יותר בתיאור המנהג שלפני תתניו, בעיקר בשל מודעותו למקורות האחרים, קיבל עדות זו כמשקפת את מנהגם של חלק מבני מגנצא, בעקבות מסורתם המשפחתית. אולם, עיון בדבריו של ריב"ק בהקשרם, מלמד כי הם נכללים בדיון למדני-הלכתי של ריב"ק בענין נתינת זלו"ק²⁷⁵. דעתו של ריב"ק עצמו הנה כי יש ליתנם בחו"ל, על אף שהוא מודע שהמנהג הנו שלא ליתנם. במסגרת הדיון בשאלה ההלכתית, תוך הבאת הראיות התלמודיות, מביא ריב"ק גם כי "שמעתי שלפני הרג רב...". אמנם, אין צל של ספק שריב"ק כתב "שמעתי" על מה שאכן שמע. אולם, בבחינת הדברים כמשקפים בפועל את המנהג לפני תתניו, יש לזכור גם את שתי הנקודות הבאות:

1) ריב"ק הנו דייקן מאוד בציון מקורותיו, כאשר הוא מקפיד לציין מה מצא, היכן ראה, מה שמע, ממי שמע ובשם מי נאמרו לו הדברים²⁷⁶. ריב"ק אף מציין ספק בשם מי נאמר דבר

²⁷¹ בערך "רב טבלא". (מהדורת הרי"ל מימון, עמ' תעח). (בדיקה במיקרופילמים של כתבי היד של הספר לא העלתה שנויי נוסח: ניו-יורק בית המדרש לרבנים Ms. 9624 ואוקספורד בודליאנה 391-393 Ms. Opp. תודתי, כאן ולהלן בעבודתי, למכון הלאומי לתצלומי כ"י על האישור שניתן לי לעיין במיקרופילמים שבמכון) מהדורת הרב מימון כללה את הערכים על החכמים ששמותיהם מתחילים באותיות ב' עד ט'. הערכים שבאות י' פורסמו ע"י רמ"י בלוי בשם: ערכי תנאים ואמוראים. כל ההפניות להלן לדברי ריב"ק יהיו לפי שתי מהדורות אלו, על-פי הערך הרלוונטי.

²⁷² אפטוביצר, מבוא, עמ' 316 - 317 ו- 341 - 342.

²⁷³ גרוסמן, אשכנז, מדגיש זאת פעמים רבות (עמ' 34 - 35, 119, 230, 234, 246 - 247, 304, 408, 431 ו- 438 - 439).

²⁷⁴ הקר, תתניו, עמ' 225 - 231. אורבך, בעה"ת, עמ' 375 הערה 83, ציטט דברים אלו של ריב"ק לתמיכה בטענתו כי לריב"ק היתה זיקה למסורת קידוש השם של שנת תתניו, והפנה אליהם במקום אחר, כמקור לקביעה "וכך נהגו באשכנז לפני תתניו". (הערות עורך, מוסגרת בסוגריים מרובעות, בתוך פרידמן, רשב"ם, עמ' 226, הערה 1. הדברים מוסבים על דברי רבי זרחיה הלוי שהביא שם פרידמן "ויש מחסידי הדורות מחמירין על עצמן להפריש אף בחו"ל") גם תא-שמע מקבל כיוון זה, ואף מסביר על פיו את שאלת רבי נתן ותשובת רש"י. לעניין זה, יעויין לעיל בסמוך, ליד הערות 62 - 63.

²⁷⁵ עמדתו של ריב"ק עצמו תידון להלן, עמ' 97 - 100.

²⁷⁶ יעויין, לדוגמאות לכל הנזכר בפנים, בערכים הבאים: "הלל בריה דרבי שמואל" (עמ' מו), "רב הלל" (עמ' נג), "רבי חלבו" (עמ' דש), "טוביה" (עמ' תעו), "רבי יאשיה התנא" (עמ' ו), "רב יהודה תלמיד רבי יוחנן" (עמ' מא) ובערך "רב יהודה בר יחזקאל" (עמ' צז).

מה²⁷⁷. בנידונו, כותב ריב"ק, שנפטר כמאה שנים אחרי תתנ"ו²⁷⁸, רק "שמעתי", ללא ציון מקור לדברים, ויש בכך בכדי לרמוז כי לא קבלם בשרשרת מסירה מוסמכת²⁷⁹.

2) אמנם, בידי חסידי אשכנז מסורות מלפני תתנ"ו, אולם רובן של המסורות עוסקות דווקא בענייני יחסי משפחות ושרשרות מסירה של התורה מרב לתלמיד ומאב לבן. עדות "רגילה" על נוהג או על מעשה לפני תתנ"ו נדירים הרבה יותר²⁸⁰, ומלווים בשרשרת מסירה מדויקת²⁸¹.

מכל מקום, לא ניתן להלום את דברי ריב"ק, כפשוטם, עם המסקנות העולות מניתוח שאלת רבי נתן ברבי מכיר ותשובת רש"י. לפיכך, על אף הנטיה במחקר להתבסס על דברי ריב"ק, הרי שלגבי בירור המנהג שלפני תתנ"ו, יש ליתן עדיפות למקורות שנכתבו לפני תתנ"ו על פני עדויות מאוחרות יותר.

ניתן להציע כי דבריו של רבי יהודה ברבי קלונימוס אינם מתארים את המנהג הכללי במגנצא לפני תתנ"ו, או אף מנהגם של רבים, אלא מנהגם של יחידים, כגון רבי נתן ברבי מכיר. פירוש מוצע זה מיישב את דבריו של ריב"ק עם המציאות העולה מהמקור בן התקופה, כמפורט לעיל. בנוסף, ניתן לחזק הסבר זה באמצעות מקור נוסף, הגהות מרדכי גדול.

ז. ההערה שבשולי הגהות מרדכי גדול

בשוליו של ספר הגהות מרדכי גדול, המשמש כאחד מהמקורות החשובים ביותר להכרת תורתם של חכמי אשכנז שלפני תתנ"ו²⁸², מובאת הערה ארוכה בנושא נתינת זלו"ק, כדלקמן:

חסידי הראשוני היו נוהגי במלכו' לותר לתת מתנות כהונה, הזרוע ולחיים וקובה. ואיפשר לכל הבא ליטהר לקיים הדבר ולנהגו, אפי' במקום שאין כהן, יחשוב דמיהם ויצרפם כפי מה שיעלה לשנה או חצי' וישלחם אצל כהן. ושמעתי על הגאון רבי יהוד' כהן ובנו שמואל כהן שקשה היה בעיניהם שלא היו העם נוהגי לשלוח למו.²⁸³

הערה זו מתחלקת לשלושה חלקים: מנהג "חסידי הראשונים במלכות לותר", עצה לקיום מצוות זלו"ק גם במקום שאין בו כהן, ועמדת רבי יהודה הכהן ובנו רבי שמואל כלפי מנהג העם. כפי שהעיר א' גרוסמן, החלק השני ("ואיפשר לכל הבא... אצל כהן"), אינו חלק מרצף הדברים

²⁷⁷ דוגמא חדה לדייקנותו של ריב"ק אף בספיקא דגברי, יעויין יחסי תנאים ואמוראים, עמ' קכב.

²⁷⁸ ריב"ק נפטר בשנת 1199 לספה"ע, כמאה שנים לאחר תתנ"ו (Kanarfogel, Lattices, p. 260).

²⁷⁹ אמנם, ריב"ק משתמש רבות במונח "שמעתי", אך הוא משתמש בו להבאת פירושים, ולא לעדות על מעשים שהיו. (לדוגמא בעלמא, יעויין, ערך "רב יהודה תלמיד רבי יוחנן" (עמ' יח) וערך "ר' יהודה בר' אחא" (עמ' מב))

²⁸⁰ בנוסף, כפי שהעיר ברגר, חקר, עמ' 486 - 487, אין להסתמך באופן מוחלט על עדויות של חכמים מחוג חסידי אשכנז, שכן יש פעמים בהם עמד בפניהם מקור כתוב, אותו הבינו בצורה שונה מכוונתו המקורית. ²⁸¹ כגון בדברי רבי אלעזר בעל הרוקח בעניין מילה בראש השנה, המובאים אצל גרוסמן, אשכנז, עמ' 119.

²⁸² שם, עמ' 26 ו-209.

²⁸³ כתב-יד בודליאנה 678, עמ' 390ב, על-פי המובא שם, עמ' 194 - 195 (אצל גרוסמן, שם, הערה 87, מצויין המקור בהבדל של עמוד אחד - 389 ב). גרוסמן, שם, הערה 86, מזהה אותו, שם, כ-"אחיו התאום של כתי"י הגהות מרדכי גדול, המצוי בביהמ"ד לרבנים בניו-יורק." מבדיקה בגוף שני כתבי יד תאומים אלו (כת"י בודליאנה הנ"ל וכ"י ביהמ"ד לרבנים 673) עולה כי ההערה מופיעה בשני כתבי היד, במיקום זה.

הנוגעים ישירות לאשכנז שלפני תתנ"ו²⁸⁴. לפיכך, יתמקד הדיון בחלק הראשון ובחלק השלישי של ההערה, וביחס ביניהם.

על-פניו, קיימות שתי אפשרויות להבנת הדברים²⁸⁵:

- 1) "חסידים הראשונים במלכות לותיר" הנו כנוי לראשוני היישוב היהודי באשכנז, קודם לדורו של רבי יהודה הכהן. באותה עת נהגו הכל ליתן זלו"ק לכהן. בדורו של רבי יהודה הכהן ובדאי בדורו של רבי שמואל בנו²⁸⁶ לא היו נותנים זלו"ק, ודבר זה היה "רע בעיניהם".
- 2) מעולם לא נהגו ליתן זלו"ק לכהן באשכנז, מלבד יחידי סגולה, והם "חסידים הראשונים במלכות לותיר". רבי יהודה הכהן ובנו רבי שמואל "קשה היה בעיניהם" המנהג הכללי של "העם" שלא ליתן זלו"ק. לכאורה, ניתן להביא סיוע לאפשרות הפרשנית השניה מהשימוש במונח "חסידים הראשונים". שימוש לשוני זה מרמז על כך שמדובר ביחידים המחמירים מעבר למחויב על-פי ההלכה²⁸⁷. אולם, יש להדגיש כי ייתכן שסופר כתב היד, המאוחר לרבי יהודה הכהן בשלוש מאות שנה²⁸⁸, נטל את הציטוט ממקור שתיאר את הדברים לפי התפיסה ההלכתית המאוחרת שנתנת זלו"ק לכהן בחו"ל הנה מנהג חסידות בלבד²⁸⁹. אכן המונח "חסידים הראשונים" נדיר מאוד בספרות שלפני תתנ"ו²⁹⁰, והוא מופיע באשכנז במקורות מאוחרים יותר²⁹¹. מאידך גיסא, כבר הראה ח' סולובייצ'יק כי השימוש במונח "מלכות לותיר" במקורות אשכנזיים, להבדיל מצרפתיים, מציין כי מדובר בעדות על מעשה קדום מאוד²⁹². אם כן, יש בכך סיוע לאפשרות הפרשנית הראשונה. אולם, דבריו של סולובייצ'יק נאמרו לגבי מקור שקדם בעצמו

²⁸⁴ שם, עמ' 194, הערה 87. אולם, קשה מאוד לקבל את דבריו שעצם הדעה לא היתה מקובלת באשכנז הקדומה. השיטה של חישוב שווי זלו"ק ומסירת הכסף לכהן, במקרה בו אין כהן במקום השחיטה, מופיעה כבר בספרות הגאונים, כאמור לעיל, עמ' 27 - 28. אמנם, כנראה שהלכה זו לא היתה חלק מנוסחו הקדום של ספר הלכות גדולות, כמפורט באריכות שם, הערה 18. אולם, היא מופיעה בכל כתבי היד השלמים של הספר, הקרובים לנוסח שעמד בפני חכמי אשכנז (על נוסח ספר הלכות גדולות שעמד בפני חכמי אשכנז, יעויין תא-שמע, קליטה, עמ' 197 - 198) יתר על כן, הלכה זו מוזכרת על-ידי רש"י בפירושו לתלמוד (חולין, קלג ע"ב, ד"ה "מעלים אותם בדמים"). אם כן, נראה בעליל כי ההלכה עצמה היתה ידועה באשכנז שלפני תתנ"ו.

²⁸⁵ ניתן להציע אפשרות דחוקה נוספת - "חסידים הראשונים במלכות לותיר" הנו כנוי לבני דורו של רבי יהודה הכהן, שנהגו ליתן זלו"ק. רבי יהודה הכהן ובנו התרעמו על כך שהעם לא נתן להם מתנות כהונה, אלא לכהנים אחרים. הצעה זו קשה מאוד מבחינת רצף הדברים, שכן היה צריך לומר "ושמעתי שרבי יהודה הכהן ורבי שמואל בנו קשה היה בעיניהם שלא היו נוהגים לשלוח למו", ללא הזכרת "העם", שהרי הדברים מוסבים על "חסידים הראשונים".

²⁸⁶ שנהרג בגזרות תתנ"ו (גרוסמן, אשכנז, עמ' 176)

²⁸⁷ Kanarfogel, Lattices, p. 58 מעלה אפשרות שהיתה קיימת מסורת של התנהגות "חסידית" לפני תתנ"ו, שהשפיע לאחר מכן על חסידי אשכנז ועל חסידי צרפת.

²⁸⁸ רבי יהודה הכהן נפטר בסביבות השנים 1050 - 1055 לספה"ע (גרוסמן, אשכנז, עמ' 177), ואילו כתב היד של הגהות מרדכי גדול נכתב במאה ה-14 לספה"ע (שם, עמ' 25).

²⁸⁹ תפיסה ששורשיה בתשובת רש"י לרבי נתן ברבי מכיר, שתדון באריכות בפרק הבא.

²⁹⁰ מונח זה מופיע רק פעם אחת במפתח של ספרו של גרוסמן (גרוסמן, אשכנז, עמ' 455). בשיחה בעל-פה, אישר פרופ' גרוסמן כי אכן זהו מונח נדיר מאוד באשכנז שלפני תתנ"ו.

²⁹¹ ספר חסידים (מהדורת וויסטעניצקי) סימנים עב ותקמ"ח. מונח זה מופיע גם בתפילת "מי שברך" לקהל, במחזור ויטרי (מהדורת ר"א גולדשמידט, עמ' רפו), אך גם שם, אין הוא מופיע בכ"י ששון-קלאגסבאלד 535, שהנו כתב היד הקדום ביותר של מחזור ויטרי שבידינו, ואשר אין בו הוספות מאוחרות (ר"א גולדשמידט, מבוא, עמ' 52).

²⁹² סולובייצ'יק, יינם, עמ' 46 - 47.

לתתניו, בעוד שאנו עוסקים במקור מאוחר מאוד, שעבורו גם על חסידים מבני דורו של רבי יהודה הכהן ניתן לומר "חסידים הראשונים במלכות לותיר".
 לאור האמור לעיל, לא ניתן להכריע בין שתי האפשרויות הפרשניות מלשונו של המקור.
 יהא הדבר אשר יהא, ממקור זה עולה בבירור כי כבר בזמנו של רבי יהודה הכהן, תלמיד רגמ"ה, שנפטר כיוכל שנים לפני תתניו²⁹³, לא היה המנהג להפריש זלו"ק וליתנם לכהנים, מלבד, אולי, אצל בודדים. מנהג זה לא השתנה עד תתניו, שהרי רבי שמואל הכהן, שגם הוא התרעם על אי נתינת זלו"ק לכהנים, נהרג בגזרות תתניו²⁹⁴. מסקנה זו תואמת ומחזקת את העולה משאלתו של רבי נתן ברבי מכיר לרש"י ומתשובתו של רש"י.
 לעומת זאת, דעתו של א' גרוסמן הנה כי מקור זה מעיד על כך שהיו מבני מגנצא שלא נתנו זלו"ק, אולם היו רבים שכן נתנו, והדבר נובע ממסורות משפחתיות שונות²⁹⁵. אולם, גרוסמן עצמו רומז על כך שדעתו אינה תואמת את לשונה הפשוטה של המקור, ומקורה ברצון ליישבו עם דברי ריב"ק משפיירא, שנדונו לעיל²⁹⁶.

ח. המנהג בפועל לפני תתניו - מסקנות

העולה מן המקובץ הנו כי בידינו שלושה מקורות העוסקים בנתינת זלו"ק לכהנים באשכנז, בעיקר במגנצא, לפני תתניו. מקור אחד נתחבר בתקופה זו עצמה, וממנו עולה בצורה ברורה כי בפועל לא ניתנו זלו"ק לכהנים, מלבד על-ידי רבי נתן ברבי מכיר עצמו. מקור שני נתחבר שני דורות לאחר מכן, ונמצאת בו "שמועה" כי בפועל ניתנו זלו"ק לכהנים. מקור שלישי נתחבר בתקופה שאינה ידועה לנו וממנו עולה כי זמן רב לפני תתניו לא ניתנו זלו"ק לכהנים, מלבד, אולי על ידי יחיד סגולה.
 נראה בעליל כי יש להעדיף את עדותם של רבי נתן ברבי מכיר ורש"י לגבי הנהוג בזמנם ומקומם, שיש לה אף סיוע נוסף מהאמור בהגהות מרדכי גדול. לפיכך, מסקנת הדברים הנה כי, ככלל, לא ניתנו זלו"ק לכהנים לפני תתניו.
 באשר לדברי הריב"ק משפיירא, המאוחר לרש"י ולרבי נתן בעשרות רבות של שנים, הרי שריב"ק עצמו מביא את הדברים כ-"שמעתי", ללא ציון מקור מדויק. ניתן, אפוא, לשער כי הדברים השתלשלו כדלקמן: רבי נתן ברבי מכיר הפריש זלו"ק, וייתכן שמתו מספר נוספים נהגו כן, אולי אף בעקבותיו²⁹⁷. שמועה מעורפלת על כך שהיו שהפרישו זלו"ק לפני תתניו הגיע לידיו של ריב"ק משפיירא, והוא שילב אותה בדיונו ההלכתי בנושא. אולם, מכיוון שריב"ק עצמו סבר כי אכן חל חיוב ליתן זלו"ק בחו"ל, התפרשה השמועה על-ידו בהרחבת מה, כציון למנהג רווח במגנצא לפני תתניו²⁹⁸. זאת, בניגוד למצב ששרר בפועל בתקופה זו.

²⁹³ גרוסמן, אשכנז, עמ' 177.

²⁹⁴ שם, עמ' 436.

²⁹⁵ שם, עמ' 195.

²⁹⁶ שם.

²⁹⁷ כפי שהעיר גרוסמן (שם, עמ' 372) רש"י התייחס בכבוד מופלג למעמדו התורני של רבי נתן. אם כן, אין זה מופרך שהיו לרבי נתן תלמידים, וכי יש מהם שנהגו, בעקבותיו, להפריש זלו"ק.
²⁹⁸ ניתן להציע כי ריב"ק, שהיה מחסידי אשכנז, היה מושפע גם מהנטיה של חכמי חוג זה לעסוק בנושאים הלכתיים זנוחים, הנמשלים ל-"מת מצווה". (ספר חסידים (מהדורת וויסטיניצקי) סימנים א, תקפז-תקפח) על נטיה זו העיר גם י' זוסמן (זוסמן, שקלים, עמ' 14, הערה 11 וזוסמן, חידה, עמ' 156). בהקשר זה,

מן האמור עד כה, עולה תמונה מתמיהה. בקהילות אשכנז שלפני תתנ"ו, התבטלה לחלוטין מצוות עשה מן התורה, הפרשת זלו"ק ונתינתם לכהנים. מה גרם למצב דברים זה? בשאלה זו דנו כבר חכמי התקופה עצמם. תשובתו של רבי נתן ברבי מכיר לתמיהה זו היתה "לפי שברוב מקומות כהנים אינם מצויין. ועוד דמתנות לא טבלי החלו להנהיג קל"י²⁹⁹. הסבר זה אומץ גם על-ידי רש"י. על-פי נימוק זה, התרופה מצוות הפרשת ונתינת זלו"ק לכהנים, עד כדי היעלמות, מסיבה דמוגרפית, דהיינו מספרם המועט של הכהנים בקהילות יהודיות רבות באשכנז. לכך הצטרפה הקביעה ההלכתית שאי הפרשת זלו"ק אינה גורמת להחלת איסור כלשהו על הבשר³⁰⁰, כך שלא התלוותה כל סנקציה דתית לאי קיום המצווה³⁰¹. הסבר זה תואם לחלוטין את אופיה המשפחתי של ההגירה וההתיישבות היהודית באשכנז, מראשיתה³⁰². כפי שהראה א' גרוסמן, גרמה עובדה זו לכך שקהילות יהודיות רבות כללו רק משפחה מורחבת אחת או שתיים³⁰³. ממילא, מובן מאליו כי בקהילות רבות מאוד לא היה כהן בנמצא. יצויין, כי גם הקהילות הגדולות, כמגנצא וורמייזא התחילו את דרכן בצורה משפחתית זר³⁰⁴.

אמנם, החיוב להפריש זלו"ק חל גם בהיעדר כהן בעיר וקיימת דרך הלכתית לקיום המצווה גם במצב כזה³⁰⁵. אולם, בפועל, התרופה קיום המצווה בהיעדר כהן נוכח, כנראה בשל הטרחה הכרוכה בחישוב שווי זלו"ק של כל בהמה שנשחטה ובהבאת הכסף לכהן בעיר אחרת³⁰⁶. יצויין, כי הסבר זה להיעלמות מצוות הפרשת ונתינת זלו"ק מיוחד היה לתנאים הדמוגרפיים ששררו בקהילות אשכנז וצרפת, ומובן מדוע לא מצאנו מצב דברים דומה במרכזים שהיו קרובים

יש לציין כי רבי יהודה הכהן, שהתנגד לאי נתינת זלו"ק, מופיע במסורת חסידי אשכנז כחוליה חשובה בשרשרת המסירה של תורת הסוד החסידית (גרוסמן, שם, עמ' 195). עוד יצויין, כי רבי שמריה, רבו של ריב"ק, היה מצאצאיו של רבי יהודה הכהן, כמו גם רבי שמחה משפירא, תלמידו וקרובו של ריב"ק. ייתכן, אם כן, שריב"ק היה מודע לעמדתו ההלכתית של רבי יהודה הכהן. על היותם של רבי שמריה ורבי שמחה מצאצאי רבי יהודה הכהן, יעויין גרוסמן, שם, עמ' 180. על היותו של רבי שמריה רבו של ריב"ק, מעיד ריב"ק עצמו בספרו. כך, למשל, בערך "טוביה" (עמ' תעו) "ומורי הישיש רבי שמריה זל"ע הראני ...". (לעניין זה, יעויין עוד אפטוביצר, מבוא, עמ' 417 - 418) על הקרבה המשפחתית בין ריב"ק לרבי שמחה מעיד ריב"ק עצמו, למשל, בערך "רב זעירא" (עמ' קצח). לעניין יחסיהם המשפחתיים והתורניים של ריב"ק ורבי שמחה, יעויין גם אפטוביצר, שם, עמ' 412 - 414.

²⁹⁹ חילופי הנוסח בהסבר זה ו משמעות ההסבר במסגרת עמדתם ההלכתית של חכמים אלה, ידונו להלן, עמ' 53 - 54.
³⁰⁰ תלמוד בבלי, מסכת חולין, דף קלב ע"ב. על זמנה של קביעה הלכתית זו, יעויין לעיל, עמ' 27 ו- 28, הערות 13 ו-18, בהתאמה.

³⁰¹ לעומת זאת, כפי שהעיר גרוסמן, זיקה, עמ' 89, במסגרת דיונו בענין הפרשת חלה, הטעם, המופיע במקורות מתקופת האחרונים, של ספיקות בדבר ייחוס הכהנים, אין לו רמז בתורתם של חכמי אשכנז הראשונים. זאת, שלא כפי שניתן להבין מדברים שכתב במאמר שהתפרסם במקביל, כי "נימוק זה הועלה על-ידי יחידים באשכנז ... בסרבת לתת מתנות אלה". (גרוסמן, ייחוס, עמ' יט-כ). בשיחה בעל-פה אישר פרופ' גרוסמן, כי טענה זו אכן לא עלתה באשכנז הקדומה, ומקורה בתקופת האחרונים.

³⁰² גרוסמן, אשכנז, עמ' 4 - 8.

³⁰³ שם, עמ' 5. על המצב הדמוגרפי הדומה בצרפת יעויין סולובייצ'יק, שו"ת, עמ' 29 - 30.

³⁰⁴ גרוסמן, שם, עמ' 9.

³⁰⁵ יעויין לעיל, עמ' 46, הערה 78.

³⁰⁶ ייתכן גם שהעובדה שמדובר בהוצאה כספית שימשה כגורם נוסף בהיעלמותה של המצווה. תודתי למורי ד"ר יוסף (גיפרי) וולף על שהאיר את תשומת לבי לנקודה זו.

במסורתם ליהדות אשכנז, כאיטליה וביזנטיון³⁰⁷, שהרי מרכזים אלו היו מרובים באוכלוסין מראשיתם³⁰⁸.

י. עמדתם ההלכתית של חכמי אשכנז לפני תתנ"ו

לצורך בחינת העמדות ההלכתיות של חכמי אשכנז שלפני תתנ"ו לגבי החיוב ליתן זלו"ק לכהנים בחו"ל, יש לסקור את העולה מהמקורות, לפי סדר הזמנים של החכמים שעמדתם מיוצגת בהם. תחילה, יש להדגיש, כי עיסוק בלבדי במקורות הדנים בנושא במפורש עלולה להוביל למסקנות מוטעות בדבר העמדה ההלכתית המקובלת באשכנז בתקופה זו. כאמור לעיל, על-פי העולה מן המקורות שבידינו, נראה כי רובם המכריע של חכמי אשכנז לא נתנו זלו"ק לכהנים ובוודאי שלא הורו לציבור ליתנם. קשה להסביר התעלמות זו ממצוות עשה מן התורה, אלא אם נניח כי בבסיסו עמדה שיטה הלכתית ולפיה אין חיוב הלכתי ליתן זלו"ק בחו"ל. אמנם, בפנינו לא נמצאים מקורות הלכתיים מפורשים המשקפים גישה מעין זו³⁰⁹, אולם, זו היתה, כנראה, העמדה המקובלת בין חכמי אשכנז.

יתר על כן, מהמקור בהגהות מרדכי גדול, ניתן היה להבין כי גם אותם "חסידים הראשונים" שהפרישו עשו כן כמנהג חסידות, דהיינו כהחמרה שלפנים משורת הדין. אם כן, גם חסידים אלו סברו שאין חיוב הלכתי ליתן זלו"ק בחו"ל. אולם, קשה מאוד להתבסס על השימוש במונח זה, שכן ייתכן שהוא משקף את עמדתו ההלכתית של מחבר המקור, שזמנו אינו ידוע, אך ברור שהוא

³⁰⁷ מסתבר, אפוא, שנתנית זלו"ק בחו"ל אינה נובעת מתורתה ומסורתה של ארץ-ישראל. ב. מכתב מן הגניזה שנשלח מהעיר כלנה, הנמצאת בגבול סוריה וביזנטיון, אזורים שהיו נתונים למרותה של ישיבת ארץ ישראל, למצרים, נזכר ענין נתנית זלו"ק לכהן כדבר ברור ופשוט (המכתב עצמו פורסם אצל Mann, Jews II, pp. 205-206 ונדון בקצרה על-ידו: Mann, Jews I, pp. 172-173). בכתב פולמוס של הקראי דניאל אלקומסי, שפעל בירושלים במחצית השניה של המאה התשיעית לספ"ה, נאמר כי הרבניים נותנים זלו"ק לכהנים, ואין לעשות כן כשבית המקדש חרב (Mann, Karaitica, p. 77). שני מקורות אלו צוינו אצל מורגנשטרן, מעמד, עמ' 135 - 136, כראיה לכך שנתנית זלו"ק לכהנים נהגה בתקופת הגאונים. חכמי ביזנטיון עמדו בקשרים עם אשכנז הן לפני תתנ"ו והן לאחר מכן, כפי שהראה י"מ תא-שמע במאמר שהוקדש לנושא זה (תא-שמע, ביזנטיון) וכפי שהעיר י" זוסמן (זוסמן, שקלים, עמ' 35 - 37). רבי טוביה ברבי אליעזר, שפעל בביזנטיון בתקופה שלפני תתנ"ו ומעט אחריה, מביא, בספרו לקח טוב לספר דברים, את דרשות הספרי לפרשיות ראשית הגז וזלו"ק. (על זמנו ומקומו של רבי טוביה, יעויין בובר, מבוא, עמ' 20 - 25) אולם, בעוד שבפרשית זלו"ק הוא מביא גם את הדרשה "אם שור אם שה- בין בארץ בין בחוצה לארץ", הרי בפרשית ראשית הגז, השמיט רבי טוביה את הדרשה "ראשית הגז- בין בארץ בין בחוצה לארץ". (האמור לעיל מתבסס על הדפוס הראשון של ספר לקח טוב לספר דברים, ונציה ש"ו. בחיפוש במכון הלאומי לתצלומי כתבי יד, לא עלה בידי למצוא עד נוסח של הפרשיות הרלוונטיות). על דרכו של רבי טוביה להשמיט דברים שאינם מקובלים עליו להלכה, העמיד כבר בובר, שם, עמ' 28 - 29. יצויין, כי ספר לקח טוב היה ידוע היטב באשכנז זמן קצר אחרי חיבורו. (לעניין זה יעויין טויטו, עקבות, עמ' 38, ותא-שמע, ביזנטיון, עמ' 63). גם רבי שמואל מרושיאה מביא בספרו, ספר רושינא, (מהדורת מ' וייס, עמ' קלה), בפרשת שופטים, את המשנה בתחילת פרק הזרוע, שבה שנוי במפורש החיוב בחו"ל. לעומת זאת, אין הוא דן כלל במצוות ראשית הגז. ספר זה חובר בשנות העשרים של המאה ה' - 12 לספ"ה. (לענין זמנו ומקומו של רבי שמואל מרושיאה, יעויין אצל תא-שמע, ביזנטיון, עמ' 65).

³⁰⁸ גרוסמן, אשכנז, עמ' 5.

³⁰⁹ על רמז אפשרי לשיטה מעין זו, יעויין להלן, עמ' 60 הערות 15 - 16 ועמ' 67, ליד הערות 65 - 67. יצויין, כי פירוש ישיבת מגנצא למסכת חולין שבידינו (הנדפס בדפוס וילנא בשם "פירוש רגמ"ה") אינו מגיע עד לפרקים האחרונים של המסכת, שהם הרלוונטיים לדיוננו. לאופיו של פירוש זה, יעויין תא-שמע, הספרות א, עמ' 38 - 39, הסבור כי הוא מן הקדומים שבין פירושי מגנצא, וייתכן שהוא מעשי ידיו של רבי אליעזר הגדול, תלמיד רגמ"ה. לעומתו, טען גרוסמן, אשכנז, עמ' 169 - 170, כי אין די ראיות לבסס זיהוי זה, וכי בפירוש זה יש רבדים מאוחרים יותר, אותם סביר לייחס לרבי מנחם ברבי מכיר, אחיו הצעיר של רבי נתן.

כתב את דבריו אחרי תנ"ו³¹⁰. ממילא, ייתכן שמי שהפריש זלו"ק לפני תנ"ו, לא ראה זאת כמעשה חסידות אלא כחיוב הלכתי על-פי שורת הדין. מכל מקום, המקורות המפורשים מייצגים דרגות שונות של הסתייגות מאי-נתינת זלו"ק לכהנים.

יא. עמדתו של רבי יהודה הכהן

מהמקור שבהגהות מרדכי גדול עולה כי רבי יהודה הכהן, ובעקבותיו רבי שמואל בנו³¹¹, התנגד לאי-נתינת זלו"ק לכהנים. התנגדות זו מקורה, כנראה, בעמדה הלכתית ולפיה מצוות נתינת זלו"ק לכהנים נוהגת גם בחוץ לארץ. בעמדה הלכתית מעין זו, כשלעצמה, אין כל תמיהה או חידוש, שהרי החיוב בחוץ לארץ מפורש במשנה ועולה במישרין מן התלמוד³¹². מובן, אפוא, מדוע "הגאון רבי יהודה הכהן ושמאל כהן בנו קשה היה בעיניהם שלא היו העם נוהגים לשלוח למו". עם זאת, נראה כי ההתנגדות לאי-נתינת זלו"ק לא נשאה אופי פעיל. לא נזכר שרבי יהודה הכהן הורה לנדות שוחטים שלא הפרישו זלו"ק, כדין התלמוד³¹³, ואפילו לא שהורה למעשה ליתן זלו"ק. רבי יהודה הכהן ובנו הסתפקו, אפוא, באי הסכמה שקטה. דרך פעולה זו לא היתה אופיינית לחכמים אלה. כפי שהראה א' גרוסמן, רבי יהודה הכהן היה מנהיגה ההלכתי של יהדות אשכנז אחרי פטירת רבו, רבינו גרשום מאור הגולה³¹⁴. רבי יהודה לא היה מיראי הוראה³¹⁵, ויש שפסק, הלכה למעשה, גם נגד המנהג הרווח ואפילו כאשר חבריו חלקו עליו³¹⁶. גם בנו, רבי שמואל, פסק על-פי עמדותיו ההלכתיות של אביו³¹⁷. מדוע אם כן לא יצא רבי יהודה הכהן בצורה ברורה נגד ביטולה של מצוות עשה מן התורה, ללא כל מקור הלכתי? נראה, כי התשובה לשאלה זו ברורה. חכם שהנו כהן בעצמו נמצא בעמדה מביכה כשהדבר מגיע להלכות מתנות כהונה. אם יורה לעם להפריש זלו"ק, יעורר הדבר חשד כי את טובת עצמו הוא דורש³¹⁸, בייחוד כאשר הדבר נוגד את המנהג הרווח ואת נוהגם של חכמי הדור האחרים. רבי יהודה הכהן לא יכול היה, אם כן, להורות בפועל על הפרשת זלו"ק ונתינתם לכהנים.

³¹⁰ לעניין זה, יעויין לעיל, עמ' 47, ליד הערות 81 - 85 ובהערה 84. יתר על כן, את השימוש במונח "חסידים הראשונים" במקור זה ניתן להבין בצורה אחרת, כמפורט שם, ליד הערה 80, ולפיה גם בעיני מחבר קטע זה, פעלו אותם "חסידים" מתוך שורת הדין ולא כחומרא.

³¹¹ על צמידותו של רבי שמואל לתורתו של אביו, יעויין גרוסמן, אשכנז, עמ' 324.
³¹² קשה לשער כי מדובר במסורת במשפחתית בידי רבי יהודה הכהן (כפי שניתן היה להבין, לכאורה, מדבריו של גרוסמן, שם, עמ' 195). רבי יהודה, כהן היה, וממילא לא תיתכן מסורת משפחתית של משפחת כהנים בדבר **נתינת** זלו"ק. באשר למסורת בדבר **קבלת** זלו"ק הרי שברור כשמש כי בהיעדר מי שיתן זלו"ק, אין משמעות מעשית כלשהי למסורת כזו. יתר על כן, אם אי הנתנה מסורת משפחתית היתה בידי אלו שלא נתנו, מדוע היתה היא "קשה בעיניהם" של רבי יהודה הכהן ורבי שמואל בנו?
³¹³ תלמוד בבלי, מסכת חולין, דף קלב ע"ב.

³¹⁴ גרוסמן, אשכנז, עמ' 185 - 186.

³¹⁵ שם, עמ' 187.

³¹⁶ שם, עמ' 186 - 187.

³¹⁷ שם, עמ' 324.

³¹⁸ בתלמוד עצמו (חולין, קלג, ע"א) נאמר במפורש "אמר אביי מריש הוה חטיפנא מתנתא... כיון דשמענא... מיחטף לא חטיפנא מימר אמרי הבו לי וכיון דשמענא להא דתניא ויטו אחרי הבצע ר' מאיר אומר בני עלי חלקם שאלו בפייהם... "אם כן, עצם הבקשה לקבל זלו"ק נקראת "נטייה אחר הבצע".

במסגרת קובץ פרובנציאלי קדום וחשוב של תשובות גאונים³¹⁹ נמצא גם רצף של תשובות גאונים, תחת הכותרת " אילו התשובות מצאתי בשם הגאונים ז"ל בספר בשר על גבי גחלים " ³²⁰. בין תשובות אלה נכללת, כנראה, גם תשובת רב נטרונאי גאון בענין הפרשת זלוי"ק ³²¹. כאמור לעיל, ספר בשר על גבי גחלים היה מוכר באשכנז לפני תתנ"ו ³²². אם אכן תשובה זו נכללה בספר גם באותה עת, ואיננה הוספה מאוחרת יותר ³²³, הרי שחכמי אשכנז בדור שלפני תתנ"ו ³²⁴ הכירו את עמדתו ההלכתית של רב נטרונאי, ולפיה זלוי"ק נוהג בחו"ל.

יג. עמדתו של רבי נתן ברבי מכיר

החכם היחיד באשכנז, הידוע לנו, שנתן זלוי"ק בפועל, היה רבי נתן ברבי מכיר. מה היתה עמדתו ההלכתית של רבי נתן? בשאלתו מרש"י³²⁵, תומך רבי נתן את הנחת היסוד שלו, כי יש ליתן זלוי"ק, על המשנה, בה מופיע מפורשות חיוב נתינת זלוי"ק בחו"ל, ועל כך שאמוראים מאוחרים נתנו זלוי"ק בפועל ³²⁶. רבי נתן מודע היטב לכך שהמנהג הרווח שונה מן ההלכה, כפי שזו עולה מן המקורות³²⁷, ואף אינו מציין כי ראה מי מרבותיו או חכם אחר שנתן זלוי"ק ³²⁸. עובדה זו, כמו גם היות המנהג הכללי שונה, לא מנעה מרבי נתן לנהוג, הלכה למעשה, לפי שיקול דעתו ההלכתי, על-פי עיונו במקורות. זאת, עוד בחיי רבו, רבי יצחק ברבי יהודה, ראש ישיבת מגנצא, שלא מחה בידו. רבי נתן מוסיף הסבר להיווצרות המציאות בה אין זלוי"ק ניתנים לכהנים. הסבר זה הובא ע"י רש"י בתשובתו³²⁹, מתוך הסכמה. משפט ההסבר מופיע בשני נוסחים, כדלקמן:

³¹⁹ כ"י מוסקבה 566. לתיאור כתב היד, תכונתו וחשיבותו, יעויין עמנואל, מבוא. שם, עמ' ל, מראה עמנואל כי הקובץ נערך על-ידי אחד מבניו של רבי משולם ברבי יעקב מלוניל, בשנת 1170 לספ"ה. תא-שמע, רז"ה, עמ' 47, כתב (עוד לפני גילוי מחדש של כתב היד) כי העורך היה רבי אשר בן רבי משולם ותאריך העריכה הסופי היה שנת 1160, לערך, וכי אביו (רבי משולם) היה חברו ובן גילו של רבי אברהם אב"ד, בעל ספר האשכול (שם, עמ' 50).

³²⁰ תשובות הגאונים החדשות, עמ' 109 - 116.

³²¹ עמ' 115 - 116. עם זאת, א' הורביץ שההדיר כ"י זה במקביל לעמנואל, סבור כי התשובה לא צוטטה מתוך ספר בעג"ג (תשובות הגאונים) (מהדורת הורביץ, עמ' 107, הערה 1). בשיחה בע"פ אמר לי ד"ר עמנואל כי אין ראיות לקיים או לשלול את שייכות התשובה לציטוט מספר בעג"ג מכתב היד עצמו.

³²² יעויין לעיל, עמ' 38, הערה 20.

³²³ כפי שהוא המצב בספר האורה, שמקורו מדבי-רש"י, אך הוא מכיל הוספות פרובנציאליות רבות (סולובייצ'יק, יינם, עמ' 41).

³²⁴ ולא לפני כן. יעויין גרוסמן, אשכנז, עמ' 254 - 257.

³²⁵ השאלה הובאה לעיל, עמ' 40.

³²⁶ כאן, כנראה, רמוז רבי נתן לכלל ההלכתי של "הלכתא כבתראי". לעניין כלל פסיקה זה בתקופת רבי נתן ולפניה יעויין תא-שמע, הלכתא, עמ' 63 - 67, ולאחרונה, שטמפפר, הלכתא (העוסק במקורות מתקופת הגאונים). להמשך דרכו של הכלל, יעויין בספרות שציון וולף, סמ"ג, עמ' 32 - 33, הערה 9.

³²⁷ כלשון השאלה "על הזרוע והלחיים והקיבה למה לא נוהגין בהן". יצויין, כי רבי נתן אינו מביא, כתמיכה נוספת לשיטתו, את תשובת רב נטרונאי גאון המופיעה, כנראה, בספר בשר על גבי גחלים. זאת, על אף עיסוקו הרב בתורת גאוניי בבל.

³²⁸ נראה כי רבי נתן רמז בדבריו להסבר אפשרי למנהג ודחה אותו. כלשונו של רש"י "ודקשיא ליה למר- רב נחמן בראשית הגז הוא דקאמר נהוג עלמא כר' אילעי, במתנות לא קאמר?"

³²⁹ בנוסח התשובה המופיע בראבי"ה והבאים בעקבותיו, משפט הסבר זה אינו מופיע. ככל הנראה מדובר בהשמטה הנובעת מהעובדה שאין הדברים נצרכים לצורך דיונו ההלכתי של רש"י.

ספר הפרדס	חפש מטמונים
לפי שברוב מקומות כהנים מצויים ועוד דמתנות לא טבילן החלו העם לנהוג בהם קל	לפי שברוב מקומות כהנים אינם מצויים ועוד דמתנות לא טבלי החלו להנהיג קל

לכאורה, השנוי המשמעותי בין שני נוסחי המשפט, הנו החילוף "להנהיג/העם לנהוג"³³⁰. על-פניו, גרסת "החלו להנהיג קל" רומזת להחלטה מודעת, ואילו גרסת "החלו העם לנהוג בהם קל", משמעה כי מדובר בהתנהגות מוטעית של "העם". מכיוון שההקשר הנו של תיאור חיצוני-היסטורי של התנאים שגרמו להיעלמות המצווה, קשה לשער כי תיתכן אפשרות של החלטה מודעת שלא לקיים מצוות עשה מן התורה רק בשל הנסיבות שתוארו מיד לפני כן. לאור זאת, קיימת עדיפות ברורה לגרסה השניה³³¹, וזו אכן היתה עמדתו של י' אלפנביין³³². י"מ תא-שמע אף ציטט את משפט ההסבר לפי גרסה זו בלבד, ולא ציין כלל את עובדת קיומה של הגרסה "החלו להנהיג קל"³³³.

דא עקא, שדווקא מפני שגרסת "החלו להנהיג קל" הנה הגרסה הקשה יותר, קיימת סבירות כי היא הגרסה המקורית³³⁴. זאת, בייחוד לאור אופיה המשובש של המקבילה שבספר הפרדס לאורך התשובה כולה³³⁵, המצביע על היותה גרסה משנית.

אולם, כפי שהעיר י' וולף, נראה כי מבחינה תוכנית, כוונת הדברים בכל מקרה זהה. המלה "להנהיג" אינו משמשת במשמעות שונה מהמלה "לנהוג", וגרסת ספר הפרדס הנה, במקרה זה, תיקון מוצלח שמטרתו הבהרת הנוסח העמום שבחופ"מ³³⁶. זאת, בדומה לעמדתו של ח' סולובייצ'יק, על גמישותו ואי קביעותו המילולית-טכנית של המינוח ההלכתי באשכנז שלפני רש"י³³⁷.

אם כן, לגופו של עניין, עולה שרבי נתן אכן הציג הסבר חיצוני בלבד למנהג אי נתינת זלו"ק. יש להדגיש, כי אין בהסברו של רבי נתן כל הצדקה למנהג זה. אדרבה, ברור כי מדובר בהתנהגות מוטעית. כפי שהעיר י"מ תא-שמע, שחזור מעין-זה להיווצרותו של מנהג עניינו להחליש את תקפותו ולא לחזקו או אף לנמקו³³⁸.

התמונה העולה מניתוח דבריו של רבי נתן, הנה כי הוא סבור שיש ליתן זלו"ק בחו"ל, בהתבסס על המקורות ההלכתיים, ובניגוד למנהג הרווח.

³³⁰ גרסת הפרדס "כהנים מצויין" אינה חילוף אלא שיבוש, כפי שכבר ציין מהדיר הספר, רח"י ערערנרייך, על אתר, ובעקבותיו י' אלפנביין (בהערותיו לתשובת רש"י, עמ' 18 הערה 24 למהדורתו). גם אצל גרוסמן, אשכנז, עמ' 195, הערה 88, ותא-שמע, אשכנז, עמ' 50, מופיע הנוסח "כהנים אינם מצויים".

³³¹ מה גם, שמבחינה לשונית, הגרסה הראשונה נראית כמקוטעת- מי הם אלו ש-"החלו להנהיג קל".

³³² אלפנביין, בהערותיו לתשובת רש"י, הערה 25.

³³³ תא-שמע, אשכנז, עמ' 50.

³³⁴ לעניין זה, יעויין סולובייצ'יק, שו"ת, עמ' 40 - "כלל הוא במחקר: other things being equal הנוסח הקשה יותר (lectio difficillior) הוא הנוסח המקורי יותר." אמנם, סולובייצ'יק עצמו מזהיר מהשתעבדות לכלל זה, שכן חובה לבדוק את הדברים גם מבחינה תוכנית (שם, עמ' 119, הערה 110). אכן, בנידונו, בניגוד למקרה בו דן סולובייצ'יק באזהרתו, אין ראיות חותכות כי גרסה בחופ"מ מוטעית.

³³⁵ כפי שכבר העיר רח"י ערנרייך בהערותיו על אתר.

³³⁶ בשיחה בעל-פה עמי בנושא זה. (תודתי לד"ר וולף על הארה זו)

³³⁷ סולובייצ'יק, יינם, עמ' 62 - 63.

³³⁸ תא-שמע, אשכנז, עמ' 50. תא-שמע עצמו מייחס את הדברים לשיטתו הכללית של רש"י. אולם, במקרה בו אנו דנים, רש"י אמנם שיבח טעם זה, אך הוא עצמו מייחסו במפורש לרבי נתן.

לכאורה, דברים אלו אינם עולים בקנה אחד עם דמותו של רבי נתן, כפי שהציג אותה א' גרוסמן, לאחר עיון מקיף ביצירתם התורנית של רבי נתן ואחיו³³⁹. לפי א' גרוסמן התנגד רבי נתן לבדיקת טעמים של מנהגים מחשש לערעור תוקפם³⁴⁰, וגם כאשר מנהג היה תמוה בעיניו, לא בטלו³⁴¹. י"מ תא-שמע קיבל את אפיונו של א' גרוסמן לשיטתו הכללית של רבי נתן³⁴², תוך העמדתה בהקשרה התרבותי-תורני הרחב. לפי שיטתו של תא-שמע היה רבי נתן מנציגיה הבולטים של הגישה האשכנזית, בייחוד לפני תתנ"ו, שראתה במנהג הנוהג בפועל את הנורמה ההלכתית המחייבת, מעל לכל מקור כתוב³⁴³.

כיצד, אם כן, סטה רבי נתן מהמנהג הכללי שלא ליתן זלו"ק, אך ורק על סמך עיונו במקורות? י"מ תא-שמע איננו עונה על קושי זה, ואת ההסבר ההיסטורי למנהג מייחס הוא ל"שואל" מרש"י³⁴⁴. את ההסבר עצמו, מציג תא-שמע כאופייני לדרכו של רש"י, דווקא, בהתמודדות עם מנהגים בעייתיים³⁴⁵.

א' גרוסמן אף הוא איננו דן בדברים במפורש, אולם, מניתוחו את המקורות נראה כי היה ער לאי ההתאמה בין אפיונו הכללי לדרכו של רבי נתן לבין מעשיו ונוהגו בפועל בנושא נתינת זלו"ק. גרוסמן סבור כי שיטתו של רבי נתן לחייב נתינת זלו"ק בחו"ל ומנהגו בפועל לא חרגו מהמנהג הרווח, מפני ששררו באותה תקופה במגנצא מנהגים שונים, שנבעו ממסורות משפחתיות שונות, אם כי לאו דווקא ממנהג משפחתו של רבי נתן³⁴⁶. גרוסמן מדגיש גם את אי-מחאתו של רבי יצחק ברבי יהודה כגורם מרכזי בשיטתו של רבי נתן³⁴⁷.

אולם, להסבר זה שהציע גרוסמן אין רמז בדברי רבי נתן עצמו. אדרבה, דווקא לאור אפיונו של רבי נתן כדבק במנהג, לא היתה כל סיבה שרבי נתן יציג את נתינת זלו"ק כחידושו שלו המנוגד למנהג, אם לא כך היו פני הדברים. באשר לאי-מחאתו של רבי יצחק ברבי יהודה, זו היתה תגובה לנתינת זלו"ק על-ידי רבי נתן, וממילא בוודאי שלא יכולה היתה להיות גורם להחלטת רבי נתן ליתן זלו"ק. מדובר, לכל היותר, בראיה חשובה שרבי נתן מביא לשיטתו, אך לא בסיבה להכרעתו ההלכתית של רבי נתן.

לאור האמור לעיל, ומתוך עיון בדבריו של רבי נתן ברבי מכיר וממעשיו בפועל, ניתן להציע כיוון חשיבה אחר. נוהגם של בני אשכנז שלא ליתן זלו"ק הנו המנהג האשכנזי היחיד לפני תתנ"ו, המבטל לחלוטין מצוות עשה מן התורה³⁴⁸. אכן, קיימים היו מנהגים מספר באופני קיום מצוות,

³³⁹ גרוסמן, אשכנז, עמ' 369 - 371, 405 ו-413.

³⁴⁰ שם, עמ' 370.

³⁴¹ גרוסמן, צרפת, עמ' 577.

³⁴² תא-שמע, אשכנז, עמ' 92 ו-94 - 95.

³⁴³ שם, עמ' 14 - 39, 59 - 95 ו-98 - 105, ובייחוד עמ' 69 - 71, 75 - 78, 83 - 85 ו-94 - 95.

³⁴⁴ שם, עמ' 49 - 50. לא לגמרי ברור מדוע אין הוא מזהה את השואל.

³⁴⁵ שם, עמ' 50.

³⁴⁶ כך עולה מדבריו (גרוסמן, אשכנז, עמ' 195 הערה 88) "סיוע ברור להנחתנו כי היו מנהגים שונים בעניין זה באשכנז במאה האחת עשרה, מצוי בשאלתו של ר' נתן בר' מכיר מרש"י...". זאת, כתמיכה לדבריו, שם, "לפנינו דוגמה נוספת לתופעה, החוזרת פעמים רבות בספרות הדנה באשכנז הקדומה, במיוחד במגנצא, על פיצולם של מנהגים ומסורות משפחתיות שונות."

³⁴⁷ שם, עמ' 307, הערה 53: "מאלף ההבדל ביחסם של רש"י ושל ר' נתן בן מכיר אל מעשהו של ר' יצחק בר' יהודה בשאלת נתינת זרוע לחיים וקיבה. לדעת ר' נתן יש ליתנם. הוא הסתמך על העובדה, שפעמים הרבה נהג כן בפני ר' יצחק, והוא לא מיחה בידו. רש"י, בכבוד ובענווה האופייניים לו, איננו רואה בהסכמתו של ר"י בר' יהודה תקדים מחייב...".

³⁴⁸ ציוין, כי עמדתו של מורי ד"ר יוסף (גיפרי) וולף, הנה כי גם הצמצום במועדי נשיאת כפיים לימים טובים בשל טבילת בעלי קריין הנו קדום (וולף, בית הכנסת, עמ' כב-כד). אולם, גם כאן לא התבטלה

שלפיהם ייתכן והמצווה אינה מתקיימת על-פי דין התלמוד. כך, למשל, יהודי אשכנז קראו את קריאת שמע של ערבית זמן רב לפני צאת הכוכבים, דהיינו לפני זמן החיוב במצווה זו³⁴⁹. אולם, מבחינה תודעתית³⁵⁰, קיים הבדל עמוק בין אי עשייתו של מעשה המצווה כלל ועיקר לבין עשייתו. אדם שאינו מבצע כלל את מעשה המצווה מודע היטב לכך שלא קיים את המצווה. לעומת זאת, מי שביצע את מעשה המצווה בדרך בה עשו זאת אבותיו ואבות אבותיו סמוך ובטוח שאכן קיים את המצווה המוטלת עליו. זאת, אפילו אם פעל אדם זה באופן, שעל פי פשוטם של המקורות ההלכתיים, איננו תקף. כפי שהראו י"מ תא-שמע וח' סולובייצ'יק, נטו חכמי אשכנז, לפני תתני"ו ואחרי כן, לפעול על-פי ההנחה כי דרך קיום המצוות בה נהגו קדמוניהם ראויה היא, ולא יעלה על הדעת שקהילות קדושות מדורי דורות לא קיימו את דבר ה'. אם מהמקורות הכתובים והמחייבים מבחינה הלכתית נראה בבירור כי אין הדבר כן, היו בידי חכמי אשכנז דרכי פתרון לסתירה³⁵¹.

רבי נתן ברבי מכיר עסק רבות במנהגי אשכנז, ומצא טעמים להגנת רבים מהמנהגים שעוררו קשיים אל מול המקורות, בדרך כלל תוך הבאת ראיות מהמקורות הכתובים עצמם³⁵². גם כאשר לא היה בידו טעם מבורר, הגן רבי נתן על תוקפו ואמיתותו של המנהג בנימוק שכך הוא "מנהג רבותינו", דהיינו עיגון המנהג בסמכותם התורנית של חכמי אשכנז שקדמו לו³⁵³. אולם, רבי נתן לא הסכים למנהג המבטל לחלוטין מצוות עשה מן התורה, ללא שיהיה לכך כל יסוד ממקור הלכתי מחייב³⁵⁴. כנראה, שדווקא בשל הערכתו הרבה למנהג הקדמונים, לא תלה רבי נתן את אי-נתינת זלו"ק ב-"רבותינו". אי מחאתו של רבי יצחק ברבי יהודה נתפרשה לרבי נתן כאישור לשיטתו שלו. אם אי נתינת זלו"ק "מנהג רבותינו" היתה, בוודאי היה מוחה רבי יצחק בתלמידו על סטייתו ממנו³⁵⁵. שתיקתו של רבי יצחק ברבי יהודה, אישרה, אפוא, בעיני רבי נתן את מסקנתו שלו מתוך עיונו במקורות, כי יש ליתן זלו"ק.

המצווה לגמרי, אלא רק צומצמה לימים ספורים במהלך השנה. המרחק בין מצב זה לבין ביטולה המוחלט של מצוות נתינת זלו"ק נותר גדול. מנהג חלק מבני אשכנז שלא להפריש חלה, בו עסק גרוסמן (גרוסמן, זיקה, עמ' 81 - 91), נוגע לחלת חו"ל, שהנה מצווה מדרבנן.
³⁴⁹ בנושא זה עסק בהרחבה י" כ"ץ (כ"ץ, מעריב). דוגמא נוספת הנה המנהג לסכך את הסוכה בנסרים, אותה התיר רבי יצחק ברבי יהודה (גרוסמן, אשכנז, עמ' 311).
³⁵⁰ בעניין חשיבותה של בחינת התודעה הדתית לשם הבנת תפיסת העולם הכוללת, יעויין וולף, בית כנסת, עמ' ט-יא, ובמקורות שציין שם, וכן Woolf, Methodology, pp. 13-14. להבחנה דומה, אם כי בתחום דיני הממונות, יעויין סולובייצ'יק, שו"ת, עמ' 73.
³⁵¹ תא-שמע, אשכנז, עמ' 32, 74 - 78 ו- 104 - 105; סולובייצ'יק, הלכה, עמ' 55 ו- 111; Soloveitchik, Change, pp. 211-213. אמנם, במקום אחר מעלה סולובייצ'יק, בשם י" כ"ץ, הבחנה בין "מנהג" לבין "נוהג". המונח הראשון מתייחס לעשייה מודעת בעלת תפקיד ומעמד הלכתיים, ואילו המונח השני מציין עשייה דתית מקובלת מדורי דורות, המתבצעת מתוך הנחה, בלתי מודעת, כי היא תואמת להלכה. במקרה בו מתברר כי "נוהג" הנו בניגוד להלכה, הכל מודים שיש לבטלו. (סולובייצ'יק, יינס, עמ' 128, הערה 23) דא עקא, שאין מקורות רבים בדברי רבותינו הראשונים עצמם להבחנה זו. יתר על כן, על-פי שיטתו של סולובייצ'יק עצמו, הנחת היסוד של חכמי אשכנז (וצרפת) היתה שהעשייה הדתית של "קהילת הקודש" היהודית-אשכנזית אינה יכולה לנגוד את ההלכה (סולובייצ'יק, הלכה, עמ' 55). אם כן, קשה לראות מקרה בו תבוא הבחנה זו לידי ביטוי.
³⁵² יעויין, לדוגמא בעלמא: ספר הפרדס (מהדורת ערענרייך) עמ' קסו.
³⁵³ כך הוא ברובן המכריע של הדוגמאות שהביא גרוסמן, אשכנז, עמ' 371, לעניין דביקותו של רבי נתן במנהג. דביקות במנהגם של חכמי אשכנז בוודאי שיש כאן, "דביקות במנהג" כמנהג, אין.
³⁵⁴ כפי שהעיר לי מורי ד"ר יוסף (גיפרי) וולף, ייתכן שהעובדה שמדובר במצב בו המנהג הרווח מקל ורבי נתן החמיר מעבר לו, תרמה לנכונותו של רבי נתן לסטות מן המנהג. על הנטייה לחומרה בתקופה שלפני תתני"ו, יעויין Kanarfogel, Lattices, pp. 37-42 (אם כי הוא עוסק בעיקר בפרישות, ולא בפסיקה הלכתית מחמירה). זאת, לעומת עמדתו של י"מ תא-שמע, כי "במאה הי"א ניתן להבחין אף נימה של הסתייגות כלפי שיקול ה'חומרא' לשמו וכלשעצמו... הרגיל בספרות האשכנזית המאוחרת יותר, מרגיש בחסרונו של ביטויי המלצה ועידוד בסגנון 'והמחמיר תבוא עליו ברכה' וכד'." (תא-שמע, אשכנז, עמ' 82 - 83).
³⁵⁵ על יחסו של רבי יצחק למנהג, יעויין אצל גרוסמן, אשכנז, עמ' 310 - 311.

דרכו של רבי נתן ברבי מכיר לא היתה, אפוא, "דביקות עיוורת במנהג", אלא, בחינה מדוקדקת של כל מנהג בניסיון למצוא את טעמו והצדקתו³⁵⁶. בדרך כלל, הצליח רבי נתן במשימה זו. גם כאשר לא עלו הדברים בידו, המשיך להגן על מנהגם של "קהילות קדושות". אולם, לביטולה של מצוות עשה מן התורה לא הסכים רבי נתן.

³⁵⁶ גם בדוגמא המובהקת שמביאים גרוסמן, שם, עמ' 370, ותא-שמע, אשכנז, עמ' 29, בה מובא כי רבי נתן "הוכיחו בתוכחות מה צריך לבדוק לו על מנהג קהילות קדושות מימי קדושים אשר עברו בישישים ממגנצא" מביא רבי נתן ראיות מן התלמוד להצדקת המנהג ומסתמך על אי מחאתם של חכמי מגנצא ושל חכמים "מיושבים", דהיינו שהיגרו למגנצא ממרחקים (כך פירש גרוסמן, שם, הערה 44, את המונח "מיושבים"). גם במקרה ברור של "דביקות במנהג", מבוסס הדבר על סמכותם של החכמים, ולא על המנהג לבדו. יתר על כן, לא ניתן כלל לומר "בדיקת טעמו של מנהג, כשלעצמה, פסולה היא בעיניו של רבי נתן... (גרוסמן, ליד הערה 45). אדרבה, רבי נתן נימק את המנהג. בנוסף, כפי שציין גרוסמן עצמו, שם, מדובר בתחום ההלכתי הרגיש של כתובות, ורבי נתן רצה למנוע סכנה של הוצאת לעז על כתובות.

פרק רביעי: עמדת רש"י

א. מבוא

תורתו של רבי שלמה בן רבי יצחק, רש"י, זכתה למחקרים רבים. רובם של מחקרים אלו עסקו בפירוש רש"י לתורה, מיעוטם בפירושו לתלמוד³⁵⁷, ורק מתי מספר בתשובותיו של רש"י³⁵⁸. עיסוקו ההלכתי של רש"י בעניין החיוב בזלזול"ק בחוץ לארץ נוגע הן לדרכו כפוסק, והן ליחס בין תשובות רש"י לבין פירושו לתלמוד³⁵⁹. נדון תחילה בתשובתו של רש"י לרבי נתן ברבי מכיר לגופה, ולאחר מכן נעסוק בעמדתו ההלכתית של רש"י, כפי שהיא מופיעה בפירושו לתלמוד. לסיום, נדון בהשלכותיה לענין ניתוח שיטתו הכללית של רש"י, תוך השוואת הנושא למסקנותיהם של חוקרים שעסקו בשאלות דומות.

ב. תשובת רש"י לרבי נתן ברבי מכיר- ניתוח הלכתי

כאמור לעיל, הנוהג האשכנזי הרווח שלא להפריש כלל זלו"ק, קדם לרש"י ולרבי נתן ברבי מכיר. רבי נתן פנה לרש"י על מנת שיסביר לו נוהג זה, המנוגד למשנה ולתלמוד. כיצד השיב רש"י?

נאמנים עלי דבריו ומה³⁶⁰ זה ימחה בידו³⁶¹ הנותנים עליהם תבא ברכה טוב³⁶². אבל נהגו³⁶³ כר' אלעי, שאמר עליהן ועל ראשית הגז שאין נוהגין אלא בארץ, ודתניא ר' אלעי אומר אין מתנות נוהגות אלא בארץ וכן היה ר' אילעי אומר אין ראשית הגז נוהג אלא בארץ. ודקשיא³⁶⁴ ליה למר- רב נחמן בראשית הגז הוא דקאמר נהוג עלמא³⁶⁵ כר' אילעי, במתנות לא קאמר? בימי רב נחמן לא נהוג³⁶⁶, השתא הא קחזי מר דנהיג. וכי היכי דכי דנהוג בראשית הגז לא מיחו בידם חכמים מלסמוך על ר' אלעי- השתא נמי כי הדור ונהוג במתנות סמכינן עליה ולא מחינן³⁶⁷, דתרווייהו חד טעמא הוא דגמר נתינה נתינה מתרומה. והנותנס יתן³⁶⁸ שכר שלם- דכל היכי דאמרינן נהגו לא מיבעי אי דריש בפרקא דלא דרשינן אלא אפילו אוריא נמי לא

³⁵⁷ כפי שהעיר תא-שמע, הספרות א, עמ' 40 הערה 7.

³⁵⁸ ובעיקר, מחקריו של ח' סולובייצ'יק, שיוזכרו להלן, עמ' 77 ליד הערות 132 – 134.

³⁵⁹ כאמור לעיל, עמ' 2, הערה 8, על-פי דרכו של י" כ"ץ, מחקר תולדות ההלכה בנוי מעיסוק בדוגמאות רבות של פרטי הלכות, שרק ממנו ניתן להגיע למסקנות כלליות יותר.

³⁶⁰ בראבי"ה "מי"

³⁶¹ בראבי"ה "ביד"

³⁶² בראבי"ה "אלא כל הנותן תבא עליו ברכה"

³⁶³ בראבי"ה "נהגו העם"

³⁶⁴ מכאן ועד "מחינן" אינו במרדכי.

³⁶⁵ בראבי"ה "נהגו העם". שנוי לשוני זה מטרים את הטענה העולה מיד לאחר מכן בתשובה- המונח

"האידינא נהוג עלמא" זהה למונח "נהגו העם".

³⁶⁶ בראבי"ה "לא נהוג אכתי"

³⁶⁷ בראבי"ה "וכי היכי דלא מיחו אנהוג דראשית הגז מלמעבד כר' אילעי אגן נמי כי הדור נהוג במתנות

סמכינן עליה ולא מחינן"

³⁶⁸ בראבי"ה "יטולי"

מורין³⁶⁹. ודאמר בשלשה פרקים מאן דאמר הלכה דרשין ליה בפרקא מאן דאמר מנהגא מדרש לא דרשין אוריין מורין ומאן דאמר נהגו אוריין נמי לא מורין ואי עבוד לא מהדרין בהו. יפה כיוון חביבי לומר לפי שברוב מקומות כהנים אינם מצויין ועוד דמתנות לא טבלי החלו להנהיג קל³⁷⁰

עמדתו של רש"י בנויה ממספר נדבכים :

- 1) שיטת רבי אלעאי בעניין הפטור בחו"ל מראשית הגז ומזלו"ק נובעת מטעם אחד, וממילא קיימת זיקה הלכתית בין המצוות- אם הלכה כמותו בעניין ראשית הגז, כך הדין גם בזלו"ק.
- 2) מימרת רב נחמן בר יצחק "האידינא נהוג עלמא ... כרבי אלעאי", זהה לביטוי המופיע בסוגיית התלמוד במסכת תענית (כו ע"ב) "נהגו העם כרבי מאיר". משמעו של מונח זה, הנוגע לשיטה הלכתית המקילה יותר מזו החולקת עליה, הנה כי אין דורשים כן ברבים ואף לא מורים כן ליחידים הבאים לשאול, אך גם אין למחות בידם אם אכן הם נוהגים כן. עמדה הלכתית מעין זו מבוססת על ההנחה ששיטתו של רבי פלוני לא נדחתה לחלוטין מחד גיסא, אך מאידך גיסא גם לא נתקבלה. במקרה כזה, לא ניתן למחות אם העם נוהג בפועל על-פי שיטה זו, שהרי אין מדובר בשיטה דחויה.
- 3) בתקופת התלמוד היה המנהג כרבי אלעאי בראשית הגז אך לא בזלו"ק, ואילו מצוות זלו"ק נהגה בחו"ל בתקופה זו.
- 4) בזמנם של רש"י ורבי נתן המנהג הנו שגם מצוות זלו"ק אינה נוהגת, כרבי אלעאי.
- 5) מנהג אי הנתינה מקורו בסיבה דמוגרפית-הסטורית, כפי שציין רבי נתן, השואל, והיא - מיעוט הכהנים בקהילות אשכנז.
- 6) כשם שחכמי התלמוד לא מחו בעם, שנהג בזמנם כרבי אלעאי בראשית הגז, כך אין למחות כעת בעם, הנהג כרבי אלעאי גם בזלו"ק.
- 7) מכיוון שההכרה במנהג העם כרבי אלעאי בזלו"ק אינו מעיקר גדרי ההלכה, אלא של "אי מחאה" בלבד, כל מי שמקיים את המצווה נוהג כראוי, ובוודאי שאין למחות בידו. אדרבה, יש לשבחו והוא ראוי לברכה. אולם, לא ניתן לחייב את העם לנהוג כן.

³⁶⁹ בראבי"ה נוסף כאן "ואי עביד לא מהדרין להו", וליתא מכאן ועד סוף התשובה.
³⁷⁰ המקורות בהן מופיעה התשובה, צוינו לעיל, עמ' 40 הערות 28 - 32. הציטוט בפנים הנו לפי הנוסח שבחפש מטמונים, שהנו המקורי ביותר, כפי שהתברר לעיל, עמ' 40 - 41, ליד הערות 35 - 39. הפיסוק הוסף על-ידינו, לשם הבהירות. שינויי נוסח (למעט שנויי כתיב או טעויות סופר) צוינו על-פי המקבילות: ראבי"ה (מהדורת ר"ד דבליצקי) סימן אלף וקכ"ה, ובעקבותיו ובנוסח זהה- אור זרוע סימן תעט (הלכות מתנות כהונה) [על זיקתו של ר"י אור זרוע לספר הראבי"ה, העיר כבר אפטוביצר, מבוא, עמ' 149]; מהר"ם מרוטנברג-תשובות, פסקים ומנהגים, חלק שני, (מהדורת י"ז כהנא), סימן ז, עמ' יא (לעניין תשובת רש"י מבוסס מקור זה גם על ספר המרדכי לחולין סימן תשל"ו. המשך הדברים, דהיינו תשובת המהר"ם אינם מקוריים בדברי המרדכי, כמפורט להלן, עמ' 115 - 116, הערות 124 - 125). שנוי הנוסח המשמעותי היחיד בראבי"ה ובאור זרוע הנו השמטת המשפט "ויפה כיוון חביבי ... קל", במקבילות (מלבד בספר הפרדס). כאמור לעיל, עמ' 40, ליד הערות 35 - 36, קרוב לוודאי כי משפט זה הושמט מציטוט התשובה מכיוון שאינו נצרך לטיעונו ההלכתי של רש"י. לעומת זאת, אצל המרדכי הושמטו כליל דברי רש"י כי מימרת רב נחמן עסקה רק במנהג בעניין ראשית הגז, שכן המנהג בזמן התלמוד היה ליתן זלו"ק, ורק המנהג הנוכחי הוא שלא ליתן גם זלו"ק. על חשיבותה של השמטה זו, יעויין להלן, עמ' 66, ליד הערות 58 - 59.

בין שבעת נדבכי התשובה כלולים גם שלושה טיעונים המהווים חידוש של ממש בהשוואה לדיון בנושא בספרות ההלכתית שקדמה לרש"י³⁷¹. הטיעון הראשון נוגע לזיקה ההלכתית בין ראשית הגז לזלו"ק, השני מתייחס לפרשנות המונח "נהוג עלמא" שבמימרתו של רב נחמן בר יצחק, והשלישי עוסק במעמדו ההלכתי של המנהג האשכנזי-צרפתי שלא להפריש זלו"ק. באשר לזיקה ההלכתית בין ראשית הגז לזלו"ק, קובע רש"י כי נימוקו של רבא לשיטת רבי אלעאי הפוטר מראשית הגז ומזלו"ק בחו"ל, תקף הן לראשית הגז והן לזלו"ק. בשל כך, מסיק רש"י כי לא ניתן להבחין, מבחינה הלכתית, בין שתי המצוות בעניין זה, ופסיקת הלכה לגבי ראשית הגז, תקפה באותה מדה גם לזלו"ק. זיקה ישירה זו בין שתי המצוות, אכן עולה מהסוגיא עליה התבסס רש"י, אולם במימרת רב נחמן בר יצחק עצמה, כמו גם בכל הפרק העוסק בהלכות זלו"ק בתלמוד לא נעשה כל שימוש בזיקה זו, וכן הוא גם בכתבי הגאונים. זאת ועוד, מדברי רש"י עצמו, עולה שגם רבי נתן ברבי מכיר, השואל, היה ער לזיקה זו, ודחה את האפשרות להשתמש בה³⁷². השימוש שעושה רש"י בזיקה זו הנו, אם כן, בגדר חידוש.

החדשנות שבדברי רש"י בולטת עוד יותר בפרשנותו למימרת רב נחמן בר יצחק "האינדא נהוג עלמא". רש"י מדגיש אין מדובר בפסיקת הלכה כרבי אלעאי בנושא החיוב בראשית הגז בחו"ל, אלא רק באי-מחאה, בדיעבד, כלפי המנהג הרווח. זאת, בשל הזהות אותה יוצר רש"י בין המונח "נהוג עלמא" למונח "נהגו העם". פרשנות זו מסתייעת, בוודאי, בדמיון המלולי הגדול בין שני מונחים אלו³⁷³. אולם, אין בעובדה זו בכדי לטשטש את החידוש שבפרשנותו של רש"י. ראשית, המונח "נהוג עלמא" מופיע 8 פעמים בתלמוד³⁷⁴, ובחלק מהמקרים, עולה מפשוטן של סוגיות כי אין משמעותו אישור בדיעבד למנהג רווח³⁷⁵. גם במקום היחידי בו פירש רש"י בפירושו לתלמוד את המונח, הסביר אותו כדלקמן: "ברייתא שלימה היא... אלא שבעלי הגמרא הפסיקה לפרש בכל מועד יום ביום **מה תיקנו האחרונים** שנהגו לעשות ב' ימים לקרות ביום שני..."³⁷⁶. מדובר, אם כן, בתקנת חכמים מכוונת! ביתר היקרויותיו של ביטוי זה בתלמוד, לא פירש רש"י דבר³⁷⁷. זאת, בניגוד למונח "נהגו העם" אותו מפרש רש"י³⁷⁸ "אורויי נמי לא מורין אבל אי עבדי לא מחיין בהו"³⁷⁹, התואמת את סוגיית התלמוד במסכת תענית אותה ציטט בתשובתו³⁸⁰.

³⁷¹ לדיון באפשרות שרש"י מתבסס, חלקית, על מסורת פרשנית-הלכתית קודמת, שאינה נמצאת בידינו, יעויין להלן, עמ' 67 ליד הערות 65 - 67.

³⁷² "ודקשיא ליה למר - רב נחמן בראשית הגז הוא דקאמר נהוג עלמא כר' אילעי, במתנות לא קאמר?"³⁷³ ואכן, בהיקרות אחת של הביטוי "נהוג עלמא" בתלמוד (כתובות ח ע"ב), מובא בדקדוקי סופרים השלם, על אתר, כי בכ"י רומי 130 הגרסא הנה "נהגו העם". כתב יד זה הנו כ"י אשכנזי הנחשב דייקני (מבוא לדק"ס השלם, שם)

³⁷⁴ לרשימה המלאה יעויין לעיל, עמ' 23, הערה 114, ויש לצרף לה את מימרת רב נחמן בר יצחק עצמה, המופיעה הן בברכות כב ע"א והן בחולין קלו ע"ב.

³⁷⁵ לעניין זה, יעויין לעיל, שם, הערה 115.

³⁷⁶ מגילה, לא ע"א ד"ה "הכי גרסינן".

³⁷⁷ יתר על כן, במחזור ויטרי (מהדורת ר"ש הורוויץ), עמ' 592 נאמר "בודאי קיימא לן כר' יהודה דאין דברי תורה מקבלים טומאה... כדפסקין בראשית הגז האינדא נהוג עלמא...". אולם, קטע זה מופיע בכתב יד לונדון, עליו מבוססת מהדורת הורוויץ, כ-"תוספת". כפי שהראה באריכות ר"א גולדשמידט, מבוא, עמ' 44 - 51, כ"י זה משופע בתוספות מאוחרות שאינן משקפות בהכרח את דעותיו של רש"י.

³⁷⁸ פעמיים מתוך 9 הופעותיו בתלמוד. מתוך שבעת ההיקרויות האחרות, אחת הנה במסכת תענית ושתיים בפרק ערבי פסחים בהם קיים ספק בשייכות הפירוש לרש"י (לעניין הפירוש למסכת תענית- יעויין בסקירתו של ארנד, רש"י, עמ' 7 - 8; גרוסמן, צרפת, עמ' 216, סבור כי הפירוש אינו של רש"י).

³⁷⁹ עירובין סב ע"ב סוף ד"ה "מנהגי", וכן, כמעט באותה לשון שם, עב ע"ב, ד"ה "הלכתא ומנהג ונהגו"³⁸⁰ תענית, כו ע"ב.

שנית, גם בהקשרו המקומי של המונח, בפיו של רב נחמן בר יצחק, עומדת פרשנותו של רש"י בניגוד מוחלט לשיטת רב נטרונאי גאון, בתשובתו בעניין כלאי הכרם. רב נטרונאי ראה במימרת רנב"י פסק הלכה מעיקר הדין. יודגש, כי תשובתו של רב נטרונאי נכללה, כנראה, בספר ההלכה בשר על גבי גחלים וסביר להניח שהיתה מוכרת לרש"י³⁸¹.

ראויה לעיון מיוחד גם הנחה נוספת של רש"י. רש"י קובע שלמנהג יהודי אשכנז וצרפת בדורו, יש משמעות הלכתית זהה לזו של מנהג יהודי בבל בתקופת התלמוד. אין הוא חולק כלל ועיקר על העובדה שבתקופת התלמוד אכן הפרישו זלו"ק בחו"ל, והמנהג שלא להפריש מאוחר הוא לימי התלמוד. אולם, לשיטתו, אין להבדיל בין ראשית הגז לזלו"ק, מכיוון שטעמו ההלכתי של רבי אלעאי לאי-חלותן של שתי מצוות אלו בחו"ל, זהה. לאור זאת, רואה רש"י בעובדת אי מחאת חכמי התלמוד במנהג שלא להפריש ראשית הגז, תקדים מחייב גם ביחס לאי הפרשת זלו"ק. זאת, על אף העובדה שהמנהג שלא להפריש זלו"ק נעוץ, לדעתו, בסיבה דמוגרפית-הסטורית, ולא בנימוק פנים-הלכתי.

בעניין תוקף מנהג זה, מנוגדת עמדתו של רש"י זו של רב נטרונאי גאון בתשובתו בעניין זלו"ק, שייתכן ש נכללה בספר בשר על גבי גחלים³⁸². רב נטרונאי פסק כי יש לנדות שוחטים שאינם מפרישים זלו"ק, כדין התלמוד, גם כאשר מדובר ב"מקום" שלם בו אין מקיימים את המצווה. רש"י, לעומתו, נתן תוקף למנהג אשכנז וצרפת שלא להפריש זלו"ק. זאת, למרות שמתשובת רב נטרונאי עצמה ברור כי בבבל עצמה נהגה מצווה זו גם לאחר ימי התלמוד. אם אכן הכיר רש"י את תשובת רב נטרונאי³⁸³, הרי שהיה ער להיותו של המנהג האשכנזי-צרפתי חדש ומקומי, ואף על פי כן קבע כי תוקפו זהה למנהג יהודי בבל בזמן התלמוד, שאושר, בדיעבד, ע"י רב נחמן בר יצחק.

ג. פירוש רש"י למסכת חולין- ויחסו לתשובת רש"י

רש"י שילב את עמדתו ההלכתית אף בפירושו למסכת חולין, בו הוא מרבה לשלב פסקי הלכה³⁸⁴, יחסית לפירושו למסכתות אחרות, בו קורה הדבר לעיתים נדירות³⁸⁵. על דברי רב נחמן בר יצחק

³⁸¹ רש"י הכיר ספר זה (גרוסמן, אשכנז, עמ' 257) ולאור דרכו של רש"י לעיין בכל הספרות ההלכתית שהיתה בפניו (גרוסמן, צרפת, עמ' 247 - 248; לדוגמה מאלפת- יעויין פרידמן, רש"י, עמ' 173), סביר להניח שהכיר גם תשובה זו.

³⁸² לעניין זה, יעויין לעיל, עמ' 52 - 53, ליד הערות 113 - 118.

³⁸³ כפי שניתן לשער לאור צירוף המקורות שצוינו בשתי ההערות הקודמות.

³⁸⁴ על ריבוי פסקי ההלכה בפירוש רש"י למסכתות חולין וע"ז כבר העירו טשרנוביץ, תולדות, עמ' 12 הערה 1, רי"ל מימון, רש"י, עמ' קכו-קכז, ופרנקל, דרכו, עמ' 303 הערה 19. לעומת זאת, תא-שמע, הספרות א, עמ' 43, אינו מבחין בין המסכתות בעניין זה (מלבד מסכת ברכות). (תודתי לידי די אבישלום וסטרייך על שהעמידני על הבדל זה בין תא-שמע לקודמיו).

³⁸⁵ בתופעה הנדירה של שילוב פסקים בפירוש רש"י לתלמוד בכלל, דן גרוסמן, צרפת, עמ' 234 - 236, תוך סקירת המחקר הקודם בנושא. מסקנתו הנה כי מדובר, בעיקר, בענייני הלכה בעלי משמעות אקטואלית, שעוררו מחלוקות בין החכמים. על סקירתו יש להוסיף את דבריו הדומים של תא-שמע, הספרות א, עמ' 43, שפורסמו לאחר מכן. גם תא-שמע סבור כי הפסיקה המעטה שבפירוש רש"י הנו עניין "קשור לסוגיות בעלות חשיבות מעשית רבה, שבהן היתה לרש"י עמדה ייחודית ומעורבות אישית מתוך פעולתו הענפה כפוסק... במקרים יוצאים מן הכלל אלו ניצל רש"י את הבמה שלפניו כדי להשריש את דעתו". דעת Soloveitchik, Texts, p. 171 הנה שרש"י, יחד עם מגמתו הפרשנית העל-זמנית, היה ער גם לזמנו שלו, וכלל בפירושו גם הגנה על מנהגים. כמו כן, יעויין ר"א בזק, כלל, עמ' 73 הסבור כי רש"י משלב פסקי הלכה בפירושו, במקומות לא מועטים, וכאשר הוא עושה זאת, אין הדבר נובע משיקולים פרשניים.

"האידינא נהוג עלמא... כרבי אלעאי בראשית הגז" כותב רש"י "והוא הדין למתנות"³⁸⁶. דברים אלו של רש"י, שלעצמם, ניתנים להתפרש במספר אופנים:

- 1) מימרת רב נחמן בר יצחק עצמה עוסקת במנהג העם לגבי ראשית הגז ולגבי זלו"ק, גם יחד, ומשמעה שהלכה כר' אלעאי בשני נושאים אלו.
- 2) מימרת רב נחמן בר יצחק עסקה רק במנהג העם לגבי ראשית הגז, ורש"י מעיר כי זהו המנהג, בזמנו שלו, גם לגבי זלו"ק.
- 3) משמעותה של מימרת רב נחמן בר יצחק הנה כי ההלכה לגבי חיוב ראשית הגז בחו"ל הנה כחכמים, אך אם העם נוהג כרבי אלעאי, אין למחות בידו. רש"י מעיר כי קביעה הלכתית זו חלה הן לגבי ראשית הגז והן לגבי זלו"ק. ההבדל בין זמנו של רב נחמן בר יצחק לזמנו של רש"י הנו במנהג העם.

יודגש, כי אין הבדל הלכתי בין שלושת הפירושים, שהרי מכולם עולה כי אין למחות על אי הפרשת זלו"ק. השוני בין הפירושים הנו בפרשנות מימרת רב נחמן בר יצחק: האם הוא עצמו עסק רק בראשית הגז או שמא גם בזלו"ק? והאם מימרתו עניינה פסק הלכה או רק אי מחאה בדיעבד? מכיוון שהפירוש השלישי הוא התואם במלואו את שיטת רש"י בתשובתו לרבי נתן, סביר להניח כי הוא המשקף את כוונת רש"י. פירוש זה תואם גם את המסקנה הברורה העולה מהסוגיות העוסקות בזלו"ק, ולפיהן הפרשת זלו"ק נהגה בפועל בבבל³⁸⁷. יתר על כן, רש"י עצמו, בפירושו לכל סוגיות אלו, פירשן כפשוטן.

מאידך גיסא, מנקודת מבט לשונית-מקומית, קיימת עדיפות-מה דווקא לפירוש הראשון. אם כוונתו של רש"י היתה להנגיד את המנהג בזמנו של רב נחמן בר יצחק למנהג בזמנו שלו היה מתבקש הניסוח "והוא הדין לדידן למתנות"³⁸⁸. בדומה לכך, אם כוונת רש"י היתה לפרש את המונח "האידינא נהוג עלמא" כזהה למונח "נהגו העם" היה עליו לומר זאת³⁸⁹.

מה היא אם כן כוונת רש"י? נושא זה נדון ע"י רבותינו הראשונים³⁹⁰. נינו של רש"י, רבי יצחק ברבי שמואל, הר"י מדנפייר, נקט, בתשובתו בעניין כלאי הכרם³⁹¹, כפירוש הראשון³⁹², וזו גם העמדה המופיעה בתוספות

³⁸⁶ קלו: ד"ה כרבי אלעאי. כך הוא בכתבי יד: פרמה 1309/2589, פרמה 1304/2756, פפד"מ Ms. Aeb. Oct. 159. בכתב יד וטיקן 139 - "והייה למתנות" (תודתי למכון רש"י של המחלקה לתלמוד באוניברסיטת בר-אילן על האישור שניתן לי לעיין בצילומי כתבי היד של פירוש רש"י לתלמוד)³⁸⁷ יעויין בהרחבה, לעיל, עמ' 18 - 21.

³⁸⁸ ונוסח כזו אינו באף אחד מכתבי היד. לגבי ציטוט פירוש רש"י אצל רבותינו הראשונים, לאור פירושים בדברי רש"י, כמפורט להלן, נראה בעליל כי גרסתם היתה כמו זו של עדי הנוסח. גרסא כגון זו שהוצעה בפנים, בסמוך להערה זו, לא היתה מאפשרת את דרך הבנתם את פירושו של רש"י.³⁸⁹ שהרי פירוש זה אינו מובן מאליו, כפי שמוכח מהעובדה שחכמים רבים אחרים, ממרכזים ותקופות שונות, ראו במימרת רב נחמן פסק הלכה ממש.

³⁹⁰ יש מרבותינו הראשונים שלא ניתן להכריע מדבריהם כיצד הבינו את פירוש רש"י. שני נכדיו הגדולים של רש"י, הרשב"ם, בהשגותיו לרי"ף (פרידמן, רשב"ם, עמ' 226), ורבינו תם (אגב דיון ארוך בעניין כלאי הכרם בספר הישר, חלק החידושים (מהדורת ש"ש שליזנגר), סימן תקיט, עמ' 306) אינם מזכירים כלל את רש"י, וכן אין רש"י נזכר בדיונו של רבי אלעזר ממיץ, תלמידו של ר"ת (אורבך, בעה"ת, עמ' 154), בספר יראים שלו (סוף מצוות עשה קמט). רבי ישעיה האחרון, נכדו של הרי"ד, נוקט בפסקיו (פסקי ריא"ז למסכת חולין, על דף קלד ע"ב, בסוף הדברים) בבירור כשיטת הרי"י, אך מכיוון שמדובר בפסק מקוצר, ולא בדיון, לא ניתן לדעת אם אכן מייחס הוא שיטה זו גם לרש"י. הריא"ז אמנם מפנה לספרו קונטרס הראיות למסכת חולין, אך ספר זה אבד (תא-שמע, הספרות ב, עמ' 189). ר' יהודה ברבי בנימין הרופא למשפחת הענוים, איש איטליה, בפסקי ריבב"ן למסכת חולין, על דף קלו ע"ב ד"ה "כרבי אלעאי" ור' משולם מבדרש, איש פרובנס, בספר ההשלמה למסכת חולין, דף קל"ו ע"ב מביאים את דברי רש"י בפירושו על אתר, אך אינם מפרשים אותם לעניין בו אנו עוסקים.

הנדפסות על מסכת חולין³⁹³, בספר עץ חיים³⁹⁴, בחידושי הרמב"ן³⁹⁵, ובפסקי הרא"ש³⁹⁶. אולם, פירוש זה אינו מיוחד לר"י ולממשיכיו, שכן כך הבינו את דברי רש"י גם רבי זרחיה הלוי³⁹⁷ ורבי ישעיה די טראני³⁹⁸. פירוש זה עולה גם מדיונו של רבי יהודה ברבי קלונימוס משפירא³⁹⁹ ומתשובת ה מהר"ם מרוטנברג⁴⁰⁰, אולם שני חכמים אלו אינם מזכירים כלל את רש"י ואינם נוקבים כלל בזהותו של בעל השיטה החולקת⁴⁰¹, ולכן לא ניתן לדעת אם אכן הבינו כך את רש"י או שמא הם חולקים רק על הר"י. אכן, אצל כל החכמים שהבינו כך את פירוש רש"י, אין רמז לקיומה של תשובת רש"י⁴⁰², וקרוב לוודאי שזו לא היתה ידועה ל חלקם⁴⁰³ כלל⁴⁰⁴. שאלת היחס בין תשובת רש"י לבין דבריו בפירושו למסכת חולין, לא הועלתה כלל על-ידם.

³⁹¹ התשובה מופיעה במלואה בספר שיבלי הלקט לרבי צדקיה הרופא מן העונים, חלק ב (מהדורת ר"ש חסידה), סימן מב (עמ' קמה-קמו). כפי שציין ר"ש חסידה, מבוא, עמ' 44, דרכו של רבי צדקיה בספר זה לצטט במלואן את דברי החכמים אותם הוא מביא. (מקבילה, מקוצרת ומעובדת, ובה אין התייחסות לרש"י, נמצאת בתשובות מהר"ם מרוטנברג, דפוס פראג (מהדורת בלאך), סימן קנב. כפי שהראה עמנואל, מהר"ם, עמ' 167, סימן זה בתשובות מהר"ם מקורו בחיבורו של רבי יעקב מקורסו, תלמיד רבי שמשון משאנץ. היחס בין המקבילות, ידון להלן, עמ' 87, הערה 60, ושיטת הר"י תידון בהרחבה, שם, עמ' 87 - 89. ובעקבותיו תלמידו, רבי יהודה שירליאון, בתוספות רבינו יהודה שירליאון, מהדורת ר"י נזק"ש, עמ' רפב, ד"ה "כר' אלעאי בראשית הגז", אם כי שם לא הוזכר רש"י. תוספות אלו נכתבו בפני ר"י ומשקפות את תורתו (סולובייצ'יק, יינם, עמ' 24 - 25).

³⁹² קל"ו ע"ב, ד"ה "כרבי אלעאי בראשית הגז", כפי שהראה אורבך, בעה"ת, עמ' 665 - 667, התוספות הנדפסות על מסכת חולין הן תוספות ר' אליעזר מטול, שמקורן הראשוני בתוספות הר"י הזקן (תא-שמע, הספרות ב, עמ' 101 ליד הערה 13, העיר כי מקומו של חכם זה הוא העיר טוך, בגרמניה, ולא טול).

³⁹³ לרבי יעקב חזן מלונדון (מהדורת י' ברודל), הלכות מתנות כהונה, סוף פרק שני, עמ' קד.

³⁹⁴ חידושי הרמב"ן למסכת חולין, על דף קלו ע"ב, ד"ה "הא דאמרין נהוג עלמא כתלתא סבי", ובעקבותיו אצל תלמידו הרשב"א, הן בחידושו, שם, והן בספרו תורת הבית הארוך (בית ג, שער ב). הרמב"ן והרשב"א חולקים על עמדת רש"י כפי שהיא עולה מפירושו זה. יצויין, כי רבי יהושע אבן שועיב, תלמיד הרשב"א, מייחס את הדברים לא לרש"י אלא ל-"חכמי התוספות" (דרשות רבינו יהושע אבן שועיב, פרשת במדבר, עמ' שט).

³⁹⁵ פסקי הרא"ש למסכת חולין, אות א.

³⁹⁶ ספר המאור הגדול למסכת חולין, פרק עשירי, ד"ה "אמר רב נחמן בר יצחק" (מו ע"ב-מו ע"א בדפי הר"י). הר"י הושפע עמוקות מתורת רבינו תם, ובעיקר מספר הישר (תא-שמע, רז"ה, עמ' 105 - 108). גם בעניין זלו"ק, תואמת שיטת הרז"ה את דברי ר"ת ולא את דברי ר"י, השונים מעט, כמפורט להלן, עמ' 124-126. לכן נראה שהוא קישר את הדברים לפירוש רש"י בצורה עצמאית, ללא תלות בר"י. בעקבות הרז"ה, כנראה, הבין כך את רש"י רבי דוד בן רבי לוי בספר המכתם למסכת ברכות, על דף כב ע"א, ד"ה "כרבי אלעאי בראשית הגז". (לעניין יחסו של רבי דוד לרז"ה, יעויין תא-שמע, הספרות ב, עמ' 157). גם רבי מנחם המאירי, מאחרוני חכמי פרובנס מביא את שיטה זו בשם "גדולי הרבנים", שהנו כנויו הקבוע לרש"י (תא-שמע, הספרות ב, עמ' 163).

³⁹⁷ פסקי הר"י למסכת חולין, על דף קלו ע"ב, ד"ה "והא דאמרין כרבי אלעאי בראשית הגז פירש המורה".

³⁹⁸ יחוסי תנאים ואמוראים (מהדורת ר"ל מימון), ערך רבי טבלא, עמ' תעה, תוך אי הסכמה להלכה ולמעשה.

³⁹⁹ צוינה לעיל, עמ' 59, הערה 14. המהר"ם מעלה סדרת קושיות מפורטת על שיטה זו מסוגיות התלמוד ודוחה אותה לחלוטין. עמנואל, ספרי, עמ' 305, הראה כי ספרייתו של המהר"ם עצמו היתה מצומצמת, ותלמידיו הם שחקרו וחיפשו אחרי ספרים רבים, ולפיכך, ניתן היה לשער כי, אכן, המהר"ם אינו מתייחס כלל לתשובת רש"י. תלמידו, רבי מרדכי ברבי הלל, הוא שהביא מקור זה. מצד שני, מכיוון שהמרדכי מביא, כמפורט להלן, עמ' 66, ליד הערות 58 - 59, את תשובת רש"י בנוסח מעובד ייתכן שגם בפני מהר"ם עמדה התשובה, שבנוסחה המעובד ניתן להקשות עליה את הקושיות הרבות שהעלה המהר"ם.

⁴⁰⁰ ריב"ק כותב רק "ששמעתי כ...". לעניין זיהוי השיטה עליה חולק ריב"ק, יעויין להלן, עמ' 99 - 100.

⁴⁰¹ ואף לא תמציתה המופיע, בפנינו, בפירוש רש"י למסכת שבת, שתידון להלן, עמ' 70 - 72, ליד הערות 82 - 98. זאת, למרות שתמצית זו מצוטטת על-ידי רבי משה מקוצי בספר מצוות גדול. כמצויין להלן, עמ' 71, הערה 89.

⁴⁰² חלקם, אך לא כולם. לאור זיקתו של רבי יעקב חזן מלונדון לסמ"ג (אורבך, בעה"ת, עמ' 518), הרי שלפחות תמצית התשובה היתה ידועה לו מעיון בסמ"ג. המהר"ם מרוטנברג היה תלמידו של ר"י אור זרוע (שם, עמ' 524) ולכן, ייתכן שהכיר את התשובה עצמה.

⁴⁰³ עמדתו של ח' סולובייצ'יק הנה כי תשובות חכמי צרפת, ורש"י בכללם, לא נאספו ולא היו ידועות, ברובן, לחכמים שבאו אחריהם, לרבות ממשיכיהם בצרפת עצמה, ולאחר מכן בקטלוגיה בבית מדרשו של הרמב"ן (סולובייצ'יק, הלכה, עמ' 83; Soloveitchik, Creativity, p. 76-77). לעניין זה, יעויין גם

מאידך גיסא, הראב"ה, ובעקבותיו רבי יצחק אור זרוע, המביאים את תשובת רש"י⁴⁰⁵, ואף רבי משה מקוצי⁴⁰⁶, רבי פרץ מקורביל⁴⁰⁷ ורבינו ירוחם⁴⁰⁸ שאינם מכירים, כנראה, את התשובה אלא רק את התמצית שבפירושו רש"י למסכת שבת, אינם מזכירים כלל את דברי רש"י בפירושו למסכת חולין⁴⁰⁹. רבי משה מקוצי ורבי יצחק אור זרוע הם תלמידים מובהקים של ר"י שירליאון⁴¹⁰, וקרוב לוודאי שהם הכירו את עמדת הר"י הזקן, רבו של רבם, בהבנת פירושו רש"י למסכת חולין. מכיוון שהם היו מודעים לתשובת רש"י⁴¹¹ ואו לתמציתה הנמצאת בפירושו למסכת שבת⁴¹², היה עליהם להתמודד עם אי ההתאמה של מקור זה עם פירושו של הר"י. סתירה זו מצאה את פתרונה, בשתיקה, באמצעות הבאת התשובה, או תמציתה, כמקור היחידי לקביעת דעתו של רש"י⁴¹³, ובהשמטת המקור המנוגד.

לעומתם, נראה כי רבי מרדכי ברבי הלל התמודד עם הבעיה ופתר אותה ע"י הגהה, אם כי בכיוון ההפוך. אמנם, בדיון שבמרדכי אין מוזכר פירושו רש"י למסכת חולין, אבל בתשובת רש"י, שהובא על-ידו, הושמטו דברי רש"י כי מימרת רב נחמן עסקה רק במנהג בעניין ראשית הגז וכי המנהג בזמן התלמוד אכן היה ליתן זלו"ק, ורק המנהג הנוכחי הוא שלא ליתן גם זלו"ק. השמטה זו מנוסח התשובה המובא ע"י הראב"ה ור"י אור זרוע⁴¹⁴, מקורה, כנראה, ברצון להתאים את הדברים, ולו באופן חלקי, לפירושו רש"י למסכת חולין, כפי שהבין אותו הר"י⁴¹⁵.

סולובייצ'יק, הלכה, עמ' 112, שרוב רובן של תשובות בעלי התוספות, מלבד המפורסמות שבהן, לא היו ידועות לבית המדרש של הרמב"ן. כך גם עולה מדברי פלורסהיים, מקור, עמ' לו-לט שבכל חידושי הרמב"ן לתלמוד נזכרות רק 7 תשובות של רש"י, מתוכן 3 מקורן בתוספות ואחת מפי השמועה (זאת, בשל ההויה הלימודית בצרפת, שלא ראתה חשיבות בשמירת תשובות, שהן בגדר של "חיי שעה" בלבד, אלא בפרשנות בבית-המדרש. תא-שמע, רא"ש, עמ' 80 - 81, טוען כי תופעה זו, של אי שמירת רוב התשובות ואי קיבוצם, לא היתה מיוחדת לצרפת אלא נהגה גם באשכנז. לדעתו מקור הדברים בהתנגדותם המוחלטת של חכמי אשכנז וצרפת להכרעת מחלוקות ולכל סוג של ספר פסיקה מחייב (שם, עמ' 84 - 86). גם התשובות נועדו למקרה מסוים בלבד ולא להיות תקדים מחייב. לעומתם, סבור עמנואל, ספרי, עמ' 83 כי היו קיימים קבצי שו"ת של חכמי צרפת אך הם אבדו. גרוסמן, צרפת, עמ' 239, מעיר כי תלמידי רש"י לא קבצו את כל תשובותיו, אך מדגיש כי היו ליקוטים חלקיים של תשובות, בעיקר על-ידי רבי שמעיה, תלמידו המובהק של רש"י (שם, הערה 349, ועמ' 404). אולם, רבי שמעיה לא היה במחיצת רש"י בערוב ימיו, בתקופה בה היה רש"י בשיא מעמדו כמשיב (שם, עמ' 411).

⁴⁰⁵ כמפורט לעיל, עמ' 59, הערה 14. בהערה הנ"ל צוינו גם מראי המקום לספר אור זרוע ולספר המרדכי.
⁴⁰⁶ ספר מצוות גדול, מצות עשה קמב.
⁴⁰⁷ הגהות לספר תשב"ץ, על סימן שפז (עמ' 67) - לפי מהדורת לוין-אפשטיין (דברי רבינו פרץ עצמם, על-פי העולה מעדי הנוסח, ידונו להלן, עמ' 92 - 94). על חיבור זה של רבינו פרץ, יעויין אורבך, בעה"ת, עמ' 561.
⁴⁰⁸ תולדות אדם וחוה, נתיב עשרים, חלק שלישי (עמ' קעה).
⁴⁰⁹ יעויין רש"י פיק, ערבה, עמ' נח, למקרה דומה, בו בעלי התוספות אינם מזכירים תשובה של רש"י ואילו חכם אשכנזי קדום (הראב"ן) וחכם צרפתי (רבי אלעזר ממיץ בספר יראים) כן מודעים לה. באותו מקרה, משער רש"י פיק כי ייתכן שהתשובה היתה ידועה לבעלי התוספות אך הם הסתירו אותה, כי משמעותה היתה אי הקפת הבימה בחג הסוכות בשנים בהן לא ניתן להשיג לולב (שם, עמ' נט).
⁴¹⁰ אורבך, בעה"ת, עמ' 322 - 325. יתר על כן, בידי הסמ"ג היה אף קובץ של תשובות ר"י הזקן (שם, עמ' 474).

⁴¹¹ במקרה של ר"י אור זרוע.
⁴¹² כאמור, רבי משה מקוצי הכיר, כנראה, רק את התמצית.
⁴¹³ רבי משה מקוצי מביא את הפירושו למסכת שבת בפרפרזה מעדנת, כמפורט להלן, עמ' 92, במסגרת הדיון בשיטתו. אולם, גם לפי הרצאת הדברים שבסמ"ג, אין התאמה לשיטה הרווחת בפירושו רש"י למסכת חולין.
⁴¹⁴ מרביתו של רבו, המהר"ם מרוטנברג.
⁴¹⁵ אם כי עדיין קיים הבדל משמעותי בין שתי השיטות, לגבי מעמדו של מנהג זה, אם מדובר בהכרה מתוך אי-מחאה, כרש"י, או בהכרעה הלכתית מעיקר הדיון, כר"י.

דא עקא, שהתעלמות מאחד מהמקורות הסותרים, מחד גיסא, והגהת המקור השני, מאידך גיסא, לא נועדו כלל למצוא פתרון ל מתח הפרשני בין התשובה המקורית ובין הפירוש למסכת חולין, והשאלה, אפוא, בעינה עומדת⁴¹⁶.

אפשרות הסבר אחת היא שרש"י, בכוונה תחילה, ניסח את דבריו בפירושו לתלמוד בצורה רב-משמעית. הצעה זו תואמת להשערתו של ח' סולובייצ'יק לגבי שיטת רש"י בעניין מגע גוי ביין⁴¹⁷. בנושא זה הציג רש"י בפירושי תלמידיו שיטת פרשנות ברורה וחדשנית, ואילו לשונו בפירושו שלו לתלמוד, ניתנת להתפרש בדרך אחרת, למי שאינו מכיר את המקורות המקבילים לעמדתו. אולם, קיים, לכאורה, הבדל משמעותי בין המקרה בו דן סולובייצ'יק לבין עניין זלו"ק. פרשנותו של רש"י לסוגיא בעניין מגע גוי ביין, היתה שונה מהמקובל לפניו⁴¹⁸ ומשמעותה היה שלהלכה האשכנזית המחמירה בנושא, לא היה יסוד בתלמוד⁴¹⁹. תחום החיוב בזלו"ק בחו"ל, שונה בשתי נקודות מהותיות. ראשית, פרשנותו של רש"י עיגנה את המנהג האשכנזי-צרפתי בהלכה הנובעת מן התלמוד. שנית, אין הבדל, הלכה למעשה, בין ההבנות האפשריות של דברי רש"י. מאידך גיסא, גם בעניין זלו"ק קיים מניע סביר לשימוש אפשרי של רש"י בניסוח רב-משמעי, שכן מפירוש רש"י לתלמוד עולה הגנה חזקה הרבה יותר על המנהג מאשר הדיון בתשובה- אין מדובר במנהג בעייתי וחדש המקבל אישור בדיעבד, אלא בפסק הלכה ובמנהג מימי התלמוד עצמו⁴²⁰. אפשרות הסבר שניה לשוני בין התשובה לפירוש הנה כי מדובר בחזרה של רש"י⁴²¹. בעת כתיבת פירושו לתלמוד סבר רש"י כי מימרת רב נחמן בר יצחק עצמה עוסקת גם בעניין זלו"ק. ייתכן, שפרשנות זו מקורה מדברי רבו, רבי יצחק הלוי, בפניו למד את מסכת חולין⁴²², ושיקפה הבנה נפוצה באשכנז. לאור זאת, ניתן להבין כיצד תירצו חכמי אשכנז שלפני רש"י את המנהג שלא להפריש זלו"ק, ואת העובדה שרבי נתן ברבי מכיר הכיר כנראה את הזהות בין ראשית הגז

⁴¹⁶ את הסתירה הציג רבי שמואל אליעזר הלוי איידלש (המהרש"א) שהכיר את שיטת רש"י מפירושו למסכת שבת. המהרש"א לא הציע פתרון לקושי זה. (חדושי הלכות ואגדות מהרש"א למסכת שבת, על דף י ע"ב ד"ה " פרש"י בד"ה הוה נקיט", דף ג ע"ב לדפי המפרשים שבסוף מסכת שבת, מהדורת האלמנה והאחים ראם) רבי שמואל שטראשון כתב בקצרה על דברי רש"י בפירושו למסכת שבת "לא ידעתי למה הוכרח לזה" (הגהות וחיידושי הרש"י למסכת שבת, שם, דף מה ע"א לדפי המפרשים) Soloveitchik, Texts, pp. 164-173⁴¹⁷

⁴¹⁸ יצויין, כי Soloveitchik, Texts, p. 158, note 7 הדגיש את אי העיסוק במסכת ע"ז בישיבות הריינוס לעומת הידע העמוק במסכת חולין.

⁴¹⁹ ואין מדובר בהלכה צדדית, אלא בהלכות שהיו אחד ממוקדי ההוויה הדתית של בני אשכנז וצרפת Soloveitchik, Texts, pp. 177-178), וסולובייצ'יק, יינם, עמ' 84.

⁴²⁰ מה גם שאין באף אחד מהפירושים האפשריים בדברי רש"י טעות בדיון המעשי.

⁴²¹ תאריך התשובה ידוע, בקירוב, אולם היחס הכרונולוגי בינה לבין הפירוש למסכת חולין אינו ידוע לנו. פרנקל, דרכו, עמ' 284, מסיק, מניתוח המקורות, כי פירוש רש"י למסכת חולין שייך לקבוצה המאוחרת של המסכתות שפירש רש"י. אולם, כפי שהעיר, מלחי, רש"י, עמ' 5, לא ידוע מתי התחיל רש"י את פירושו לתלמוד ומתי סיימו.

⁴²² גרוסמן, אשכנז, עמ' 279, הערה 80. זאת, בייחוד לאור טענת פרנקל, דרכו, עמ' 2, כי פירוש רש"י לתלמוד מבוסס כולו על דברי רבותיו, אלא במקרים בהם מוכח אחרת, וחיידושו של רש"י נעוץ בסגנונו ולא בתוכן דבריו. לעומתו, סבור מלחי, רש"י, עמ' 7, כי אי אפשר לדעת בוודאות מה היה חלקם של פירושי מגנצא וורמייזא בפירוש רש"י. פרידמן, רש"י, עמ' 173, כתב כי פירושי רש"י מבוססים, בעיקר, על קונטרסי מגנצא, אך לא כימת את הדברים. תא-שמע, הספרות א, עמ' 44 מתאר כך את כוונתו של רש"י- "המטרה האסטרטגית העליונה... היא לשמר את מסורת הפירוש האשכנזי לענפיה העיקריים, ולבססה כשתנית בלעדית להמשך משא ומתן ויצירה בתלמוד." אולם, הגם שתא-שמע מדגיש את הדמיון, עד כדי זהות, בתכנים בין פירוש רש"י לפרשנות ישיבות אשכנז (שם, עמ' 53 - 54), הרי שסיכומו לנושא הנו כי "מבנהו, החידוש הפרשני שבו, גיבושו הסופי, עריכתו וניסוחו הגאוני, ועמדותיו העצמאיות- פעמים רבות מתוך התנגדות לדרך רבותיו- מייחדים את פירושו בצורה הברורה ביותר. [הדגשה שלי - ר.ז.]" (שם, עמ' 54) זו גם מסקנתו של גרוסמן, צרפת, עמ' 220 - 223: רש"י היה מסכם הפרשנות האשכנזית וקיימת זיקה הדוקה בינו ובין קונטרסי מגנצא וורמייזא, אבל רש"י סטה ממסורת זו לעיתים קרובות, הן בשל פרשנות שהגיעה אליו ממסורת הגאונים והן בעקבות עיונו שלו בסוגיות.

לזל"ק, אם כי דחה אותה. מאוחר יותר, בתשובתו לרבי נתן, חזר בו רש"י, חלקית, משיטת פרשנות זו, מכח סוגיות התלמוד מהן עולה שזל"ק נהגה בבבל, גם בזמן רב נחמן בר יצחק, והציג עמדה שונה⁴²³.

ההצעה לתלות את השוני בדברי רש"י בחזרה, נתמכת מהקבלה לדיונו של רש"י פיק, אשר הראה כי בנושא הקפת הבימה בחג הסוכות, קיימת סתירה גלויה בין פירוש רש"י לתלמוד לבין תשובתו בנדון, שמקורה בחזרה של רש"י מדבריו⁴²⁴. רש"י פיק העלה, אפוא, את האפשרות שרש"י נמנע מלשנות את פירושו בהתאם לשיטתו החדשה, מכיוון שפירושו החדש היה מונע, הלכה למעשה, את הקפת הבימה, בשנים בהן אין לולב⁴²⁵.

אמנם, קיימת הבחנה בין המקרים. בעניין ההקפות, חזרתו של רש"י היתה משמעותית הלכה למעשה⁴²⁶, ואילו בנושא זל"ק, מדובר בחזרה פרשנית בלבד, אם כי בעלת משמעות, כאמור לעיל, ולפיכך אין, לכאורה, טעם כה ברור להמנעות אפשרית של רש"י מתיקון פירושו לתלמוד⁴²⁷. גם אם שיטתו הראשונה היתה זו שקיבל מרבותיו, הרי שרבים המקרים בהם מביא רש"י את מסורת רבותיו וחולק עליה⁴²⁸. מאידך גיסא, ייתכן כי דווקא בשל העובדה שאין נפקות הלכתית, לא רצה רש"י להמיר את ההגנה החזקה על המנהג, אותה כלל מתחילה בפירושו לתלמוד, בהגנה חלשה ממנה.

העולה מן המקובץ, הנו כי לא ניתן להכריע אם דברי רש"י בפירושו למימרת רב נחמן בר יצחק במסכת חולין, אכן עולים בקנה אחד עם עמדתו בתשובה, ואף לא מה היא הסיבה להבדל זה ביניהם, אם אכן הוא קיים.

ד. דברי רש"י בתחילת פרק שילוח הקן

רבי זרחיה הלוי⁴²⁹, רבי יצחק אור זרוע⁴³⁰ והרמב"ן⁴³¹ מביאים גם את דברי רש"י בפירושו לתחילת פרק שילוח הקן:

ולאפוקי מדרי' אלעאי⁴³² דמקיש ליה לתרומה וה"ה נמי דבמתנות נשנית לצורך דהא ר' אלעאי יליף מתנות מראשית הגז והאי דנקט ראשית משום דעלה אמרה ר' אלעאי בהדיא כדאמרן לעיל ר' אלעאי אומ' ראשית הגז אינו נוהג אלא בארץ⁴³³

⁴²³ ניתן לשער, כי רש"י חידש גם את הפרשנות המונח "האינדא נהוג עלמא" כאי מחאה בדיעבד, וכי שיטת הפרשנות האשכנזית שקדמה לו, ראתה בדברים פסק הלכה לכתחילה, כשיטת רב נטרונאי גאון. מאידך גיסא, ייתכן שאין מחלוקת בנקודה זו, והגדרתו של רש"י למונח הנה חלק מדרכו הכללית במתן הגדרות מדויקות למונחי ומושגי ההלכה. לעניין זה, יעויין סולובייצ'יק, יינס, עמ' 62 - 63.

⁴²⁴ רש"י פיק, ערבה.

⁴²⁵ שם, עמ' סא.

⁴²⁶ אם כי רש"י פיק מציין כי דווקא שיטת רש"י בפירושו לתלמוד היתה קולא גדולה לעומת המנהג הרווח. הפירוש המחמיר יותר בתשובה הוא שעיגן את מנהג צרפת להקיף בלולב ולא בערבה (שם, עמ' נז-נט).

⁴²⁷ כידוע, מדברי רבותינו הראשונים, רש"י לא היסס מלהגיה ולתקן את פירושו, הן בהיבט הלשוני והן בהיבט הפרשנות המהותית. לעניין זה ציין אורבך, בעה"ת, עמ' 690 ועסק, בהרחבה, ש"י פרידמן (פרידמן, רש"י).

⁴²⁸ תא-שמע, הספרות א, עמ' 54.

⁴²⁹ צוין לעיל, עמ' 64, הערה 41.

⁴³⁰ צוין לעיל, עמ' 59, הערה 14.

⁴³¹ ובעקבותיו הרשב"א. (צוינו לעיל, עמ' 64, הערה 39)

⁴³² שלושת המילים "ולאפוקי מדרי' אלעאי" הן חלק מהדבור המתחיל.

גם כאן, כבפירושו למימרת רב נחמן בר יצחק, מזהה רש"י בין דין ראשית הגז לדין זלו"ק. מדברי רש"י "משום דעלה אמרה ר' אלעאי בהדיא", עולה כי לא גרס בבבלייתת רבי אלעאי את הבבא העוסקת בזלו"ק, והוא מסיק את שיטת רבי אלעאי לגבי זלו"ק מדברי הסוגיא. אולם, לא רק שגרסא זו נוגדת את כל עדי הנוסח הישירים והעקיפים של הסוגיא⁴³⁴, היא גם נוגדת את גרסת הברייתא אותה מביא רש"י עצמו בתשובתו לרבי נתן ברבי מכיר! ציוין, כי בתלמוד נאמר כי המשנה באה לשלול את דעת רבי אלעאי לענין ראשית הגז בלבד. השאלה ברורה מאליה הנה- הרי המחלוקת קיימת גם בענין זלו"ק, וגם שם מנוגדת המשנה לשיטת רבי אלעאי? דברי רש"י בפירושו על אתר "והוא הדין נמי במתנות", הכרחיים גם אלולי קיומה של מימרת רב נחמן בר יצחק, שכן אחרת, נמצאת סוגיא זו סותרת את הסוגיא בפרק ראשית הגז⁴³⁵. רש"י אף אינו מזכיר את מימרת רב נחמן בר יצחק בפירוש זה, שכן היא אינה עניין לשאלה עליה הוא משיב⁴³⁶.

ה. דברי רש"י בפירושו למסכת שבת

בניגוד למבוכה בהבנת דברי רש"י בפירושו למסכת חולין, שנדונו לעיל, וקביעת יחסם לתשובת רש"י, הרי שבפירוש רש"י למסכת שבת קיימת התייחסות ברורה לשאלת החיוב בהפרשת זלו"ק בחוץ לארץ. אולם, בדיקת הדברים מעלה קושי רב בקביעת מקוריותם בפירוש רש"י. בסוגיא מתואר מקרה בו רב חסדא הציע למסור זלו"ק שקיבל לכל מי שיאמר לו שמועה חדשה בשם רב⁴³⁷. בפירוש רש"י על אתר, נאמר כך: זוג של זרוע לחיים וקיבה שנתנה לו ורשאי להאכילן מישראל

⁴³³ חולין קל"ח ע"ב, ד"ה "לבד מראשית הגז לאפוקי מדברי אלעאי", לפי נוסח כ"י פרמה 1309/2589. אין הבדל משמעותי בגרסת שאר עדי הנוסח, הישירים והעקיפים, מלבד השנוי שידון בהערה הבאה. (בכתב יד וטיקן 139 חסר דף שלם של דברי רש"י, החל מתחילת ד"ה "לבד מראשית הגז").

⁴³⁴ בתוספות על אתר, ד"ה "שילוח הקן. לבד מראשית הגז", נאמר "והוא הדין לבד ממתנות וחדא מינייהו נקט". קרוב לוודאי שהמניע לנימוק השונה לאי ציון ענין זלו"ק בסוגיא מקורו בקושי זה שבדברי רש"י. הרמב"ן ו האור זרוע אכן הקשו כך על דברי רש"י. נראה בעליל, כי קושי זה הוביל להשמטת המלה הבעייתית "בהדיא", המקוימת אצל הראשונים הנ"ל ורוב כתבי היד, באחד מכתבי היד של פירוש רש"י (פפד"מ Ms. Aeb. Oct. 159). עם זאת, גם הנוסח שלאחר ההשמטה "משום דעלה אמרה ר' אלעאי", מותיר את הקושי בעינו, אך בצורה פחות בולטת.

⁴³⁵ לענין זה, יעויין לעיל, עמ' 14, הערה 57, שם הסקנו, כי סביר להניח שבפני אמוראי סוגיא זו עמדה שיטת רבי אלעאי בענין ראשית הגז בלבד, ונושא הזלו"ק הנו הרחבה מאוחרת יותר של הברייתא. אולם, מובן מאליו שאין זו דרכו של רש"י, המחויב, כדרכם של רבותינו הראשונים, לדברי התלמוד כולם, על כל רבדיו (כ"ץ, שבת, עמ' 13 - 14). זאת, ביחוד לאור טענתו של י' מ' תא-שמע כי רש"י מתחשב בתלותן ההדדית של כל סוגיותיה של מסכת מסוימת, בפירושו לאותה מסכת, ומפרש את כולן בהתאם לתפיסה יסודית אחת (תא-שמע, הספרות א, עמ' 48 - 49).

⁴³⁶ כפי שכבר העיר רבי שמואל איידלש, רש"י עצמו, בפירושו למשנה הראשונה של פרק הזרוע (חולין, קל ע"א ד"ה "בארץ ובחוצה לארץ") כתב "משום דבעי למימר בחולין אבל לא במוקדשין נקט להו". המהרש"א התקשה בכך וכתב "צריך עיון מי הכריחו לזה דהא ודאי... איצטריך לאפוקי מרבי אלעאי... כפרש"י שם" (חדושי מהרש"א למסכת חולין על דף קל ע"א ד"ה "בפרש"י בד"ה בארץ"). יצוין, כי נוסח זה בדברי רש"י מקויים בכל כתבי היד של פירוש רש"י למסכת חולין, מלבד כ"י וטיקן 139, שם הגרסא הנה "משום דבעי למיתני בחולין" וההמשך כבשאר עדי הנוסח. אם כן, רש"י הציע נימוק משלו לציון "בארץ ובחוצה לארץ" במשנה בענין זלו"ק, ללא היזקקות לשיטת רבי אלעאי. רבי אברהם משכיל לאיתן אף הציע שרש"י פירש כך לשיטת הסוברים שזלו"ק נוהג בחו"ל (מצפה איתן, על אתר). אפשרות אחרת הנה שהדבר קשור לתופעת גיוון הפירוש, עליה העיר פרנקל, דרכו, עמ' 123 - 127.

⁴³⁷ שבת, י ע"ב "רב חסדא הוה נקיט בידיה תרתי מתנתא דתורא..."

לא ילפינן מהכא דמתנות נוהגות בזמן הזה דהאידינא נהוג עלמא כתלתא סבי כרבי יאשיה בכלאים וכרבי יהודה בטבילת בעלי קריין לת"ת וכרבי אלעאי בראשית הגז שהיה אומר אינו נוהג אלא בארץ וכן מתנות בימי רב חסדא אכתי לא נהוג כר' אלעאי ובימי ר"נ בר יצחק נהוג כוותיה בראשית הגז לא במתנות והשתא קא חזינא דנהוג אף במתנות וכי היכי דאחזו במנהג בראשית הגז בימי ר"נ ולא מחינא בהו ונהגנא כולא כוותיה השתא דנהוג אף במתנות לא משנינן מנהגא⁴³⁸

אם כן, תחילה, מסביר רש"י כי רב חסדא רשאי היה ליתן זלו"ק לישראל, ולאחר מכן מתחיל דיון בשאלת החיוב החל בחו"ל להפריש זלו"ק. דיון זה הנו תמצית של תשובת רש"י לרבי נתן ברבי מכיר⁴³⁹. הופעת ענין זה כאן היא המעוררת קושי- מדוע להביא את תמצית הפסק המנומק בענין מתנות כהונה בחו"ל, דווקא בהיקרות משנית ואגבית במסכת שבת, ולא בסוגיא העיקרית, הנמצאת במסכת חולין?

עיון בכתבי היד של פירוש רש"י לתלמוד מלמד כי ד"ה "הוה נקיט" כולל רק את החלק הראשון, העוסק בהיותו של רב חסדא כהן. כל הדיון בנושא החיוב בחו"ל אינו מופיע בהם כלל ועיקר⁴⁴⁰. עד הנוסח הישיר הקדום ביותר המכיל חלק זה, הנו דפוס ונציה של התלמוד הבבלי. יתר על כן, הר"י הזקן, נינו של רש"י, וסיעתו⁴⁴¹, מביאים אך ורק את פירוש רש"י למסכת חולין, ואינם מציינים כלל את דברי רש"י במסכת שבת. לאור דרכם של בעלי התוספות לקבץ את כל דברי רש"י העוסקים בענין מסוים, להשוותם ולדון בכלם יחדיו, הדבר מעורר תמיהה. יודגש, כי בניגוד לתשובת רש"י, אין ספק שפירושו לתלמוד עמד בפניהם. עדות עקיפה, אך ברורה, עולה אפוא- שאכן חלקו השני של ד"ה "הוה נקיט", המוקדש לענין החיוב בחו"ל, לא נכלל בפירוש רש"י שבפניהם⁴⁴².

עם זאת, לא ניתן לומר כלל ועיקר כי מדובר בתוספת מאוחרת שנכנסה לפירוש רש"י בראשית ימי הדפוס⁴⁴³. זאת, מפני שהדיון כולו מצויין הן על-ידי הראב"ה⁴⁴⁴ באשכנז והן על-ידי רבי משה

⁴³⁸ ד"ה "הוה נקיט", לפי נוסח דפוס ונציה, שהנו עד הנוסח הישיר הקדום ביותר לנוסח זה.
⁴³⁹ בהשמטת הברכה לנותני זלו"ק וההסבר ההיסטורי למנהג שלא ליתן זלו"ק. משמעותה של השמטה זו תידון להלן, עמ' 70, ליד הערה 98. יתר מרכיבי התשובה תומצתו או נרמזו. כך למשל רומזות המילים "ולא מחינא בהו" לסוגיית תענית כו ע"ב המגדירה כך את משמעו של המונח "נהגו העם", וממילא נרמזת גם זהות פירוש המונח "נהוג עלמא" עם מונח זה.
⁴⁴⁰ כך הוא בכל כתבי היד שצילומם נמצא במכון רש"י של המחלקה לתלמוד באוניברסיטת בר-אילן: פריס 324, וטיקן 138, הספריה הבריטית לונדון Or. 5975, פרמה 1324/2087. כך הוא גם בכתבי היד הנוספים שצילומם נמצא רק במכון הלאומי לתצלומי כתבי יד: ניו-יורק Rab. 841, ניו יורק Rab. 718.
⁴⁴¹ דהיינו, כל החכמים שנזכרו בעמ' 63 - 64, לעיל, ליד הערות 35 - 42, ובהערות עצמן.
⁴⁴² מספר חוקרים העירו על חשיבות עדות הנוסח של פירוש רש"י העולה מפירושי רבותינו הראשונים (מלחי, רש"י, עמ' 16 ו-75; המר ורש"י, פיק, מהדורה, עמ' 71; פוגל, רש"י, עמ' 210), ובייחוד זו של בעלי התוספות, הקרובים לו בזמן ובמקום (מלחי, שם), או של חיבורים פרשניים של הראשונים, להבדיל מחידושים (פוגל, שם, עמ' 130. יצויין כי ארנד, רש"י, עמ' 81, מאמץ את דעות מלחי ופוגל, בענין זה, גם יחד). זאת, תוך הדגשת מגבלות ההסתמכות על עדויות אלו בפרטי הגרסאות מאידך (מלחי, שם, עמ' 76; המר ורש"י, פיק, שם; פוגל, שם, עמ' 130 - 131). לענין עצם היכללותו של ענין מסוים בדברי רש"י, להבדיל מקביעת הנוסח המדויק בדבריו, העדות העולה מדברי הראשונים עולה בחשיבותה על עדי הנוסח הישירים, המאוחרים להם, בדרך כלל (רש"י, פיק, בישול, עמ' 49 - 50). עם זאת, העיר שרמר, מו"ק, עמ' 545, בהקשר של מקורות הפירוש המיוחס לרש"י על מועד קטן, כי ייחוס פירוש לרש"י על-ידי אחד מרבותינו הראשונים, מלמד על כתב היד שעמד בפני החכם המצטט, ואין בו ערובה לכך שמדובר בדברי רש"י. זאת, גם אצל חכמי צרפת ואשכנז (שם, הערה 49). לבסוף, יצויין, כי כבר אורבך, בעה"ת, עמ' 690, העיר כי בעלי התוספות השונים השתמשו, כמובן, בכתבי יד שונים של פירוש רש"י.
⁴⁴³ כפי שניתן היה לשער לאור הממצאים הטקסטואליים שצוינו עד כה. למקרה של דברים המופיעים לראשונה בדפוס ונציה, יעויין, רש"י, פיק, בישול, עמ' 48.

מקוצי, בעל הסמ"ג⁴⁴⁵, ורבי פרץ מקורביל⁴⁴⁶, שניהם בצרפת, ורבינו ירוחם⁴⁴⁷ עם מראה מקום לפירוש רש"י למסכת שבת⁴⁴⁸!

לאור האמור, ניתן להציע מספר תשובות אפשריות לשאלה בדבר מקוריות הדיון בעניין החיוב בזו"ק בחו"ל כחלק מפירוש רש"י לסוגיא זו:

- 1) הדברים לא נכללו מתחילה בפירוש רש"י, אך רש"י עצמו הוסיף את תמצית תשובתו לרבי נתן לפירושו, ותוספת זו, כדרך של הגהות, לא נקלטה בחלק מכתבי היד⁴⁴⁹.
- 2) תלמידי רש"י הם שהוסיפו את תמצית התשובה⁴⁵⁰.
- 3) חלק ממוסרי נוסח פירוש רש"י הכירו את תשובת רש"י לרבי נתן, והם שהוסיפו את תמציתה לפירושו⁴⁵¹.

יהא הפתרון לעניין זה אשר יהא⁴⁵², מדובר, בכל מקרה, בשימוש הקדום ביותר של תשובת רש"י לרבי נתן⁴⁵³. בעיניו של מי ששילב את התשובה בפירוש רש"י, נעוצה חשיבות התשובה במהלך הפרשני המוביל להצדקת המנהג בפועל, תוך הבהרה כי מדובר בהכרה ברמה של אי-מחאה, בלבד.

⁴⁴⁴ צוין לעיל, עמ' הערה 14. הראב"ה מביא את תשובת רש"י במלואה ומוסיף "ובתחילת מסכת שבת הלכה ולא לדין [דהיינו הסוגיא העוסקת בפסקה מהמשנה שבדף ט ע"ב, "לא ישב אדם... ולא לדין" - ר.ז.]. פירש נמי רבינו הא דרב חסדא הוה נקיט תרתי מתנתא ... ואע"ג דרב חסדא מחוצה לארץ הוה לא ילפינן מינה שיהווג בזמן הזה דהאינדא נהוג עלמא כתלתא סבי וכו' כר' אילעי בראשית הגז והשתא חזינן דנהוג אף במתנות". מדובר בציטוט חלקי של דברי רש"י. בעקבות הראב"ה, מצויים הדברים, בשנויי לשון קלים, גם אצל רבי יצחק אור זרוע (צוין אף הוא באותה הערה).
⁴⁴⁵ ספר מצוות גדול (צוין לעיל, הערה 50), כשדברי רש"י מובאים בפרפרזה ולא בציטוט מדויק. לעניין זה, יעויין להלן, עמ' 92, בדיון בשיטתו של רבי משה מקוצי.
⁴⁴⁶ הגהות לספר תשב"ץ (צוין לעיל, עמ' 65, הערה 51).
⁴⁴⁷ תולדות אדם וחוה (צוין לעיל, שם, הערה 52).
⁴⁴⁸ כשאצל הראב"ה ההפניה היא לסוגיא המדויקת ממש, אצל הסמ"ג ורבינו ירוחם ההפניה כללית יותר- לפירוש רש"י למסכת שבת, ואצל רבינו פרץ, לפירוש רש"י לפרק ראשון. למקרה אחר בו פירוש רש"י אינו מופיע בכתבי היד אלא בדפוסים בלבד, אך מצוטט בשם רש"י ע"י אחד מרבותינו הראשונים, יעויין המר ורש"י ז' פיק, מהדורה, עמ' 72.
⁴⁴⁹ לעניין הגהות רש"י בפירושו, יעויין: מלחי, רש"י, עמ' 123 - 128; פרידמן, רש"י; פוגל, רש"י, עמ' 48, 129, 210 ו- 277. יצויין, כי אם אכן מדובר בהוספה של רש"י עצמו, אין מקום לאפשרות שהעלנו לעיל, עמ' 67 - 68, ליד הערות 65 - 72, כי רש"י חזר בו בתשובתו לרבי נתן משיטת פרשנותו הקודמת, ונמנע מלתקן בהתאם את פירושו לתלמוד.
⁴⁵⁰ כבר ליפשיץ, רש"י, עמ' רלד, העלה אפשרות זו, למרות שלא שהיה מודע לעדויות הנוסח. ליפשיץ סבור, כי מדובר בפסק שלא לצורך פירוש, אלא בפסק שרש"י רשם בגליון בצד פירושו בשל שאלה שנשאל הלכה למעשה ע"י חכמי דורו, ומן הגליון נכנס הפסק לתוך הפירוש, אולי ע"י תלמידיו. תא-שמע, הספרות א, עמ' 50 - 52, מציע כאפשרות, בעקבות דברי א"א אורבך, כי רש"י אפשר לתלמידיו הקרובים לשפר ולשכלל את פירושו, כך שמבחינת סמכות הפירוש, מדובר בפירוש רש"י, אך "צורנית, סגנונית ולשונית משוקעת בה עבודתם שלהם" (שם, עמ' 52, ליד הערה 26). ארנד, מגילה, עוסק בהוספות לפירוש רש"י שצוינו בכתבי היד במפורש ככאלה, ומעיר כי רובן מתלמידי רש"י, לעיתים אף בחתימת המוסיף, והן נוגעות בעיקר לחלקי סוגיא שרש"י לא פירש (עמ' 22 - 23).
⁴⁵¹ מלחי, רש"י, עמ' 137 - 140, טען, בעקבות ניתוח עדויות הנוסח של פירוש רש"י למסכת ברכות, שפירוש רש"י לתלמוד היה "קונטרס", בלתי ערוך ובלתי חתום, בדיוק כמו קונטרסי מגנצא שקדמו לו. לפירוש הוספו הוספות רבות ע"י הלומדים כחלק אינטגרלי מהלימוד בפירוש לעומתו, סבור פוגל, רש"י, עמ' 129 ו- 275, בעקבות ניתוח של עדויות הנוסח של הפירוש בפרקים מסויימים במסכת בבא מציעא, כי הפירוש היה מגובש, אך הוכנסו בן הוספות ושנויים, כמקובל באותה תקופה. ארנד, רש"י, עמ' 112, שעסק בפירוש למסכת מגילה, הגיע למסקנה דומה לזו של פוגל.
⁴⁵² יצויין, כי הקושי שזכר בתחילת דברינו בעינו עומד- מה ענינה של תוספת זו כאן, ולא בסוגיא העיקרית במסכת חולין? ייתכן, שמכיוון שמדובר בתוספת לגוף הפירוש, הוכנסו הדברים כאן, על אף שניתן היה לשלבם גם בסוגיא העיקרית.
⁴⁵³ תוספת זו קדמה לראב"ה, שהיה ראשון בעלי ההלכה שהשתמש בתשובה המקורית.

בשל כך, הושמטו הן הברכה לנותני זל"ק והן ההסבר ההסטורי למנהג אי הנתינה, שאינם נצרכים כלל ועיקר להשגת מטרה זו⁴⁵⁴.

ו. יחסו של רש"י לסתירה בין המנהג למקורות

לאור ניתוח טיעוניו ההלכתיים והפרשניים של רש"י, ולאחר בחינה וניתוח המקורות הרלוונטיים בפירושו של רש"י לתלמוד, ניתן להגדיר את תשובתו בעניין של חיוב זל"ק בחו"ל כנקודת מפנה בתולדות הלכה זו⁴⁵⁵. אמנם, חדשנותו של רש"י בעניין זה הנה רק בתפיסה הפרשנית וההלכתית ולא בשינוי במציאות ההלכתית הנוהגת בפועל⁴⁵⁶, אולם, עצם עמדתו ההלכתית החדשנית של רש"י, מעוררת את השאלה - האם מייצגת תשובתו של רש"י ניתוח אובייקטיבי, אך מחודש, של המקורות ההלכתיים, או שמא השפיע גם הרצון להגן על מנהג אשכנז וצרפת, גם במחיר של דוחק בפרשנות המקורות?⁴⁵⁷

על-מנת להשיב על שאלה זו, יש לנקוט בבחינה הכפולה של מקורות הלכתיים, כפי שהציע י" כ"ץ. תחילה, ניתוח הלכתי-פנימי, מנקודת מבטו של הפוסק עצמו, כחלק מהספרות והמסורת הרבנית, שהנה, על-פי תפיסתה העצמית, מערכת סגורה. לאחר מכן, בחינת הדברים מנקודת מבט מחקרית-הסטורית, תוך איתור השפעת המציאות ותנאי החיים על הפוסק במקרה הנדון⁴⁵⁸. מצד אחר, עיון בלשון התשובה מעלה כי רש"י מציג בה את פרשנותו לדברי התלמוד ויישומם המעשי בצורה חותכת וחד משמעית וללא היסוס בנכונותם⁴⁵⁹. זאת, בשונה מדרכו בתשובה אחרת

⁴⁵⁴ יעויין, לשם ההשוואה, סולובייצ'יק, שו"ת, עמ' 51, על השמטת דברי הטפה מוסריים. (בדיון שם מדובר על דברי הטפה לציות לתשובה. במקרה שלנו מדובר על ברכה לנוהגים מעבר למסקנתה של התשובה הלכה למעשה, אך העקרון, כמובן, זהה). אולי את השמטת הברכה לנותני זל"ק ניתן לקשר לטענת סולובייצ'יק, י"נ, עמ' 95, כי ככל שמתפתחת המחשבה ההלכתית, פוחתת חשיבותן של הסתייגויות רגשיות.
⁴⁵⁵ אמנם, בעמ' 67, לעיל, ליד הערות 66 - 67, הועלתה האפשרות שחלק משיטת הפרשנות של רש"י מקורה בתורת רבותיו. אולם, מכיוון שהצעה זו עצמה מעלה קשיים, כמפורט שם, ובכל מקרה, חלק גדול מהחדשנות שבשיטת רש"י קיימת גם לפי הסבר זה, ניתן להתייחס לתשובת רש"י כחדשנית, גם אם לא כמהפכנית.

⁴⁵⁶ שכן הן לפני רש"י והן אחריו היה המנהג באשכנז ובצרפת שלא להפריש זל"ק. על ההבחנה בין חידוש בהלכה לבין יישוב מנהגים מקובלים עמד כ"ץ, ביקורת, עמ' 344, ובהרחבת-מה Soloveitchik, Change, p. 207-213, שהעיר על נטיית חכמי אשכנז וצרפת לאשר כל מנהג מקובל, מתוך ההנחה שמעשי הקהילה הם גילוי של דבר ה', בדיוק כמו המקורות הכתובים של ההלכה, ויש ליישבם זה עם זה.

⁴⁵⁷ מובן מאליו, שהגורם המזמין לדיון של רש"י היתה שאלתו של רבי נתן ברבי מכיר, בעניין זה בדיוק-כיצד ניתן ליישב את המנהג האשכנזי-צרפתי שלא להפריש זל"ק עם מקורותיה הכתובים של ההלכה, המחייבים בהפרשת זל"ק בחו"ל? אולם, השאלה אינה - מה גרם לרש"י להיזקק לנושא, אלא- האם היתה לבעיה זו השפעה על פרשנותו. נושא זה דומה, במדה מסוימת, לשאלה של היחס בין תנאי המציאות לבין ההלכה הכתובה (לעניין זה יעויין אורבך, בעה"ת, עמ' 740 - 741; טברסקי, ביקורת, עמ' 221 - 222; כ"ץ, ביקורת, עמ' 348; תא-שמע, מציאות, עמ' 34 - 35; Soloveitchik, Texts, p. 174).

⁴⁵⁸ Woolf, Mahariq, p. 45 בשם י" כ"ץ. כ"ץ עצמו (כ"ץ, מבוא, עמ' 3 - 5) העיר על כך שלפי תפיסת בעלי ההלכה עצמם, הכרעתם תמיד היתה לפי יישום המקורות. על החוקר לשאול את עצמו אם היו בהכרעות גם מגמות לא הלכתיות. דווקא המעקב אחרי המו"מ ההלכתי הוא שיכול להיות המפתח להבנה הסטורית ולגילוי מניע על-הלכתי. לעניין זה, יעויין גם Soloveitchik, Methodology, p. 93, כי אי אפשר לחקור ספרות הלכתית בלי הבנה עמוקה של עקרונות הלכתיים וטכניקות הדיון ההלכתית. כפי שהעיר Woolf, Methodology, p. 11-13 הכרחי גם להבין את התודעה העצמית של בעלי ההלכה, שראו עצמם תמיד כחלק משרשרת המסורה ההלכתית, גם בעת שחדשו חדושים מפליגים.

⁴⁵⁹ אמנם, תא-שמע, הספרות א, עמ' 43, מתאר כך את דרכו של רש"י כפוסק-ה"הקפיד שלא לערב לבטי פרשנות בפסיקתו... בפסיקה שומה עליך לאמץ שיטה אחת, על פי מכלול של שיקולים, פרשניים, חברתיים ודתיים, לדחות מעליך את כל השיטות האחרות דחייה מוחלטת, ולהישאר עקבי בהחלטתך בעתיד, לגבי

לרבי נתן⁴⁶⁰, שנכתבה באותה עת. בנוגע למנהג אי הנתינה עצמו, מ דגיש רש"י כי היחס ההלכתי הנכון כלפיו הנו אי מחאה, כך שאין הוא דורש לבטלו אך גם אינו מציע לראות בו הנהגה רצויה. גם בפירושו לתלמוד, לא נאמר דבר שיש בו בכדי לשנות את מסקנתו ההלכתית⁴⁶¹. מאידך גיסא, מבט מחקר-היסטורי יכול שיביא לטענה הפוכה- דווקא צורת ההצגה החתוכה של הדברים בתשובה מכסה על-פני פרשנות דחוקה⁴⁶², ומורת הרוח הגלויה מהמנהג הנה משנית לעובדה כי בפועל, רש"י מעגן מנהג זה מבחינה הלכתית ומגן עליו מפני ביטול⁴⁶³. על מנת לבחון את תוקפן של טענות אלו לתשובה זו של רש"י, ראוי לעשות שימוש במתודה אותה מציע ח' סולובייצ'יק⁴⁶⁴, ולבדוק תחילה אם יש פגם ברור ובלתי-מצוי בשיטה מהבחינה העיונית⁴⁶⁵, ואחר כך את דרכו הכללית של רש"י בהתמודדות עם שאלות דומות. באשר לבחינת דוחקה של הפרשנות, הרי שהפירוש אותו מצייג רש"י למונח "האידינא נהוג עלמא" תואם את לשון המונח. אמנם, פירוש זה אינו מתאים לכל הסוגיות בהן מופיע המונח, אך מצב זה של פירושים שונים למונח אחד בהיקריות שונות, אינו תופעה יחידאית בתלמוד⁴⁶⁶. הזיקה ההדוקה בין זל"ק לראשית הגז בשיטת רבי אלעאי מפורשת בתלמוד⁴⁶⁷. ראיית תוקפו של מנהג אשכנז וצרפת כשווה ערך למנהג יהודי בבל בזמן התלמוד, בוודאי שאיננה תפיסה חריגה בתחום ההלכה האשכנזי-צרפתי בתקופת רש"י⁴⁶⁸.

שאלות העתידות לנבוע במישרין ובעקיפין משיטתך". אולם, מצאנו חריגים לתיאור זה, כגון התשובה המובאת בהערה הבאה.

⁴⁶⁰ בענין "חתימת הברכה "המלך המשפט" (תשובות רש"י, סימן י"ח) שם כותב רש"י "גם אני הוקשית בה זה שנים רבות, ואומר לי לבי שהחזנים לפי מרוצתם שגו... אך שלא לשנות מנהג הראשונים יש לנו לסמוך על כמה מקראות שדברו בלשון הזה...". אם כן למרות שהוא סבור שהמנהג נעוץ בטעות, מגן עליו רש"י מכח היותו מנהג אבות, בלבד. אכן, תא-שמע, אשכנז, עמ' 29, מביא תשובה כדוגמא ליחסם של קדמוני אשכנז למנהג, אפילו כשמקורו בטעות. בדומה, מביא שפרבר, מנהגי, חלק ב, עמ' מב-מד, את הדברים כדוגמא לתופעת השמרנות במנהג.

⁴⁶¹ זאת, שלא כענין הקפת הבימה בחג הסוכות (יעויין לעיל, עמ' 67 - 68, הערות 68 - 70) שם קיימת סתירה גלויה בין תשובה של רש"י לבין פירושו לתלמוד. אדרבה, אם נפרש את דברי רש"י בפירושו למסכת חולין כשיטת הר"י וסיעתו, ולא כדברי רש"י בתשובה, הרי שההגנה על המנהג תהיה חזקה יותר, מפני שהוא יהיה מעוגן ישירות במימרת רב נחמן בר יצחק עצמה.

⁴⁶² מעין דברי סולובייצ'יק, שו"ת, עמ' 64 - 65, על המרכיב הרטורי הקיים בתשובות, כשמטרתו שכנוע השואלים. עם זאת, יש לזכור שרש"י פונה כאן לרבי נתן ברבי מכיר, תלמיד חכם חשוב בעצמו, וחשיבותו היחסית של המרכיב הרטורי בשכנוע השואל הנה פחותה יותר מאשר במקרה בו דן סולובייצ'יק, בו היתה רמתם התורנית של השואלים שונה, כנראה.

⁴⁶³ כך משתמע מדברי תא-שמע, אשכנז, עמ' 50.

⁴⁶⁴ Soloveitchik, Texts, p. 174. אמנם, אצל סולובייצ'יק השאלות מוצגות בסדר הפוך, אך לשם נוחות הדיון, נדון בהם בסדר המופיע בפנים. יצויין, כי סולובייצ'יק, עוסק במקרה בו פרשנות מחודשת של רבינו תם למקורות המובילה להקלה לעומת המצב ההלכתי המקובל, ולא בפרשנות המעגנת את המנהג הקיים. אולם, לאור העובדה שבענין זל"ק מדובר במנהג קיים המבטל לחלוטין את קיומה של מצוות עשה מן התורה והמנוגד למקורות ההלכה הכתובה, שזכה לביקורת של חכם חשוב (רבי נתן ברבי מכיר), נראה כי ניתן ליישם את מתודת הניתוח המוצעת גם בענייננו, בשנויים המחויבים.

⁴⁶⁵ ויזר, ישמח, עמ' 302, הערה 29, כותב על תשובה זו כי "רש"י נכנס לגופו של עניין". אולם, הוא נסמך, מפורשות, על דברי גרוסמן (במאמרו על בני המכיר). הדברים נמצאים כעת אצל גרוסמן, אשכנז, עמ' 307, הערה 53). זאת, כאשר גרוסמן עצמו, הזכיר תשובה זו כהערת אגב במסגרת דיונו על יחסם השונה של רש"י ורבי נתן ברבי מכיר לרבי יצחק ברבי יהודה. גרוסמן לא דן כלל בדיונו ההלכתי-פרשני של רש"י.

⁴⁶⁶ העובדה שרב נטרונאי גאון פירש את המונח אחרת, אין בה, כשלעצמה, בכדי להפריך את שיטת רש"י.

⁴⁶⁷ חולין, קלו ע"א. אדרבה, רבי דוד הכוכבי, מחכמי פרובנס, בספרו מגדל דוד - ספר מצוה, מצוה קל"ז, מקשה דווקא על הרמב"ם המחלק בין ראשית הגז וזל"ק לעניין החיוב בחו"ל.

⁴⁶⁸ לענין תפיסת המנהג המפליגה אצל חכמי אשכנז וצרפת בתקופה זו (ואחריה), הקדיש י' מ' תא-שמע דיון מפורט (תא-שמע, אשכנז).

יתר על כן, כפי שהעיר סולובייצ'יק, עמדותיהם הפרשניות של בעלי ההלכה עמדו לבחינה מתמדת ע"י חכמי הדורות הבאים. לפיכך, בדיקת הביקורת על שיטה פרשנית מסוימת מלמדת אף היא על מדת הדוחק שבה⁴⁶⁹. בהקשר של זלו"ק, חלקו רבים מרבותינו הראשונים על השיטה המאשרת את מנהג אי הנתינה⁴⁷⁰. אולם, רוב החולקים הקשו על ההנחה שרב נחמן בר יצחק עסק במנהג בענין ראשית הגז וזלו"ק, כאחד. זאת, מכח סוגיות התלמוד המלמדות על הפרשת זלו"ק בבבל, ובמיוחד מכך שרב נחמן בר יצחק עצמו הטיל קנס על אי הפרשת זלו"ק. אולם, רש"י עצמו, בתשובתו, אינו חולק כלל ועיקר על העובדה שמצוות זלו"ק אכן נהגה בימי רב נחמן בר יצחק, ואף אחריו, ורק המנהג בזמן רש"י עצמו, ולפניו, הנו שלא ליתן זלו"ק. החולקים הקשו אפוא על פירוש רש"י לתלמוד, בצורה בה נתפרש בידי הר"י הזקן ובית מדרשו, אך לא על שיטתו המקורית של רש"י בתשובתו, אותה לא הכירו⁴⁷¹. זאת, למעט הראב"ה, שהביא את תשובת רש"י, והקשה עליו מדברי התלמוד בדבר הקנס שהטיל רב נחמן בר יצחק, אך מתוך כיוון חשיבה אחר⁴⁷²!

אמנם, מדברי רבי יהודה ברבי קלונימוס⁴⁷³, הרי"ד⁴⁷⁴ והמהר"ם מרוטנברג⁴⁷⁵, נראה כי הם חלקו על רש"י אף בפרשנות המונח "האיזנא נהוג עלמא", וראו בו פסק הלכה של ממש ולא רק אי מחאה⁴⁷⁶, אך גם הם לא הקשו כלל על פרשנותו השונה של רש"י למונח זה, אותה לא הכירו. לאור האמור לעיל, ניכר כי אין דוחק גלוי בשיטת רש"י, שיש בו בכדי להוביל למסקנה שרש"י נקט בפרשנות מגמתית.

השאלה השניה אותה מעלה סולובייצ'יק לשם בחינת דבריו של פוסק בעניין מסויים, הנה בחינתם אל מול ההקשר הכללי של דרכו ההלכתית. אם כן, יש לדון כעת, בקצרה, בגישתו הכללית של רש"י ליחס בין ההלכה הכתובה ובין המנהג בפועל.

בנושא זה עסקו חוקרים רבים⁴⁷⁷, אך רק י' מ' תא-שמע ניתח, בהקשר דומה, את תשובת רש"י בענין זלו"ק⁴⁷⁸. תא-שמע סבור כי שיטתו הכללית של רש"י כלפי מנהגים בעייתיים⁴⁷⁹, הנה

⁴⁶⁹ Soloveitchik, Texts, pp. 175-176. כן יעויין: Woolf, Methodology, p. 13 and note 41.
⁴⁷⁰ רבי יהודה ברבי קלונימוס משפיירא, יחסי תנאים ואמוראים (צוין לעיל, עמ' 64, הערה 43); הראב"ה והמהר"ם מרוטנברג, (צוינו לעיל, עמ' 59, הערה 14); רבי ישעיה די טראני, (צוין לעיל, עמ' 64, הערה 42); הרמב"ן (צוין לעיל, עמ' 64, הערה 39).

⁴⁷¹ אדרבה, מדברי הרמב"ן עולה כי דווקא מפני שרש"י ראה במונח "האיזנא נהוג עלמא" פסק הלכה, חלק הוא עליו וכתב "דרב נחמן לאו הלכתא כר' אלעאי פסיק, אלא נהוג עלמא קאמר, אי אתו לאורוי לא מורינן...". אם כן, בקר הרמב"ן את השיטה אותה הכיר כשיטת רש"י, וקבל את שיטת רש"י המקורית, אותה לא הכיר, בעניין פרשנותו של מונח זה. הרמב"ן חלק גם על יישום הדברים למנהג בתקופת הראשונים, אך זאת, כנראה, מכח שיטתו שלו בעניין תוקף המנהג, כמפורט להלן, עמ' 128 - 129, ליד הערות 81 - 82, במסגרת הדיון בשיטתו של הרמב"ן עצמו.
⁴⁷² צוין לעיל, עמ' 59, הערה 14. שיטת הראב"ה תידון בהרחבה להלן, עמ' 104 - 107.

⁴⁷³ צוין לעיל, עמ' 64, הערה 43.

⁴⁷⁴ צוין שם, הערה 42.

⁴⁷⁵ צוין לעיל עמ' 59, הערה 14.

⁴⁷⁶ המהר"ם משתמש בביטוי "אנן לא קיימא לן כוותיה אלא בראשית הגז" (עמ' יא) "בראשית הגז קיימא לן כוותיה" (מספר פעמים, הן בעמ' יב והן בעמ' יג)

⁴⁷⁷ לא נעסוק בדברי: ליפשיץ, רש"י, עמ' קעו-קפב; רפאל, רש"י; ברגמאן, רש"י; Elfenbein, Rashi. זאת, הן מפני שהם מסתמכים על מקורות שחלקם הגדול אינו מתורת רש"י (כפי שציין גרוסמן, צרפת, עמ' 157, הערה 136) והן מפני שהם מעלים טענות כלליות המתבססות על הצהרות מפורשות מתוך המקורות אותם ציטטו, ולא עוסקים כלל בניתוח של דוגמאות.

⁴⁷⁸ תא-שמע, אשכנז, עמ' 49 - 59, בייחוד בעמ' 49 - 50.

⁴⁷⁹ בדברי תא-שמע קיימת אי-בהירות מסוימת. מחד, כותרת תת-הפרק הנה "מנהג רע- עמדת רש"י", ובעמ' 57 הוא כותב ברורות "במטרה לערער על המנהג הרע ביקש רש"י, בדרכים שונות, להמציא לו הסבר היסטורי, ובכך להצביע על איחורו". אם כן, מדובר במנהג בעייתי, וראייתו כמנהג "חדש" הנה חלק מהתמודדותו ההלכתית של רש"י עם שאלת מנהג הסותר את המקורות ההלכה. יתר על כן, בעמ' 53 - 56,

להגדיר אותם כ"מנהגים חדשים", להסביר כיצד נוצרו, וליתן להם, בסופו של דבר, הכרה, אך רק ברמה של דיעבד ואי מחאה. הדוגמא הראשונה אותה מביא תא-שמע לגישה זו, הנה התשובה בענין זלו"ק. לטענת תא-שמע, תשובת רש"י מייצגת מצב בו המנהג "הישן" היה ליתן זלו"ק ואילו המנהג "החדש" היה שלא ליתנם⁴⁸⁰. רש"י העניק "העדפה תיאורטית, דה יורה, למנהג הישן, ותמיכה דה-פקטו לחדש". תא-שמע מייחס חשיבות רבה לעובדה שרש"י נתן הסבר להתהוות מנהג אי-הנתינה, שכן, לדעתו, עמדת רש"י היתה כי מנהג שניתן להסביר את הרקע להתהוותו הנו, בהכרח, מנהג חדש, הנחות מהמנהג הישן. עם זאת, לדעתו, מדגימה תשובת רש"י בענין זלו"ק גם את דרכו הכללית שלא לצאת נגד המנהג החדש "מתוך כוונה מובלעת לעודד אותו בשתיקה וברמוז".

הסבר זה מעלה מספר קשיים:

- 1) כמפורט לעיל, כנראה שמעולם לא נהגו להפריש זלו"ק באשכנז וממילא אין כאן "מנהג חדש" ו-"מנהג ישן"⁴⁸¹. זאת ועוד, תשובת רש"י זו, זמנה מלפני תתנ"ו⁴⁸².
 - 2) כל משפט ההסבר ההיסטורי אינו נצרך כלל לטיעון ההלכתי של רש"י, והוא מופיע בסוף דבריו, כמעין נספח. לא בכדי הושמט, אפוא, משפט זה, בידי בעלי ההלכה שהשתמשו בתשובת רש"י⁴⁸³, ובראשם, ייתכן, רש"י עצמו בפירושו למסכת שבת⁴⁸⁴. יתר על כן, עצם השימוש בהסבר ההיסטורי למנהג אינו משל רש"י. ההסבר הוצע ע"י השואל, רבי נתן ברבי מכיר⁴⁸⁵, ורש"י אך הסכים עמו, כך שקשה לראות בעצם נתינת הטעם למנהג נדבך מרכזי בשיטת רש"י.
 - 3) ניתוח התשובה עצמה, במבודד, מלמד שמסקנתו של רש"י תלויה בביאורו המחודש למונח "האידינא נהוג עלמא"⁴⁸⁶, ולקישורו לענין זלו"ק. מכיוון שמונח זה, "האידינא נהוג עלמא", אינו מופיע בסוגיות אחרות בתלמוד הנוגעות למתח בין המנהג באשכנז ו/או בצרפת למקורות ההלכתיים הכתובים, או לשינויי מנהגים באשכנז, קשה לטעון שמדובר בדוגמא לשיטה כללית של רש"י⁴⁸⁷.
- כאמור לעיל, מספר חוקרים עסקו בשאלה הכללית של יחסו של רש"י לסתירה בין המנהג לבין ההלכה הכתובה, באספקלריא של דיונו בשאלה הלכתית מסוימת.

עוסק תא-שמע, במוצהר, במנהג **קדוים** שנעקר על-ידי רש"י. מאידך גיסא, תא-שמע עצמו מדבר בו-זמנית על מנהגים חדשים, כפשוטם, דהיינו מנהגים שאכן התחדשו בתקופת רש"י (כגון בעמ' 53 - "כאמור, נטה רש"י לפשרה, ואף שביקש לשמור על ערכי המנהג הישן... נתן מקום רב לשיקולים של גמרא וסברה להקל על קליטתם של רוב המנהגים החדשים.")

⁴⁸⁰ שם, עמ' 50.

⁴⁸¹ עמ' 39 - 49.

⁴⁸² גרוסמן, אשכנז, עמ' 362.

⁴⁸³ מהראב"י ואל"ך.

⁴⁸⁴ אם אכן מדובר בתוספת שיצאה מתחת ידו. לענין זה, יעויין לעיל, עמ' 70 - 71, ליד הערות 84 - 95.

⁴⁸⁵ שלפי תא-שמע עצמו (כמפורט לעיל, עמ' 55, ליד הערות 136 - 137) דרכו הפוכה משל רש"י בענין המנהגים. לניתוח שונה של שיטת רבי נתן, יעויין בדברינו שם, עמ' 56 - 57.

⁴⁸⁶ יודגש, כי תא-שמע, אשכנז, עמ' 64, אכן הבין את המונח "האידינא נהוג עלמא", כמייצג אי-מחאה בדיעבד, בלבד, (תוך הפניה לתשובת רש"י בענין זלו"ק), והביא זאת כדוגמא ליחסו המסתייג של התלמוד הבבלי לערך המנהג. זאת, ללא ציון העובדה שכך הוא אמנם לפי פירושו של רש"י, איש צרפת וחניך ישיבות אשכנז, אך לפי הפרשנות הגאונית-צפון אפריקאית מונח זה עניינו פסק הלכה, לכל דבר (כמפורט לעיל: עמ' 26, ליד הערות 8 - 11, עמ' 32, ליד הערות 54 - 55 ועמ' 33, ליד הערה 64).

⁴⁸⁷ אם כי ייתכן שזו אכן היתה גישתו של רש"י במקרים אחרים, כפי שניתן להסיק מדוגמאותיו האחרות של תא-שמע, שם.

ח' סולובייצ'יק עסק בעמדותיו ההלכתיות של רש"י בעניין מגע גוי בין ובעניין מסחר בסתם יינם. בנושא הראשון, הראה סולובייצ'יק, במאמר מפורט, כי לאור פרשנות של רש"י לסוגיא, הושמט הבסיס מתחת ל הלכה המחמירה שנהגה באשכנז ובצרפת. אולם, רש"י עצמו, על אף שהיה משוכנע בנכונות הפרשנות, לא כתב את גישתו בצורה גלויה בפירושו לתלמוד, מתוך כבוד למנהג המחמיר והמקובל, ואף עמל למצוא בסיס הלכתי חדש למנהג זה. תלמידיו, שכתבו את פירושיהם מפיו, אך לא תחת שמו ממש, הם שהובילו לפרסום הפרשנות, והמנהג המחמיר אכן התבטל.⁴⁸⁸ בנושא השני, הראה סולובייצ'יק כי רש"י, מתוך פרשנות סוגיות התלמוד, הסכים לנוהג הקיים של היתר הנאה מייך שנגע בו גוי, אך לא רצה לפרסם את הדבר, על-מנת שלא להוביל להתרופפות כללית בדיני סתם יינם.⁴⁸⁹

בנוסף, דן ח' סולובייצ'יק בתשובתו של רש"י בעניין ריבית בהלוואה על המשכון.⁴⁹⁰ באותו עניין, אישר רש"י דרכי הלוואה מסויימים שהיו שנויים במחלוקת, מתוך עיונו בתלמוד. דבר זה אירע בראשית דרכו של רש"י כפוסק, כשטרם היתה לו את הסמכות לחוות דעתו נגד מוסכמות החברה. לפיכך, פנה רש"י לקבל את הסכמתו של רבי דוד הלוי, מחכמי מגנצא החשובים⁴⁹¹ שנחשב בר סמכא בהלכות ריבית.

יצוין, כי המשותף לכל המקרים בהם עסק סולובייצ'יק הנו כי רש"י הקל יותר מהמנהג המקובל, בעקבות פרשנותו למקורות ההלכה. לפיכך, נשמר רש"י, בדרך כלל⁴⁹², ממתן פומבי להשלכות אלו, מתוך יראת כבוד למנהג הקדמונים המחמיר. לעומת זאת, במקרה של זלו"ק, בו אנו עוסקים, מדובר במנהג המקל יותר מהחויב המופיע במקורות ההלכה. בעוד שמנהג מחמיר יכול להתקיים ללא בסיס במקורות ההלכה, הרי שמנהג מקל שאין לו מקור הנו, לכאורה, עבירה. אם כן, לא ניתן להקיש ישירות מהנושאים עליהם דן סולובייצ'יק לענייננו.

ני וידר דן במספר נושאים מתחום התפילה⁴⁹³. רש"י התנגד לאמירת נוסח "ישמח משה" בתחילת הברכה הרביעית של תפילת שחרית של שבת, שהיתה מקובלת בנוסח התפילה שקדם לו⁴⁹⁴. וידר טען שרש"י ידע שנוסח תפילה זה מפני שלא היה חלק מלשון תפילת החובה הקדומה⁴⁹⁵, ולפיכך ראה לעצמו רשות לבטלו מפני שלא התקבל על דעתו⁴⁹⁶. בדומה לכך, הציג וידר, במסגרת עיסוקו בנוסחאות "כל נדרי", מקור קדום המעיד כי רש"י קיבל, בעברו לפני התיבה, את תיקונו של חתנו רבי מאיר ברבי שמואל לנוסח "כל נדרי", בניגוד למנהג הקדום⁴⁹⁷. כמו כן, הראה וידר כי רש"י לא היה אומר את הענייה המקובלת "ישתבח ויתפאר" בעת ששליח הצבור אמר "ברכו"⁴⁹⁸.

⁴⁸⁸ Soloveitchik, Texts.

⁴⁸⁹ סולובייצ'יק, יינם, עמ' 52 – 53.

⁴⁹⁰ סולובייצ'יק, הלכה, עמ' 28.

⁴⁹¹ על תולדותיו ומעמדו של חכם זה, יעוין גרוסמן, אשכנז, עמ' 258 – 264. (שם, עמ' 260 – 263, עוסק גרוסמן בפנייה זו של רש"י לחכם זה ולקשריו עמו, בעקבות מסקנותיו של סולובייצ'יק).

⁴⁹² חוץ מעניין הריבית, שם יצא רש"י נגד המחמירים. אולם, שם נתמך רש"י בפסק של רבי דוד הלוי.

⁴⁹³ בתחום זה מצאנו כי רבו של רש"י, רבי יצחק הלוי מוורמייזא, ערך אף הוא שנויים, לפי שיקול דעתו ההלכתי והפרשני (גרוסמן, אשכנז, עמ' 282 – 285) ורש"י אף אימץ חלק מחידושו (שם, עמ' 279 – 280).

⁴⁹⁴ וידר, ישמח, עמ' 298 – 302.

⁴⁹⁵ לאיחורו היחסי של נוסח זה, יעוין שם, עמ' 295 – 297.

⁴⁹⁶ דברי וידר צוטטו גם ידי תא-שמע, אשכנז, עמ' 56.

⁴⁹⁷ וידר, כל נדרי, עמ' 389, על-פי עדותו של רבי יעקב ברבי שמשון, תלמיד רש"י, שנשתמרה בספר ליקוטי פרדס. לעניין זה, יודגש, כי תא-שמע, הוספות, עמ' 342, ציין, בעניין אחר, כי ספר "לקוטי הפרדס שבידינו לוקט מתוך נוסח קדום יותר של ספר הפרדס, שאבד מאתנו".

⁴⁹⁸ וידר, ברוך, עמ' 260, הערה 5.

רב"ז בנדיקט וי' כ"ץ דנו בהתמודדותו של רש"י עם המנהג לקרוא קריאת שמע של ערבית לפני צאת הכוכבים. רש"י מבהיר, בפירושו לתלמוד, כי בקריאה זו אין יוצאים ידי חובת קריאת שמע של ערבית, ומצווה זו מתקיימת באמצעות קריאת שמע שעל המטה⁴⁹⁹. רב"ז בנדיקט ראה זאת כדוגמא לדרכו של רש"י לצאת נגד שיטה הלכתית שאינה מבוססת ולהבהיר את העמדה ההלכתית הנכונה⁵⁰⁰. לעומתו, טען כ"ץ כי יש לבחון את עמדת רש"י לא רק במישור ההלכתי אלא גם במישור התרבותי-קהילתי של מנהג מול הלכה כתובה⁵⁰¹. במישור זה, מייצג רש"י גישת ביניים- מחד הוא מאשר את תוקף העשייה הדתית של בני עדתו, בציינו שהם אכן יוצאים בפועל ידי חובת מצוות קריאת שמע, ומאידך הוא שולל את התודעה הדתית שלהם בקובעו כי תפילתם המשותפת אינה המסגרת לקיום מצווה זו⁵⁰². עם זאת, יצויין, כי במקרה זה היתה מסקנתו המעשית של רש"י כי בני אשכנז וצרפת יוצאים ידי חובת המצווה, ללא צורך בשנוי מנהג כלשהו. ניתן לסכם את הדברים, בדבריו של א' גרוסמן, אשר עסק בגישתו של רש"י בצורה כללית, והביא דוגמאות רבות לדבריו, הן מכתבי-יד והן מ דברי חלק החוקרים שצוינו לעיל. מסקנתו הנה כי רש"י דגל בבדיקת המנהגים אל מול מקורות ההלכה הכתובה, ובראשם התלמוד הבבלי, וביישוב המנהגים עם מקורות אלו, וכאשר סבר רש"י כי מנהג מסויים, קדום ככל שיהא, נוגד את מקורות ההלכה ולא ניתן ליישבו, לא נהג על-פיו, ולעיתים, אף יזם את ביטולו⁵⁰³. לאור האמור, מתחזקת המסקנה כי עמדתו ההלכתית של רש"י בענין זלו"ק, כפי שהיא מופיעה בתשובתו לרבי נתן ברבי מכיר, איננה הגנה מגמתית על המנהג, אלא אכן מייצגת את תפיסתו ההלכתית של רש"י בענין זה, על-פי עיונו בתלמוד.

⁴⁹⁹ ברכות, ב ע"א, ד"ה "עד סוף האשמורה הראשונה"

⁵⁰⁰ רב"ז בנדיקט, רש"י, עמ' 24 - 25.

⁵⁰¹ כ"ץ, מעריב, עמ' 175. בנוסף, טען, כ"ץ, שם, עמ' 179 הערה 21, כי רש"י לא יצא נגד דעה הלכתית שסברה שניתן לצאת ידי חובה בקריאה לפני צאת הכוכבים, מפני שלא היתה דעה הלכתית כזו. רש"י התמודד עם הסתירה בין המנהג המקובל לבין ההלכה הכתובה. אולם, כפי שהראו סולובייצ'יק ותא-שמע המנהג המקובל עצמו נשא, לכל הפחות, מעמד של דעה הלכתית, ואליבא דאמת, הרבה למעלה מכך (יעויין לעיל, עמ' 56, ליד הערה 145). לעניין זה, יעויין גם Woolf, Methodology, p. 13.

⁵⁰² כ"ץ, שם, עמ' 181 - 182.

⁵⁰³ גרוסמן, צרפת, עמ' 157 - 160. גרוסמן (שם, עמ' 160) מעיר כי עמדתו של תא-שמע דומה לשלו, אם כי הוא סבור שתא-שמע "מייחס יתר חשיבות להיסוסיו של רש"י."

א. מבוא

חכמי צרפת ואשכנז מתקופת רש"י ועד לגירוש יהודי צרפת ולפגיעה הקשה ביהודי אשכנז בסביבות שנת 1300 לספירת העמים⁵⁰⁴, זכו לתיאור מקיף בספרו של א"א אורבך, **בעלי התוספות**. שנים מה תחומים העיקריים של הביקורת המחקרית על ספר זה, הם הטיפול בתורת בעלי התוספות, והקשר בין צרפת לאשכנז⁵⁰⁵. הביקורת המרכזית, בדורו של אורבך, היתה על עיסוקו, הכמעט-מוחלט⁵⁰⁶, בחכמים עצמם, ללא ניתוח ממשי של תורתם⁵⁰⁷. בעיה זו מוצאת את פתרונה באמצעות עיסוק בגופי תורתם של בעלי התוספות, במסגרת העיסוק המחקרי הפרטני בתולדות תחומי הלכה מסויימים והלכות שונות⁵⁰⁸.

בשנים האחרונות התעוררה בקורת⁵⁰⁹ על שיטתו של אורבך כי היתה זהות, בין צרפת לאשכנז למשך כל תקופת בעלי התוספות⁵¹⁰. בעקבות מחקריהם של ח' סולובייצ'יק⁵¹¹, ש' עמנואל⁵¹² וי' זוסמן⁵¹³, התחדדה ההבנה כי נודעת חשיבות מכרעת להבחנה בין צרפת ואשכנז בתקופת בעלי התוספות⁵¹⁴, בייחוד בשליש האחרון של המאה ה-12 וראשית המאה ה-13 - לספירת העמים,

⁵⁰⁴ בשנת 1286 לספה"ע נאסר המהר"ם מרוטנבורג, בשנת 1298 נהרג רבי מרדכי ברבי הלל על קידוש ה', ובשנת 1304 ברח הרא"ש מאשכנז לספרד (Soloveitchik, Creativity, p. 78). תא-שמע, רא"ש, עמ' 78, נוקב בתאריך 1303 כשנת בריחת הרא"ש) בשנת 1306 גורשו יהודי צרפת (ibid., p. 76).

⁵⁰⁵ נקודה חשובה נוספת עדיין שנויה במחלוקת, והיא ראשיתה של דרך הלימוד של בעלי התוספות. אורבך עצמו סבר כי מקורה היה בבית מדרשו של רש"י ולאחר סיום מפעלו הפרשני. בדעה זו דוגל גם ח' סולובייצ'יק (סולובייצ'יק, יינס, עמ' 28) הסבור כי מייסד השיטה הלימודית של בעלי התוספות היה רבינו תם (שם, עמ' 23). לעומתם, סבורים א' גרוסמן, י' זוסמן וי' מ' תא-שמע כי ניתן למצוא את ניצני השיטה כבר בבית המדרש בורמיזא לפני תנ"י, ואת דרך הלימוד בבשלותה אפשר למצוא אצל הריב"א משפירא, בן זמנו הצעיר של רש"י (תא-שמע, הספרות א, עמ' 65 - 70. מראי מקומות לדיוניהם של גרוסמן וזוסמן מצוינים שם, עמ' 67, הערה 51).

⁵⁰⁶ אורבך הקדיש לניתוח תורת בעלי התוספות פרק ארוך שכותרתו "דרכם של בעלי התוספות בפירוש התלמוד ובפסק ההלכה" (אורבך, בעה"ת, עמ' 676 - 752). אולם, פרק זה אינו עוסק בניתוח פרטני-תוכני של דרך הלימוד.

⁵⁰⁷ כ"ץ, ביקורת, עמ' 340 - 342 ו 346- וטברסקי, ביקורת, עמ' 221 - 222. יעויין גם סיכומו של זוסמן, מפעלו, עמ' 42 - 46, המנסה להגן על דרכו של אורבך בעניין זה.

⁵⁰⁸ לעניין זה, יעויין לעיל, עמ' 2, הערה 8. בתחום זה עוסקים במיוחד ח' סולובייצ'יק (בספריו המצוינים להלן בסמוך, הערה 8) וי' מ' תא-שמע, במאמרו הרבים (שחלקם הגדול קובץ בספריו **מנהג אשכנז הקדמון** ו - **הלכה מנהג ומציאות באשכנז**).

⁵⁰⁹ "התעוררה" כפשוטו, שכן כבר הרי"ן אפשטיין הדגיש נושא חשוב זה (אפשטיין, תוספות, עמ' 663) כפי שציין זוסמן, מפעלו, עמ' 24 - 25. אולם, רק בעשרים וחמש השנים האחרונות זכתה נקודה זו למעמד מרכזי במחקר.

⁵¹⁰ אורבך, בעה"ת, עמ' 165. כפי שציין תא-שמע, אורבך, עמ' 40, ביקורת זו היתה ידועה לאורבך, אך הוא סירב לקבלה.

⁵¹¹ ההבחנה בין צרפת לאשכנז מודגמת בצורה ברורה לאורך ספריו בנושא הריבית (סולובייצ'יק, הלכה) וסתם יינס (סולובייצ'יק, יינס) ובמאמרו המקיף בעניין מגע גוי בין (Soloveitchik, Texts)

⁵¹² עמנואלי ספרי, עמ' 41; עמנואל, רוקח, עמ' 213; עמנואל, מקום, עמ' 438 - 439.

⁵¹³ זוסמן, מפעלו, עמ' 39 ו- 48 - 54.

⁵¹⁴ שם, עמ' 48. ויעויין עוד, וולף, סמ"ג, עמ' 32, הערה 4.

בתקופה שמפטירת רבינו תם ועד לפעילותו של רבי יצחק אור זרוע⁵¹⁵. סולובייצ'יק וזוסמן הדגישו כי חכמי צרפת השתמשו במתודה הדיאלקטית גם לפסיקת הלכה למעשה, ואילו חכמי אשכנז צמצמו את השימוש בדרך לימוד זו לפרשנות, וסרבו לנצלה להכרעות הלכתיות⁵¹⁶. גם י"מ תא-שמע המצדד, בעיקרון, באחידות מסוימת בין שני המרכזים, מדגיש את ההבדלים ביניהם בתקופה זו: מגמה עיונית בצרפת אל מול מגמה פסיקתית באשכנז ושימוש ולימוד רב יותר במדרשי ההלכה והאגדה באשכנז⁵¹⁷.

ב. עמדת הרשב"ם

רבי שמואל בן רבי מאיר⁵¹⁸, נכדו של רש"י⁵¹⁹, דן בקצרה בשאלת החיוב בזל"ק בחו"ל, בהערותיו להלכות הרי"ף למסכת חולין. הרי"ף הביא את מימרת רב נחמן בר יצחק בתחילת הלכותיו לפרק ראשית הגז⁵²⁰, ועל כך העיר הרשב"ם: "ואני שמואל מוסיף דכי היכי דנהגי כר' אילעאי בראשית הגז, הכי נמי נהוג במתנות זרוע לחיים וקיבה ליפטר בחצה לארץ כר' אילעאי, דמחד טעמא פטר לתרויהו בחוצה לארץ." ⁵²¹

כפי שכבר העיר אורבך, הערותיו של הרשב"ם לרי"ף מציגות את עמדות חכמי אשכנז וצרפת ומסורתם ההלכתית, אל מול שיטת הרי"ף, שמקורה ממרכז תורני שונה לחלוטין⁵²². גם בעניין זל"ק, הרשב"ם בא לחלוק על דעת הרי"ף, המחייב את הפרשתם בחו"ל, ולהסביר את מנהג צרפת ואשכנז שלא ליתנם⁵²³.

הרשב"ם אינו מזכיר את רש"י, כדרכו בהערותיו לרי"ף⁵²⁴, אך הערתו הקצרה בנויה מהנדבכים הבאים:

1) קיימת זיקה הלכתית בין ראשית הגז לזל"ק בעניין החיוב בחו"ל, לפי שיטת רבי אילעאי.

2) המנהג בזמן התלמוד היה שלא להפריש ראשית הגז, מתוך הסתמכות על דעת רבי

⁵¹⁵ זוסמן, שם, עמ' 50 הערה 83.

⁵¹⁶ זוסמן, שם, עמ' 52 הערה 88; סולובייצ'יק, יינס, עמ' 26 - 27.

⁵¹⁷ תא-שמע, מציאות, עמ' 18 - 19; תא-שמע, הספרות א, עמ' 81 - 84, והספרות ב, עמ' 109 ו- 116 - 117, והערה 1, שם.

⁵¹⁸ ספרות מחקרית רבה נכתבה על הרשב"ם, אך רובה עוסקת בפירושו לתורה. על מנת לשבר את האזן, יצויין כי מתוך 33 מאמרים המצוינים במאגר הממוחשב של רמב"י (רשימת מאמרים במדעי היהדות), 2 בלבד אינם עוסקים בפירושו לתורה, ושניהם נוגעים להגותו לרי"ף. לתולדות הרשב"ם ולפירוט מפעלו התורני, יעויין אורבך, בעה"ת, עמ' 45 - 59.

⁵¹⁹ הרשב"ם היה בן עשרים, לפחות, בפטירת רש"י, ולמד בפניו (אורבך, שם, עמ' 45 - 46, וכן יעויין Soloveitchik, Texts, pp. 166-167, כי רשב"ם כתב פירוש למסכת עבודה זרה מפיו של רש"י).

⁵²⁰ כאמור לעיל, עמ' 32, ליד הערה 56. על דרכו של הרי"ף עצמו בעניין משמעותה של מימרת רב נחמן בר יצחק לעניין ראשית הגז, יעויין שם, עמ' 32 - 33, ליד הערות 57 - 59.

⁵²¹ פרידמן, רשב"ם, עמ' 226.

⁵²² אורבך, בעה"ת, עמ' 56 - 57.

⁵²³ מספר השגות הרשב"ם שפורסמו אינו גדול. 8 השגות פורסמו למסכת חולין, אם כי ייתכן שמספרם האמיתי גדול בהרבה (פרידמן, רשב"ם, עמ' 197; תא-שמע, קליטה, עמ' 192). ייתכן, שהעובדה שהרשב"ם הקדיש הערה אחת לנושא זל"ק מעיד על צורך להגן על מנהג צרפת ואשכנז בזה (תודתי לידידי מתניה בן-גדליה על הערה זו).

⁵²⁴ פרידמן, שם, עמ' 193, ומוסיף שרק בהערה אחת של הרשב"ם, מאלו המפורסמות על-ידי פרידמן, נזכר שמו של רש"י. פרידמן, שם, הערה 19, סבור שההערה בעניין זל"ק הנה אחת מהדוגמאות להערות המבוססות על שיטת רש"י, ללא ששמו נזכר. יצויין, כי פרידמן מפנה לדברי רש"י בפירושו לתלמוד ולתוספות על אתר, ואינו מזכיר את תשובת רש"י (שם, עמ' 226, הערה 1).

אילעאי.

3) המנהג הנוכחי הנו שלא להפריש זלו"ק, מתוך הסתמכות זהה על שיטת רבי אלעאי. הרשב"ם, כרש"י, סבור, אפוא, שהמנהג שלא להפריש זלו"ק הנו מנהג חדש, ורב נחמן בר יצחק עצמו תיאר רק את המנהג בעניין ראשית הגז. הרשב"ם הקפיד בלשונו וכתב על ראשית הגז לשון עבר, "דכי היכי דנהגי כר' אילעאי", ואילו בעניין זלו"ק כתב "הכי נמי נהוג", לשון הווה. לעומת זאת, אין הרשב"ם מתייחס בצורה מפורשת למעמדו ההלכתי של מנהג אי הנתינה. אולם, ניכר כי סממני הלשון של סוגיית "נהגו העם" במסכת תענית, ובעיקר "מחויי לא מחיני", אינם נרמזים כלל בדבריו. אם כוונת הרשב"ם היתה זהה לשיטת רש"י, היה עליו לפרש ולא לסתום. משמעותו הרגילה של המונח "מנהג", בו הוא משתמש, אינה נושאת משמעות של אי-מחאה בלבד, ובוודאי שלא בצרפת ובאשכנז. סביר להניח, אפוא, כי הרשב"ם לא ראה בעייתיות הלכתית מיוחדת במנהג שלא ליתן ראשית הגז וזלו"ק. מכל מקום, דברי הרשב"ם בעניין זלו"ק, לא נזכרו כלל על-ידי החכמים הבאים אחריו. זו היתה מנת חלקן של כמעט כל הערותיו של הרשב"ם לרש"י, כפי שהראו פרידמן⁵²⁵ י" מ' תא-שמע⁵²⁶.

ג. עמדת רבינו תם

רבינו תם, אחיו של הרשב"ם, הזכיר בקצרה את נושא החיוב בזלו"ק בחו"ל במסגרת דיון מפורט ומורכב בהלכות כלאי הכרם⁵²⁷. על-מנת לעמוד על עמדתו של ר"ת, יש להבינה בתוך ההקשר בו היא מצויה, פירוש שיטות חכמים ורבי יאשיה בכלאי חטה, שעורה וגפנים⁵²⁸. ר"ת התקשה בהבנת היחס בין מימרת רב נחמן בר יצחק "האידינא נהוג עלמא..." עם סוגיות בתלמוד מהן עולה כי היו אמוראים שלא פסקו כר' יאשיה בעניין כלאי הכרם. על כך השיב ר"ת: וכמה אמוראי בתלמוד שאין סוברין כר' יאשיה... וכיוצא בדבר אתה מוצא בהזרוע והלחיים דלא הוה נהיגי כר' אילעי. רב חסדא הוה שקיל מתנתא דתורא. ובן בתירא⁵²⁹ אמר רב נחמן עצמו התקין בת ט' קבין. ומחמירין היו. ומאן דקיימא לן כר' יאשיה... אבל נהגו העם כר'

⁵²⁵ שם, עמ' 190. יעויין שם, עמ' 189 - 190, למקרים בהן הובאו מקצת מההערות, כולן על-ידי חכמי אשכנז דווקא ולא ע"י חכמי צרפת.

⁵²⁶ תא-שמע, קליטה, עמ' 192.

⁵²⁷ ספר הישר, חלק החידושים (מהדורת ש"ש שלזינגר), סימן תקיט, עמ' 305 - 307. מסקנתו ההלכתית של סימן זה הובאה בקצרה בתשובות ופסקים מאת חכמי אשכנז וצרפת, (מהדורת א' קופפר), בשם "וכן כתב הר' פטר לפני ר"ת". בעקבות זאת, סבור קופפר, בהערה 3, שם, כי גם הדיון שבספר הישר הוא של רבי פטר. פליקס, ספר, עמ' נג ו-ס, מצייין שספר הישר הנמצא בפנינו כולל גם דברים מתלמידי ר"ת, אך בייחוס מפורש אליהם. יצויין, כי בפני רבי זרחיה הלוי עמדה מהדורה קדומה-יחסית של ספר הישר בעת שכתב את ספר המאור, שנים ספורות לאחר פטירת רבינו תם (תא-שמע, רז"ה, עמ' 14; תא-שמע, צרור, עמ' 530; תא-שמע, הספרות א, עמ' 76 ליד הערה 60). מעיון בעמדת הרז"ה (להלן, עמ' 124 - 126) נראה כי דיון זה כבר עמד בפניו (אם כי, תא-שמע, צרור, עמ' 529, אינו מונה סימן זה בספר הישר ברשימת הסימנים שניכר שהרז"ה השתמש בהם). יתר על כן, רבינו משולם מדרש, במסגרת דיונו בענין כלאי הכרם, מפנה לסימן זה בספר הישר, בספר ההשלמה למסכת ברכות (מהדורת ר"א חפוטא) עמ' מא: "ורבו הפירושים בזה כמו שכתוב בספר הישר". לאור הזיקה ההדוקה של רבינו משולם לרז"ה (תא-שמע, הספרות ב, עמ' 153) סביר שגם הרז"ה הכיר את הדברים. (תודתי לד"ר רמי ריינר על ההפניה לדברי רבינו משולם)

⁵²⁸ בפתחת דבריו, מעיר ר"ת (או התלמיד הכותב משמו) "ורבו פירושי והלכות על זה וסברות לאין קץ ואין לעמוד על סוף השמועה וקושיות לרוב עליה." (ספר הישר, שם, עמ' 305), ובסוף הסימן מסיים "גימגום".

על חשיבותם המעשית וההלכתית של כרמים בתקופה זו, יעויין, סולובייצ'יק, יינס, עמ' 44 ו-79 - 89. ⁵²⁹ המהדיר מעיר על אתר (הערה 14) שצריך להיות כנראה "וכן בן בתירא".

העמדה ההלכתית העולה מתוך דברי ר"ת היא⁵³¹:

- 1) היתה מחלוקת בין האמוראים אם לפסוק כרבי יאשיה, וכן היו שהחמירו בעניין טבילת בעל קרי ובענין הפרשת זלו"ק, דלא כרבי יהודה בן בתירא ורבי אלעאי, בהתאמה⁵³².
 - 2) רב נחמן בר יצחק מעיד כי העם נוהג על-פי השיטה הפוסקת כשלושת החכמים⁵³³.
 - 3) לעניין שיטת רבי אלעאי, נוגעת העדות הן לראשית הגז והן לזלו"ק⁵³⁴.
 - 4) מנהג העם הוא ראוי וההלכה נפסקה, בפועל, כמותו⁵³⁵.
- יש להדגיש, כי הזהות בין זלו"ק לראשית הגז⁵³⁶, שהנה הנחת יסוד של שיטת ר"ת, נתפסה כמובנת מאליה, ולא הוזכרה במפורש כלל. יתר על כן, ר"ת סבור כי זהות זו תקפה גם לעניין תיאור המנהג בפועל. בשל כך, אין הוא מבדיל בין ראשית הגז, שלגביה אין כל עדות שנהגה בפועל בימי אמוראי בבל, לבין זלו"ק, שמקרים רבים בתלמוד מעידים על נתינתם בפועל. זאת, לעומת שיטת רש"י, בתשובתו, המבוססת רק על הז' יקה ההלכתית בין זלו"ק לראשית הגז, תוך הדגשה שבזמן התלמוד לא היתה זהות במנהג שבפועל.
- עם זאת, אין ר"ת חולק על כך שסוגיות רבות מתארות נתינת זלו"ק בבבל⁵³⁷, אך הוא רואה בהן⁵³⁸, כנראה, תיאור של מנהגים אישיים מחמירים בלבד⁵³⁹, וכך, כנראה, הבין את שיטתו הר"י הזקן, תלמידו המובהק⁵⁴⁰. מאידך, ניתן להבין מדברי ר"ת כי מדובר ב' ייצוג של פסיקה הלכתית אחרת, הדוחה את שיטת רבי אלעאי. יהא הדבר אשר יהא, לדעת ר"ת, מהווה מימרת רב נחמן בר

⁵³⁰ ספר הישר (צוין בהערה 24 לעיל), עמ' 306. ההדגשות שלי.

⁵³¹ כך נראית כוונת ר"ת, אך, כדרכו של ספר הישר, קשה מאוד לעמוד על כוונת הדברים (תא-שמע, הספרות א, עמ' 76 - 77 והספרות ב, עמ' 59). על דרכו של ר"ת לקצר מאוד בדבריו, מחד, ולהאריך במקרים אחרים, העיר כבר פליקס, ספר, עמ' קעו-קעז.

⁵³² עם זאת, אין ברור מדברי ר"ת אם גם בשני מקרים אלו מדובר על מחלוקת הלכתית, כפי שמורה ההשוואה לעניין כלאי הכרם, או שההלכה היתה מוסכמת, ומדובר בהחמרה מעבר לה, כפי שניתן להבין משנוי הלשון בין "אין סוברין כר' יאשיה" לבין "דלא הוו נהיגי כר' אלעאי".

⁵³³ כך עולה מההשוואה שעורך ר"ת בין שלושת ההלכות שבמימרת רב נחמן בר יצחק. בשלושתן הוא מראה שהיתה מחלוקת, ועל כך מוסבים דבריו "אבל נהגו העם...".
⁵³⁴ שכן אחרת אין כל דמיון לנושא כלאי הכרם, שם הראה ר"ת כי אכן היו אמוראים שלא פסקו כשיטת ר' יאשיה.

⁵³⁵ שהרי רבינו תם משתמש במונח "קיימא לך" לגבי שיטת ר' יאשיה. אי אפשר לומר שכוונתו לסוגיא במסכת קידושין (שצויינה לעיל, עמ' 22, הערה 112) שם נאמר מפורשת "קיימא לך כר' יאשיה", שכן הוא עצמו מביא סוגיא זו, ואחריה מביא שהיו אמוראים שלא פסקו כך, וממילא אין סוגיא זו מהווה את המקור להלכה. יתר על כן, נראה כי עצם ההשוואה לשיטת רבי אלעאי, שם אין כל סוגיא בה נפסקה הלכה כמותו מלבד למימרת רב נחמן בר יצחק, מלמדת שמימרא זו היא היא המקור להלכה.

⁵³⁶ שלגבי חלקה ההלכתי, להבדיל מתיאור המנהג, הביאו רש"י ורשב"ם ראייה מן התלמוד.

⁵³⁷ ר"ת עצמו הביא רק דוגמא אחת- סוגיית שבת י ע"ב, העוסקת ברב חסדא. אולם, נראה שכך הוא יסביר גם את כל הסוגיות האחרות. אין זה ברור מדוע בחר ר"ת להביא דווקא דוגמא ממסכת שבת, ולא מפרק הזרוע במסכת חולין, המוקדש לעניין זלו"ק. ניתן היה להציע שר"ת הכיר את הנוסח של פירוש רש"י בו משולבת במקום זה תמצית התשובה, והוא בחר לחלוק עליו בשתיקה, תוך רמיזה למקומה של שיטת רש"י, השונה מעמדתו שלו. אולם, לאור הנתונים הטקסטואליים והתפלגות הנוסחים (כמפורט לעיל עמ' 70 - 71, והערות 85 - 86, שם) הצעה זו קשה מאוד.

⁵³⁸ כמו אחיותיהן העוסקות בכלאי הכרם ובטבילת בעל קרי.

⁵³⁹ לעניין זה, יעויין לעיל בסמוך, הערות 29 - 31.

⁵⁴⁰ אם כי הוא אינו מזכיר את ר"ת, כך הוא מסביר את הדברים בתשובתו (שתובא ותידון להלן, עמ' 87 - 89). לאור זיקתה ההדוקה של תורת הר"י לתורת ר"ת (אורבך, בעה"ת, עמ' 230 - 231), נראה כי אין הוא חולק על ר"ת אלא מפרשו. ע' פוקס העמיד על מקרה אחר בו הר"י (או תלמידו הר"ש משנץ) מפרש ומיישם, הלכה למעשה, שיטה עיונית-פרשנית של רבינו תם (פוקס, חדשות, עמ' 128 - 130).

יצחק הכרעה הלכתית או תיאור ההלכה המוסכמת, וממילא, אין כל טעם לפגם במנהג העם כרבי אלעאי בראשית הגז ובזלו"ק.

עמדתו ההלכתית של רבינו תם לא צוטטה בשמו על-ידי הבאים אחריו, אבל היא שעמדה בבסיס דבריהם של רבי אל יעזר ממיץ, תלמידו של ר"ת, ושל רבי יצחק ברבי שמואל, ממשיך דרכו של רבינו תם, והיתה לשיטת "חכמי הצרפתים"⁵⁴¹.

ד. ניתוח עמדת ר"ת לאור יחסו לסתירה בין המנהג למקורות

רש"י היה בעל ההלכה הראשון שנתן בצורה מפורשת⁵⁴², תוקף למנהג שלא ליתן זלו"ק, אך ר"ת הוא זה שהעמיד והציב מנהג זה כעיקרו של דין. ר"ת ייחס את המנהג ישירות למימרת רב נחמן בר יצחק, ואת המימרה עצמה ביאר כפסק הלכה. דרכו ההלכתית של רבינו תם נדונה רבות במחקר⁵⁴³, לרבות שיטתו ביישוב מנהגי זמנו ומקומו עם התלמוד הבבלי⁵⁴⁴. כבר יי"כ"ץ העמיד על מקרה בו ר"ת השתמש במתודה הדיאלקטית⁵⁴⁵ על מנת ליישב מנהג, הסותר על פניו את סוגיות התלמוד, ולהציבו כהלכה הנורמטיבית העולה מהתלמוד⁵⁴⁶.

מניתוח דברי ר"ת, נראה כי שיטתו בעניין זלו"ק, אין מקורה העיקרי בהתמודדות עם מנהג הסותר את התלמוד, אלא דווקא במתח הפרשני הקיים בנושא זה כבר בתלמוד עצמו⁵⁴⁷. הזיקה בין זלו"ק וראשית הגז בשיטת ר' אלעאי, כפי שהיא משתקפת מהסוגייה, אינה עולה בקנה אחד, מבחינת התפיסה ההלכתית, עם העובדה שמצוות ראשית הגז לא נהגה בפועל בימי התלמוד ואילו מצוות זלו"ק התקיימה בפועל, במלוא תוקפה⁵⁴⁸. מסורת הגאונים וחכמי אנדלוסיה וצפון אפריקה העדיפה, כדרכה, לפסוק על-פי פשוטן של סוגיות התלמוד, המחייבות בזלו"ק ופוטרות בראשית הגז⁵⁴⁹. לעומתם, קבל רש"י את הזיקה בין המצוות כעקרון הלכתי, אך לא סבר שגם

⁵⁴¹ כלשונו של רבי מנחם המאירי, בספרו מגן אבות, הענין החמישה עשר, עמ' קמג-קמד. שיטת ר"ת נתקבלה גם על-ידי רובם המכריע של חכמי פרובנס, בעקבות רבי זרחיה הלוי, שקבל רבות מתורת ר"ת באמצעות ספר הישר (תא-שמע, רז"ה, עמ' 105 - 108). שיטת הרז"ה תידון להלן, בפרק על חכמי פרובנס.
⁵⁴² ככל הידוע לנו, כמובן. לעניין העמדה ההלכתית של חכמי אשכנז לפני תתניו, יעויין לעיל, עמ' 51 והערה 103, שם.

⁵⁴³ סיכום הספרות המחקרית נמצא אצל תא-שמע, הספרות א, עמ' 77 - 81, ודעתו שלו מופיעה במאמרו-תא-שמע, מציאות, עמ' 34 - 35.

⁵⁴⁴ לעניין יחסו הכללי של ר"ת למנהג, יעויין אורבך, בעה"ת, עמ' 80 - 82, ויעויין עוד: תא-שמע, גלגולי, עמ' 213; תא-שמע, מצות, עמ' 246 - 247; תא-שמע, קריאת, עמ' 322 - 323; Soloveitchik, Texts, pp. 174-; ולאחרונה: ריינר, עיון, עמ' 226 - 233 ו-238 - 239.

⁵⁴⁵ למשמעו של מונח זה כתיאור דרך הלימוד של בעלי התוספות יעויין תא-שמע, הספרות א, עמ' 84 - 92 ו-115 - 117.

⁵⁴⁶ כ"ץ, מעריב, עמ' 183 - 184.

⁵⁴⁷ הדיון כולו הנו פרשני מובהק ומטרתו המוצהרת הנה פרשנות סוגיות התלמוד בעניין כלאי הכרם. עניין זלו"ק נזכר כחלק אינטגרלי ממהלך פרשני זה. נקודה זו הועלתה באחרונה ע"י פוקס, בהקשר לשיטת ר"ת בעניין כפיה להתדיין בפני בית הדין שבכל עיר. בנושא זה, מקובל היה במחקר שר"ת פירש את המקורות התלמודיים בצורה שתתאים למציאות של זמנו וצרכיה. פוקס הראה כי ר"ת נקט במהלך פרשני לשם יישוב הסוגיות התלמודיות הסותרות, והיישום, הלכה למעשה, היה של הר"י או של הר"ש משנץ (פוקס, חדשות, עמ' 128 - 130).

⁵⁴⁸ ייתכן שמקורו של מתח הלכתי-פרשני זה, בהרחבתה המשוערת של ברייתת רבי אלעאי מראשית הגז בלבד, כפי שהיתה במקורה, לראשית הגז וזלו"ק יחדיו (יעויין לעיל, עמ' 14, ליד הערות 56 - 57). אולם, רבותינו הראשונים, ור"ת בראשם, היו מחויבים לסוגיא על כל רבדיה (כ"ץ, שבת, עמ' 13 - 14).
⁵⁴⁹ לעניין גישה זו, יעויין בדברי סולובייצ'יק, יינם, עמ' 22. דיון רחב יותר, תוך הסבר למקורם ולמשמעותם של הדברים, נמצא אצל פוקס, הכרעה, עמ' 100 - 120.

במנהג בפועל שררה עקביות דומה.

אולם, לפי דרכו של ר"ת, יש למצות את משמעותה של הזיקה עד למלוא היקפה ההגיוני⁵⁵⁰. אם אכן שיטת ר' אלעאי הנה כי שתי המצוות אינן חלות בחו"ל, אזי כל התייחסות לשיטתו, בין מבחינה הלכתית ובין מבחינת תיאור הנעשה בפועל, חלה בשווה על שתי המצוות. כל המקורות בתלמוד שאינם תואמים את שיטת רבי אלעאי, הן בזל"ק והן בראשית הגז, משקפים, בהכרח, שיטה הלכתית חולקת או מנהג החמרה אישי. זאת ועוד, מכיוון שההלכה נפסקה כמימרת רב נחמן בר יצחק⁵⁵¹, נדחות ממילא כל הסוגיות שאינן תואמות את שיטת רבי אלעאי, על אף שאין מקור מפורש המעיד על אמורא כלשהו שסבר כרבי אלעאי בעניין זל"ק. התוצאה הסופית של שיטה זו אכן מובילה לחיזוק המנהג, אולם אין זה טעמה המקורי.

ה. רבי אליעזר ממיץ

רבי אליעזר בן רבי שמואל ממיץ⁵⁵² דן בקצרה בחיוב בראשית הגז ובזל"ק בחו"ל, כדלקמן:

ואע"ג דתנן ראשית הגז נוהג בין בארץ בין בחוצה לא קיימי' לן הכי דאמי' רב נחמן בר יצחק נוהג עלמ' כתלתא סבי כר' אלעאי בראשית הגז דאמי' אינו נוהג אלא בארץ מההוא טעמא אמרי' ממנה⁵⁵³ בהזרוע והלחיים והקיבה... דלא נהגי דמחד טעמי' נפק ליה לר' אלעאי דתרויהו יליף נתינה נתינה מתרומה⁵⁵⁴

כדרכו בספר יראים, אין רבי אליעזר ממיץ עוסק בבירור מופשט של סוגיות, אלא ב הלכה הנובעת מפרשנות התלמוד⁵⁵⁵, אם כי תוך ציטוט והסבר קצר של מקורותיה⁵⁵⁶. בעניין ראשית הגז וזל"ק, פוסק רא"מ כדעת ר"ת:

1) מימרת רב נחמן בר יצחק הנה פסק הלכה.
2) ההלכה חלה גם על זל"ק לאור הזיקה ההלכתית ביניהן, לפי שיטת רבי אלעאי.
עם זאת, מדבריו של רא"מ נראה, שלא כדעת רבינו תם, כי רב נחמן בר יצחק עצמו דן רק בראשית הגז, ורק אנחנו מיישמים זאת לזל"ק, ולכן כתב "מההוא טעמא אמרי'⁵⁵⁷ ממנה בהזרוע..."⁵⁵⁸.

⁵⁵⁰ לדרכו הלימודית של ר"ת (ובעלי התוספות בעקבותיו) יעויין: סולובייצ'יק, שם, עמ' 22; פוקס, שם, עמ' 120 - 122 ותא-שמע, הספרות א, עמ' 72 - 73, ולאחרונה: ריינר, עיון.

⁵⁵¹ שיטת רש"י היתה, אמנם, שאין רב נחמן בר יצחק פוסק הלכה לכתחילה אלא מתאר מנהג נסבל בלבד, אך זו וודאי אינה שיטת רבינו תם.

⁵⁵² מיץ הנה באשכנז ולא בצרפת, ולפיכך, כנראה, מופיע רבי אליעזר ממיץ בפרק על אשכנז אצל תא-שמע, הספרות ב, עמ' 117. אולם מיץ שוכנת בגבול בין שתי הארצות (אורבך, בעה"ת, עמ' 154), ובבחינה תורנית, היתה עיר זו תחת השפעה צרפתית (Soloveitchik, Texts, p. 178 note 72). לאור זאת, מופיע הדיון בשיטתו של רא"מ כאן, בפרק על חכמי צרפת.

⁵⁵³ בנדפס, בטעות, "מתנה".

⁵⁵⁴ ספר יראים סימן קמט, לפי כ"י פריס heb. 1309, שעמד בבסיס המהדורה של רא"א שיף, הנקראת "יראים השלם" (כפי שכתוב בשער מהדורה זו). ההדגשות וההשמטות שלי.

⁵⁵⁵ הכוונה, כמובן, לשיטת פרשנות התלמוד של רבינו תם (Soloveitchik, Change, p. 216-217) אולם, רא"מ היה חכם עצמאי ואף חלק על ר"ת, כפי שעשה, למשל, בעניין כלאי הכרם, כמצויין להלן בסמוך, הערה 61.

⁵⁵⁶ תא-שמע, הספרות ב, עמ' 117.

⁵⁵⁷ לעומת זאת, בספר יראים הקצר מופרדת מצוות זל"ק (סימן שנו) ממצוות ראשית הגז (סימן שנה) ונאמר שם "מההוא טעמא גופיה אמר בזרוע לחיים וקיבה", ואם כן, כבר רנב"י עצמו כלל גם את זל"ק.

יצויין עוד, כי רא"מ, כמו ר"ת, אינו מזכיר בדבריו את רש"י.

ו. עמדת הר"י והשפעתה

התייחסותו של רבי יצחק ברבי שמואל, הר"י הזקן, לעניין חיוב זלו"ק בחו"ל נמצאת, בעיקר, בתשובתו בעניין כלאי הכרם. כפי שהדגישו החוקרים, לא היה הבדל בין דרך הלימוד של בעלי התוספות בפרשנות התלמוד לבין דרכם בפסיקת הלכה למעשה⁵⁵⁹, ואכן לתשובה יש מקבילה חלקית בתוספות רבי יהודה שירליאון⁵⁶⁰ שנכתבו מפי רבו, הר"י הזקן, ומשקפות את תורתו⁵⁶¹, ומקבילה שלמה יותר בתוספות הנדפסות למסכת חולין, המבוססות על תוספותיו של ר"י שירליאון⁵⁶².

תשובה ארוכה זו של הר"י צוטטה במלואה על-ידי רבי צדקיה הרופא מן הענוים⁵⁶³, ועל-מנת להבין את שיטתו בעניין זלו"ק, יש לצטטה בתוך ההקשר הרלוונטי בתשובה⁵⁶⁴, כדלקמן:

... מותר לזרוע לכתחילה כל זרעים שרוצה בכרם ואין בדבר שום איסור כלל... כדאמרין בפרק קמא דקדושין⁵⁶⁵... ואע"ג דבכמה מקומות בתלמוד יש אמוראים שמחמירים... אין הלכה כן, אלא כר' יאשיה, דנהוג עלמא כתלתא סבי... וגם בטבילת בעל קרי יש אמוראין שמחמירים, ואפילו רב נחמן דאמר בקידושין קיימא לן כר' יאשיה הוה מחמיר בבעל קרי... ורב נחמן בר יצחק גופיה דפסק דנהוג עלמא כתלתא סבי, ומתוך כך היה לו לפטור במתנות, זרוע לחיים

לא ניתן להכריע אם ההבדל משקף נוסח אחר שעמד בפני מקצר הספר, רבי בנימין ענו מאיטליה (תא-שמע, שם), או שמדובר בשנוי שלו.

⁵⁵⁸ עם זאת, רא"מ אינו מתייחס ישירות למנהג שנהג בפועל בימי התלמוד בעניין זלו"ק, כנראה מפני שהדבר אינו נצרך לדיון ההלכתי, וממילא אינו נזקק ליישב את סוגיות המתארות נתינת זלו"ק בימי התלמוד.

⁵⁵⁹ אורבך, בעה"ת, עמ' 676. דבריו שם, עמ' 740, על המתח הקיים בתשובות בעלי התוספות בין העיון במקורות לבין צרכי החיים, נוגעים לשאלה הכללית של הלכה ומציאות, שנדונה רבות במחקר (מראי מקומות לספרות המחקר צוינו לעיל, עמ' 73, סוף הערה 101).

⁵⁶⁰ תוספות רבי יהודה שירליאון למסכת ברכות, על דף כב ע"א, ד"ה "כרבי אלעאי", שם כתב "והוא הדין במתנות כהונה הזרוע והלחיים והקיבה דילפינן להו מהדדי בפרק הזרוע". החלק השני בדבריו ("דילפינן" וכו') תואם לדברי רש"י בפירושו לתחילת פרק שלוח הקן (שהובאו לעיל, עמ' 68). עיקר הדיון שבתשובת ר"י מופיע אצל ר"י שירליאון, ובשמו של הר"י ("נראה לרבינו") בד"ה הבא- "עד שיזרע חטה". לא ניתן להכריע אם התשובה קדמה והתוספות נוסחו ממנה, או שהלימוד הבית-מדרשי קדם, ומשנשאל ר"י על הנושא, ניסח את הדברים כתשובה.

⁵⁶¹ סולובייצ'יק, יינס, עמ' 24 - 25, ותא-שמע, הספרות ב, עמ' 107. יצויין, כי תא-שמע מעיר שם שבתוספותיו למסכת ברכות, קטנה יותר תלותו בר"י הזקן.

⁵⁶² על דף קלו ע"ב, ד"ה "כרבי אלעאי". עם זאת, קיימים מספר הבדלים בין תשובת ר"י לבין התוספות הנדפסות, כמפורט להלן, עמ' 89, הערה 76.

⁵⁶³ התשובה נכללה גם בחיבורו של רבי יעקב מקורסן, תלמידו של רבי שמשון משנץ, וממנו לתשובות מהר"ם בן ברוך, דפוס פראג (מהדורת בלאך) סימן קנב (עמנואל, מהר"ם, עמ' 167). כדרכם של חכמי צרפת (עמנואל, ספרי, עמ' 41) עיבד רבי יעקב את התשובה, ולפיכך נעסוק בנוסח שצוטט בשבחה"ל. עיבוד התשובה כלל מספר מרכיבים: השמטת שם השואל ותוארו (לסימן עיבוד זה, יעויין סולובייצ'יק, שו"ת, עמ' 70, סעיף א2); השמטת מספר הפניות המהוות מקור תמיכה נוסף בטיעון ההלכתי המרכזי (שם, סעיף א2); השמטת קטעי קישור (כגון "וגם בטבילת בעל קרי יש אמוראים שמחמירים"). לעומת זאת, דרכו של רבי צדקיה הייתה להביא את דברי הגאונים והראשונים במלואם (יעויין ר"ש חסידה, מבוא, עמ' 43 - 44).

⁵⁶⁴ התשובה עוסקת גם בגדרי איסור כלאי הכרם לשיטת רבי יאשיה. נושא זה אינו מענייננו, אך, אגב אורחא, יצויין כי כבר רבי צדקיה העיר שבנושא זה חלוק הר"י על רבי אלעזר ממיץ (שם, עמ' קמו). שיטת ר"י, המקלה, מקורה בשיטת רבינו תם בספר הישר (צוין לעיל, עמ' 82, הערה 24).

⁵⁶⁵ כאן מופיע ציטוט של סוגיית קידושין, שצויינה לעיל, עמ' 22, הערה 112.

וקיבה בחוצה לארץ כדפירש רבנו שלמה בשחיטת חולין דאדרבי אילעאי סמכינן שלא להפרישן בחוצה לארץ דמההיא טעמא דפטר בחוצה לארץ מראשית הגז פטר נמי ממתנות, **אפילו הכי הוה מחייב בחוצה לארץ**, כדאמרין פרק הזרוע והלחיים והקבה, רב נחמן בר יצחק קניס גלימא. **ומ"מ אנן סמכינן לגמרי אפסקא דנהוג עלמא כתלתא סבי, ואעפ"י שהיו מחמירין על עצמם מקצת אמוראים וגם רב נחמן בר יצחק היה מחמיר עליהם לעשות כמנהג במקום שלא פשט בו ההיתר**. וכל משניות וברייתות שבתלמוד שאוסרות כלאי הכרם אפילו בהעברת עצינן קוב... הויין דלא כר' יאשיה ולא קי"ל כוותיהו, אלא כר' יאשיה...⁵⁶⁶

הר"י אימץ, אפוא, את דעת ר"ת ⁵⁶⁷, כי מימרת רב נחמן בר יצחק משמעה קבלה הלכתית של שיטת רבי אלעאי, תוך חידוד ההסבר שמדובר באימוץ מלא של מנהג העם ⁵⁶⁸. בנוסף, מקבל הר"י את הנחת היסוד שקיימת זהות בין ראשית הגז זלו"ק לעניין החיוב בחו"ל, לא רק מבחינת הזיקה ההלכתית-עיונית, אלא גם במנהג שנהג בפועל⁵⁶⁹. אולם, דיונו של הר"י מפורט יותר מזה של ר"ת, וטמונים בו מספר חידושים. חידושו המרכזי של הר"י נובע משאלה בה כלל לא דן ר"ת. בתלמוד נאמר שרב נחמן בר יצחק, שהוא בעל המימרא "האידינא נהוג עלמא", הטיל קנס על מי שלא הפריש זלו"ק. הסברו הכללי של ר"ת, כפי שהבינו, כנראה, הר"י ⁵⁷⁰, אינו מועיל לפתרון בעיה זו. לפי ר"ת, משקפות הסוגיות המתארות נתינת זלו"ק בבבל מנהג אישי מחמיר, מעבר לחיוב על-פי ההלכה. כיצד ניתן להצדיק את כפייתו של מנהג מעין-זה על אדם אחר⁵⁷¹?

על קושי משיב הר"י כי אכן מדובר בהחמרה, מעבר לחיוב החל על-פי דין, אבל היו מקומות שבהם נהגו הכלל כמנהג מחמיר זה. במקום כזה, בו חלה מצוות זלו"ק מכח המנהג, קנס רב נחמן בר יצחק אדם שלא הפריש זלו"ק⁵⁷². הר"י מחדש, אפוא, כי מימרת רב נחמן בר יצחק "האידינא נהוג עלמא" היא פסק ההלכה ודווקא נתינת זלו"ק היא שנכנסת בגדר של "מנהג", אם כי מנהג מקומי ומחמיר. בכך, מחליש הר"י את כוחה של מימרת רב נחמן בר יצחק כמתארת את מנהג העם ⁵⁷³,

⁵⁶⁶ שיבלי הלקט, חלק ב (מהדורת ר"ש חסידה), סימן מב, עמ' קמה-קמו. ההדגשות וההשמטות שלי.
⁵⁶⁷ על יחסו של הר"י לר"ת, יעויין אורבך, בעה"ת, עמ' 230 - 231, וסולובייצ'יק, יינס, עמ' 24 - 25.
⁵⁶⁸ כלשון הר"י: "דפסק דנהוג עלמא כתלתא סבי", "ומ"מ אנן סמכינן לגמרי אפסקא דנהוג עלמא כתלתא סבי".
⁵⁶⁹ אמנם, מדברי הר"י "אנן סמכינן לגמרי..." , הבאים מיד אחרי "ורב נחמן בר יצחק גופיה... הוה מחייב בחוצה לארץ... ", משתמע שרנב"י עסק רק בראשית הגז, וההרחבה לעניין זלו"ק היא של דורות מאוחרים ("אנן"). אך פירוש זה אינו אפשרי, לאור המשך המידי בדברי ר"י "ואעפ"י שהיו מחמירין על עצמן מקצת אמוראים וגם רב נחמן בר יצחק היה מחמיר עליהם... במקום שלא פשט בו ההיתר. " ⁵⁷⁰ לעניין זה, יעויין לעיל, עמ' 84, ליד הערות 34 - 37.
⁵⁷¹ כפי שהקשה המהר"ם מרוטנבורג (צוין לעיל, עמ' 59, הערה 14), עמ' יא "דאי בעי לאחמורי, אנפשיה דוקא הוה ליה לאחמורי ולא אחריני למיקנסניהו שלא כדין". יצוין, כי גם הפירוש השני שהצענו לדברי ר"ת כי מדובר היה במחלוקת הלכתית וכי אמוראים רבים לא פסקו כר' אלעאי (לעיל, עמ' 84), אינו יכול להוות תשובה לשאלה זו. רב נחמן בר יצחק הוא בעל המימרא הפוטרת, וכיצד ייתכן שהוא עצמו פסק בצורה הפוכה?! הפתרון היחידי לקושי זה הוצע על-ידי הראב"י (שהעלה את השאלה מתוך מגמה שונה בתכלית) ובתוספות הנדפסים על מסכת חולין (קלו ע"ב ד"ה "כרבי אלעאי") - כי מדובר בתקופות שונות בחיי רנב"י, במהלכן השתנה המנהג. אולם, גם הצעה זו נתקלת בקשיים. (לעניין משמעותו של תירוץ זה בהקשר לדיונו של הראב"י, יעויין להלן, עמ' 105 - 106)
⁵⁷² יוצא מכאן, כי לדעת הר"י, ניתן להטיל קנס על מי שאינו מקיים מנהג או מפר אותו. יעויין תא-שמע, אשכנז, עמ' 62 - 63, שטען (בלי קשר לענייננו) כי עמדה זו הנה עמדה ארץ-ישראלית, בניגוד לעמדה הבבלית, ונקלטה רק אצל פוסקים אשכנזיים.
⁵⁷³ לפי שיטת ר"ת אכן תיאר רב נחמן בר יצחק את המנהג הכללי, והמקורות האחרים עוסקים במנהג של יחידים, בלבד, ואילו לפי הר"י מדובר לא במנהג יחידים אלא במנהג של כמה "מקומות".

מחד, בעודו דוגל בשיטה המחזקת את מעמדה ההלכתי, מאידך. חידוש אחר של הר"י, אינו נוגע לגוף השיטה, אלא למקורה. ר"ת לא הזכיר כלל את רש"י, ואילו הר"י פירש כי דברי רש"י, בפירושו למסכת חולין⁵⁷⁴, מכוונים להביע עמדה הלכתית זו⁵⁷⁵. כפי שהעירו א"א אורבך וחי' סולובייצ'יק, מעמדו ההלכתי הרם של הר"י בצרפת⁵⁷⁶, והעובדה שבבית מדרשו נוצרו התוספות⁵⁷⁷, הובילו לכך שתורת התוספות, ותורת צרפת בכלל, הנה למעשה תורת הר"י⁵⁷⁸. גם בעניין זלו"ק, עמדת הר"י, לפרטיה, היא המופיעה אצל רובם המכריע של חכמי צרפת ותלמידיהם⁵⁷⁹, ואצל הרמב"ן ובית מדרשו⁵⁸⁰. זאת, הן אצל חכמים שהביאו אותה בקצרה, כפירוש הפשוט, בין באריכות, כציטוט תמציתי של דיונו של ר"י⁵⁸¹, ובין כמושא לויכוח ולדחייה⁵⁸². אולם, כגודל תפוצת השיטה, כך מיעוט יחוסה לר"י. עצם קבלת דברי ר"י, כללו גם את תליית השיטה כולה ברש"י, וכך נקראה העמדה ההלכתית כולה, בדרך כלל, על שמו של רש"י ולא על שם הר"י⁵⁸³.

ז. רבי משה מקוצי

למרות תפוצתה הנרחבת של שיטת ר"ת, כפי שפותחה ע"י הר"י, נפקד מקומה דווקא בספר

⁵⁷⁴ כדרכם של בעלי התוספות, הר"י אינו מצטט את דברי רש"י עצמו, אלא מוסר פרפרזה שלהם על-פי פירושו שלו לדברים (פוגל, רש"י, עמ' 132 - 136; ארנד, רש"י, עמ' 84).

⁵⁷⁵ לעניין זה, יעויין לעיל, עמ' 63 והערות 35 - 36, שם.

⁵⁷⁶ אורבך, בעה"ת, עמ' 250 - 253, ויעויין זוסמן, מפעלו, עמ' 39 הערה 63 ועמ' 50 הערה 83.

⁵⁷⁷ אורבך, שם, עמ' 252, ותא-שמע, הספרות ב, עמ' 103.

⁵⁷⁸ אורבך, שם, עמ' 227 וסולובייצ'יק, הלכה, עמ' 86. כן יעויין סולובייצ'יק, יינס, עמ' 28, כי בשנת 1211 לספ"ה"ע בה עלה ארצה רבי שמשון משנץ, תלמיד הר"י, הסתיימה תקופת היצירה של חכמי צרפת, ומכאן והלאה עסקו רק בהבאת דברי קודמיהם, ובפסיקה על-פי דבריהם. שם, עמ' 20, הוא כותב כי רובן של התוספות הן תורת ר"ת ור"י. כך כתב גם תא-שמע, שם, עמ' 98.

⁵⁷⁹ לעניין זה, יעויין לעיל, עמ' 63 - 64, שם. בתוספות הנדפסות למסכת חולין, על דף קלו ע"ב ד"ה "כרבי אילעאי", מופיע דיונו של ר"י בשלושה שנויים. ראשית, נאמר שם "דכולהו אמוראי בפרק הזרוע סברי שנוהג בחו"ל...". בניגוד לר"י, שכתב "ואעפ"י שהיו מחמירין על עצמם מקצת אמוראים". אם כן, הן שינוי במעמד שיטת האמוראים הדחוייה (חומר מול פסיקה) והן שינוי בתיאור מספרם (מיעוט מול "כולהו אמוראי בפרק הזרוע"). שנית, התירוץ למקרה בו הטיל רב נחמן בר יצחק קנס על מי שלא הפריש זלו"ק, הנו שנוי המנהג במהלך חייו של רב נחמן בר יצחק. אעפ"כ, כל מהלך הדיון, והשיטה הבסיסית הנה זו של ר"י, וההבדלים הם בפרטי התירוץ. דיונו של הרא"ש בפסקיו (פרק ראשית הגז, אות א) ובתוספותיו (דף קלו ע"ב ד"ה "כרבי אלעאי") זהה לזה שבתוספות הנדפסות (מלבד הבאת דעותיהם של הרמב"ם והמהר"ם מרוטנבורג ואת דעתו שלו). זאת, על אף זיקתם ההדוקה של תוספות הרא"ש לתוספות ר"י הזקן (אורבך, בעה"ת, עמ' 587 ותא-שמע, הספרות ב, עמ' 80 - 81). (שיטת הרא"ש עצמו תידון להלן, עמ' 116 - 117) רבי יעקב חזן מלונדון, בספר עץ חיים (הלכות מתנות כהונה), לאחר שהביא, במלואם, את שני הפרקים ממשנה תורה העוסקים בראשית הגז ובזלו"ק, כותב, בסוף הפרק השני, העוסק בראשית הגז, "ורש"י פי' דקיימא לן כר' אלעאי והוא הדין במתנות, דתרוייהו יליף נתינה נתינה מתרומה ואין נוהגין רק בארץ, ודין שניהם שוה" (ההדגשה שלי), החצי הראשון של המשפט מבוסס על שיטת הר"י, והחצי השני (דתרוייהו... בארץ) הוא ציטוט מדויק של לשון הסמ"ג, שהוא, בדרך כלל, יסודו ההלכתי של ספר עץ חיים (אורבך, בעה"ת, עמ' 518). כמו כן, נראה שרבי יצחק מקורביל, פסק כר"י, שכן בספר מצוות קטן אין נזכרות לא מצוות ראשית הגז ולא מצוות זלו"ק, ואילו במצוות כלאי הכרם (מצווה קס"ה) הוא כותב "לעניין כלאי הכרם כדקיימא לן אין איסור עד שיזרע חטה ושעורה וחרצן...". כשיטת ר"י, שמימרת רב נחמן בר יצחק היא פסק הלכה [לעניין כלאי הכרם, מובאת שם דעה מחמירה, המפרשת את שיטת רבי יאשיה בצורה שונה, אך אינה חולקת על כך שהלכה כמותו]. באשר לחכמי אשכנז, יעויין בפרק הבא, עמ' 100, 113 ו- 118.

⁵⁸⁰ צוין לעיל, עמ' 64, הערה 39.

⁵⁸¹ כמו התוספות הנדפסות למסכת חולין (צוינו בהערה 76, לעיל בסמוך).

⁵⁸² כמו המהר"ם מרוטנבורג (צוין לעיל, עמ' 59, הערה 14).

⁵⁸³ לעניין זה, יעויין במקורות שהובאו לעיל, עמ' 63 - 64, הערות 35 - 42.

ההלכה הלמדני⁵⁸⁴ המרכזי⁵⁸⁵ והמקיף⁵⁸⁶ של תקופת התוספות, ספר מצוות גדול של רבי משה מקוצי.

מצוות עשה קמב בסמ"ג, שעניינה מצוות הפרשת זרוע לחיים וקיבה ונתינתם לכהנים, כוללת גם דיון קצר בחיוב בזלוי"ק בחו"ל, כדלקמן:

עוד שנינו שם בפרק הזרוע המתנות נוהגות בכל מקום אף בחוצה לארץ ואף שלא בפני הבית⁵⁸⁷ ...

ורש"י פירש במסכת שבת מאחר שנהגו העולם⁵⁸⁸ כר' אלעי בראשית הגז שאין נוהג אלא בארץ ואנו רואים שנהגו כן אף במתנות לא משנינן מנהגא⁵⁸⁹ ויש ליתן טעם⁵⁹⁰ דמחד טעמא נפקי ליה לרבי אלעי דתרוייהו יליף נתינה נתינה מתרומה⁵⁹¹ וכמו כן עושה גזירה שוה זו מתנות מתרומה לענין אחר בפרק ראשית הגז⁵⁹²

זו היא הפעם הראשונה בה חכם צרפתי⁵⁹³ מתייחס לשיטתו המקורית של רש"י, המוכרת לו רק מתוך התמצית⁵⁹⁴ שהופיעה בפירושו רש"י למסכת שבת, כפי שעמד בפניו⁵⁹⁵. לעומת זאת, אין

⁵⁸⁴ בניגוד לספר מצוות קטן של רבי יצחק מקורביל, שנועד לכל שכבות העם (אורבך, בעה"ת, עמ' 571 - 572). על מטרתו ותפקידו הלמדני של הסמ"ג, יעויין וולף, סמ"ג, עמ' 39.
⁵⁸⁵ בניגוד לספר יראים שלא היה במוקד השיח התורני מפני שלא היה שייך לאסכולת דנפייר (סולובייצ'יק, הלכה, עמ' 86).

⁵⁸⁶ יודגש, כי אין הכוונה לספר המהווה סיכום הלכתי שלם, מגמה לה התנגד רבי משה מקוצי (וולף, סמ"ג, עמ' 38 - 39, ובייחוד הערה 43). במונח "מקיף" כוונתנו לספר הלכה הדרגתי בכל הנושאים שבהלכה (שם, עמ' 35). לדעתו של ש"י עמנואל ספר התרומה, שחבר תלמיד ר"י הזקן, רבי ברוך ברבי יצחק מארץ צרפת אף הוא ספר פסיקה מקיף (עמנואל, מקום, עמ' 439). מאמרו הנ"ל של עמנואל מוקדש לביור תולדותיו ומקומו של חכם זה). אולם, עמדתו של ח"י סולובייצ'יק הנה כי ספר התרומה לא נועד להיות ספר פסיקה מקיף, והוא מעין תוספות מבית מדרשו של הר"י, ערוכות לפי מספר נושאים הלכתיים (סולובייצ'יק, יינס, עמ' 24 - 25). יהא הדבר אשר יהא, עניין זלוי"ק אינו נזכר בספר התרומה, ולכן אין הוא נזכר בדיונו. יתר על כן, השפעתו ההלכתית של הסמ"ג עלתה, לכל הדעות, על זו של ספר התרומה. מעמדו ההלכתי של

הסמ"ג נדון, בצירוף מקורות רבים, אצל וולף (שם, עמ' 31 - 33).
⁵⁸⁷ זו שיטת הרמב"ם, שדברי הסמ"ג עד לנקודה זו מקורם בדבריו. על זיקתו ההדוקה של הסמ"ג לרמב"ם כבר העיר המהרש"ל, בדברים שצוטטו רבות במחקר (וולף, שם, עמ' 36 ליד הערה 33).

⁵⁸⁸ בכת"י ניו-יורק בימהד"ר Rab. 675 הנוסח הוא "שנהגו העם" (הערת נוסח זו, כמו גם ההערות האחרות לעדי הנוסח של הסמ"ג, נמסרה לי על-ידי הרב ישראל מרדכי פלס ממכון שלמה אומן).
⁵⁸⁹ בכתב יד פריס מאזרין 1 (4472) הנוסח הוא "לא משנינן מנהגין".

⁵⁹⁰ בדפוס רומי של הסמ"ג נדפס כאן "טעם אחר". המלה "אחר" אינה מופיעה בעדי הנוסח המרכזיים של הסמ"ג. הרב ישראל מרדכי פלס העלה, בשיחה בע"פ עמי, את האפשרות שמקורה בנוהגם של סופרים אשכנזיים ליישר את העימוד על ידי כתיבת תחילת המלה הראשונה של השורה הבאה בסוף שורה. ואם כן המלה "אחר" הנה שבוש של "דמחד".

⁵⁹¹ כאן מסתיימת מצוות עשה קמב בכתב יד פריס מאזרין 1 (4472), והמשפט "וכמו כן ... הגז" אינו מופיע בכתב יד זה.

⁵⁹² ספר מצוות גדול, מצוות עשה קמב (עמ' קכה-קכו במהדורת ר"א שלזינגר), על-פי דפוס ונציה. זהו, בעיקרו, גם הנוסח בעדי הנוסח המרכזיים של הסמ"ג, כפי שעולה מבדיקה שערך עבורי הרב ישראל מרדכי פלס ממכון שלמה אומן. (עדי הנוסח המרכזיים, נזכרו ותוארו בקצרה אצל ר"מ פלס, מהדורות, עמ' קט-קי: פרמה 93 (3278); ניו-יורק בימהד"ר Rab. 675; כת"י פריס מאזרין 1 (4472)). [תודתי למכון שלמה אומן, לעומד בראשו הרב יואל קטן, ובייחוד לרב ישראל מרדכי פלס, על סיועם הרב].

⁵⁹³ התשובה עצמה הובאה במלואה על-ידי חכם אשכנזי, הראב"ה, בן זמנו ודורו של רבי יהודה שירליאון רבו של רבי משה מקוצי. (הראב"ה חי בין השנה 1140, בערך, ועד לשנה 1225 לספח"ע ואילו ר"י שירליאון חי בין השנים 1166 ו-1224 (Kanarfogel, Lattices, p. 260))

⁵⁹⁴ כאמור לעיל, עמ' 65, ליד הערה 48, התשובה עצמה לא היתה ידועה כלל בצרפת, ואין חכם צרפתי אחד שצטט אותה, עד לגירוש יהודי צרפת. מכיוון שדברי רש"י בפירושו לתלמוד מופיעים בתמצית, ואינם כוללים את המקור לזהות ההלכתית בין ראשית הגז לזלוי"ק, הוסיף רבי משה מקוצי הסבר לדברים בצטוט של דבריו של רבי אלעזר ממיץ בספר יראים, ש ספרו היווה מקור חשוב לסמ"ג (אורבך, בעה"ת, עמ' 474).

⁵⁹⁵ על מקורותיהם של הדברים בפירושו רש"י, יעויין לעיל, עמ' 70 - 71.

אפילו רמז לשיטת ר"ת ור"י, על אף שרבי משה מקוצי היה תלמידו המובהק של רבי יהודה שירליאון⁵⁹⁶, ותורת הר"י הזקן שגורה בספרו⁵⁹⁷.

ייתכן, שרבי משה מקוצי למד על עמדת רש"י מתוך נוסח פירוש רש"י שהגיע לידינו במהלך סיוריו הדרשניים בקהילות ישראל⁵⁹⁸, או מאחד מחבריו האשכנזיים בבית מדרשו של רבי יהודה שירליאון⁵⁹⁹. ממקור זה הבין כי השיטה המקובלת בצרפת כ-"שיטת רש"י", אינה משקפת את עמדתו המקורית של רש"י, ומתוך עיונו בתלמוד, העדיף את שיטת רש"י על-פני שיטת ר"ת ור"י. אולם, אין רבי משה מקוצי מצטט את לשונו של רש"י ואף אינו מביא את כל תוכן דבריו. השיטה אותה הוא מביא בשם רש"י היא כי אין לשנות את מנהג העם, הנהוג כרבי אלעאי בזלור"ק, מכיוון שנהגו כמותו בראשית הגז. אין הוא מזכיר במפורש את דברי רש"י שהמנהג בעניין זלור"ק היה שונה בימי התלמוד, אם כי הדבר נרמז על-ידו⁶⁰⁰. יתר על כן, גם מימרת רב נחמן בר יצחק עצמה אינה מצוטטת, ואין כל דיון לגבי מעמדה ההלכתי. עם זאת, מלשונו עולה כי הוא מקבל את עמדת רש"י כי משמעותה של המימרה הוא קבלת המנהג בדיעבד, ולא פסק הלכה לכתחילה, כדעת ר"ת ור"י⁶⁰¹. מכל מקום, דבריו המפורשים של רש"י כי מדובר במנהג בעייתי וכל תוקפו נובע מאי מחאה, אינם נזכרים, ומופיעה רק מסקנתו של רש"י הלכה למעשה - "לא משנין מנהגא".

סביר לומר שהשמטות אלו מכוונות, ומטרתן לרכז את הקושי שעלולה ליצור שיטת רש"י בלב הלומד. מאז ימי רבינו תם, ובייחוד מאז הר"י, מקובל היה שמדובר במנהג המשקף את ההכרעה ההלכתית, שתחילתו עוד בימי התלמוד, וכי כך גם פירש רש"י. והנה, המעיין בדברי הסמ"ג, עלול לגלות לפתע כי עמדתו המקורית של רש"י מערערת על עתיקותו ועל מעמדו ההלכתי של המנהג ומאשרת אותו רק על-ידי אי מחאה. לפיכך, בחר רבי משה מקוצי להביא את שיטת רש"י בצורה מרומזת, שאינה מעוותת את עמדתו ההלכתית של רש"י, אך חומקת מהניסוחים המפורשים והקשים לעיכול של דברי רש"י עצמם⁶⁰².

⁵⁹⁶ יעויין לעיל, עמ' 65, ליד הערות 55 - 57 להסבר אפשרי להשמטה זו. אמנם, גם רבי יצחק אור זרוע היה תלמיד ר"י שירליאון, אולם הוא היה גם תלמיד הראב"ה, ולכן מתמיהה פחות התעלמותו משיטת ר"י הזקן. (שיטתו של חכם זה תידון בפרק הבא, עמ' 107 - 110)

⁵⁹⁷ יעויין גם אורבך, בעה"ת, עמ' 473; 69; Kanarfogel, Lattices, p. 216-217; Soloveitchik, Change, וכפי שכתב וולף, סמ"ג, עמ' 36, סוף הערה 35 "חוקר חשוב העיר לי פעם, כבדרך אגב, שבסופו של דבר הסמ"ג איננו אלא הרמב"ם בצירוף תוספות מבית מדרשו של ר"י הזקן." עם זאת, נראה שרבי משה מקוצי לא ראה את תשובת הר"י בעניין כלאי הכרם, עצמה. זאת, ניתן להסיק מהעובדה שבמצוות לא תעשה רפ (עמ' תלד במהדורת ר"א שלזינגר), איסור כלאי הכרם, ציין רבי משה בקצרה לדעת הר"י בהקדימו "ובשם רבינו יצחק פירשו דכל אלו דלא כר' יאשיה" כך הוא הנוסח גם בעדי הנוסח המרכזיים של הסמ"ג, המפורטים בהערה 89 לעיל, כפי שעולה מבדיקה שערך עבורי הרב ישראל מרדכי פלס.

⁵⁹⁸ תודתי לרש"י פיק על הערה זו.

⁵⁹⁹ אולי אפילו רבי יצחק אור זרוע, שרבו, הראב"ה, הוא הראשון המזכיר את פירוש רש"י למסכת שבת בהקשר זה. כבר אפטוביצר, מבוא, עמ' 254 - 255 העמיד על כך שיש "כמה דברים בדברי בעל הסמ"ג שמקורם בראב"ה אלא אפשר ששמע אותם מר"י או"ז חברו בבית מדרשו של ר"י שירליאון". סברתו של אפטוביצר, שם, שרבי משה מקוצי השתמש ישירות בספר הראב"ה, אינה מתאימה לעניין זלור"ק. רבי משה מקוצי אינו מזכיר את תשובת רש"י עצמה, המצוטטת בראב"ה מיד לפני הציון לפירוש למסכת שבת.

⁶⁰⁰ ר"מ מקוצי נקט בלשון הווה ("ואנו רואים שנהגו") רק לגבי זלור"ק ולא לגבי ראשית הגז.

⁶⁰¹ שהרי לשון "קיימא לך" המופיעה אצל ר"ת ור"י ולשון "פסקא" המופיעה אצל ר"י, אינן נמצאות כאן כלל בדברי הסמ"ג שמקפיד להשתמש רק בפועל ניה"ג - "נהגו העולם", "נהגו" ו-"לא משנין מנהגא".

⁶⁰² על עידון המקור המצוטט על-ידי השמטה, שאינה פוגעת בתוכן ההלכתי, העיר סולובייצ'יק, שו"ת, עמ' 52, סעיף 12.

ח. רבי פרץ מקורביל

בדור אחרי הסמ"ג, עסק גם רבי פרץ מקורביל, ראש חכמי צרפת בדור האחרון שלפני גירוש היהודים ממנה⁶⁰³, בעניין החיוב בזלוי"ק בחו"ל. בהגהותיו לספר תשב"ץ קטן⁶⁰⁴, חלק רבינו פרץ על שיטתו של המהר"ם מרוטנבורג, ולפיה אכן מצווה זו חלה בחו"ל, וכתב:

מיהו אין ליתן הזרוע לכהן⁶⁰⁵ כדפ"ה כי פ"ק דשבת גבי ההוא דרב חסדא דהוה נק' מתנתא דתורא בידיה⁶⁰⁶ ופ"ה הכי דה"נ דהשת' נהוג כר' יאשיה⁶⁰⁷ גם במתנות דאינה נוהגת אלא בארץ אך בימי רב חסדא לא נהוג כ"א בראשית הגז ולא במתנות אבל עכשיו נהוג כר' יאשיה גם במתנות כהונה היכי דכי האי' נהוג כר' יאשיה בראשית הגז ולא מחינן בידיהו השתא נמי נהוג כר' יאשיה גם במתנות ולא מחינן בידיה כפ"ה פ"ק דשבת, וא"כ גם עכשיו אין צריך שום מתנה⁶⁰⁸ לכהן⁶⁰⁹

רבינו פרץ, אחד מחשובי עורכי התוספות⁶¹⁰, אינו מזכיר כלל את שיטתו של ר"י ובמקומה מובאת דעתו של רש"י מתוך הפירוש למסכת שבת⁶¹¹. בניגוד לרבי משה מקוצי, הציג רבינו פרץ את שיטת רש"י ללא כל השמטה מרככת-מנהג אי נתינת זלוי"ק הנו מנהג חדש, שלא נהג בימי התלמוד, וגם המנהג שנהג בימי התלמוד, שלא ליתן ראשית הגז, מקבל הכרה ברמת אי המחאה בלבד. סביר להניח כי רבינו פרץ בחר להביא את דברי רש"י במלואם, שלא כבסמ"ג, על מנת להיטיב ולהתמודד עם פסיקתו של המהר"ם מרוטנבורג. שיטת ר"ת ור"י נדחתה על-ידי המהר"ם בתשובה מפורטת, אך חלק גדול מהשגותיו אינן מהוות קושיא על שיטת רש"י המקורית⁶¹². אם אכן הכיר רבינו פרץ את תשובתו של המהר"ם⁶¹³, הרי שבהגנתו על המנהג מפני פסק ההלכה של המהר"ם,

⁶⁰³ תא-שמע, הספרות ב, עמ' 112. רבינו פרץ נפטר בשנת 1298 לספ"ה (אורבך, בעה"ת, עמ' 578). על פועלו של רבינו פרץ, יעויין שם, עמ' 575 - 581.

⁶⁰⁴ לעניינן של הגהות אלו, יעויין אורבך, בעה"ת, עמ' 561.

⁶⁰⁵ חילופי הנוסחאות של משפט זה ידונו להלן, בפנים.

⁶⁰⁶ כאן מסתיימת הגהת רבינו פרץ בכי"י המבורג Cod. Hebr. 17 152.4 (סימן רפג) וקמברגי Add. 1218/2 (אמצע סימן קז). בעדי הנוסח האחרים מצוטטים דברי רש"י במלואם (כ"י הרוורד heb. 39/3 (בכתב יד זה אין סימון לסימנים), פריס heb. 327/4, פריס heb. 643/2 (עמ' 35), דפוס וורשא (סימן שפז), וציטוט דברי רבינו פרץ על-ידי רבי משה מצוריק בהגהותיו לסמ"ק. בשנויי לשון קלים בין עדי הנוסח. נראה כי הנוסח המקורי הוא זה המופיע ברוב עדי הנוסח (ובהם הקדום ביותר, כ"י הרוורד), והנוסח הקצר יותר מקורו בהשמטת הציטוט, תוך הותרת ההפניה בלבד. (תודתי לד"ר שמחה עמנואל על הערה זו). ניתוח דברי רבינו פרץ, בסמוך, יתבסס על ההנחה שהוא ציטט את דברי רש"י במלואם.

⁶⁰⁷ כך הוא בכל עדי הנוסח שנוכרו בהערה הקודמת (למעט אלו שנוכרו בתחילת ההערה, שאינם גורסים כלל קטע זה), אך צריך להיות "רבי אלעאי". לאור זהות זו בין עדי הנוסח, קשה לשער שמדובר בטעות סופר. ייתכן, שרבינו פרץ עצמו כתב כך בשגרת הלשון, מכיוון ששיטת ר' יאשיה בכלאי הכרם נדונה יותר בספרות ההלכה מאשר שיטת ר' אלעאי בעניין ראשית הגז. (ד"ר שמחה עמנואל, בשיחה בע"פ, הסכים עמי כי זו אפשרות סבירה).

⁶⁰⁸ חילופי הנוסחאות של משפט זה ידונו להלן בפנים.

⁶⁰⁹ הגהות רבינו פרץ לתשב"ץ, על-פי הנוסח שבכ"י הרוורד heb. 39/3 (נכתב בשנת ע"ה-1315 לספ"ה, ע, שנים בלבד אחרי פטירת רבינו פרץ). חילופי הנוסחאות המהותיים (דהיינו, לא שנויי כתיב, לשון, דלוגים וכד') נדונו לעיל בסמוך, הערה 103 ובעמ' 94. לעניין זה, צוינו יחד עדי נוסח המסכימים לנוסח המהותי, ללא התייחסות לשנויי כתיב ולשון.

⁶¹⁰ תא-שמע, הספרות ב, עמ' 112 - 113.

⁶¹¹ אך לא תשובת רש"י. יצויין, כי אפטוביצר, מבוא, עמ' 151, הראה שרבינו פרץ השתמש בשני סימנים מספר הראב"ה. אולם, אין משמעות הדבר שהוא ראה את הספר כולו וממילא, סביר שלא הכיר את תשובת רש"י המצוטטת בספר הראב"ה.

⁶¹² שיטת המהר"ם עצמו תידון בפרק הבא, עמ' 110 - 114.

⁶¹³ רבינו פרץ שהה זמן מה עם מהר"ם וראה בו את מורו (אורבך, בעה"ת, עמ' 576 - 577).

העדיף להסתמך על שיטת רש"י דווקא.

רבינו פרץ מוסיף את שיטתו שלו, לפני הבאת דברי רש"י, אך כאן קיימים הבדלי נוסחאות בין עדי הנוסח, כדלקמן:

מיהו אין ליתן הזרוע לכהן ⁶¹⁴	ומיהו אין צריך ליתן ⁶¹⁵	נהגו שלא ליתן לכהן שום מתנה ⁶¹⁶

לפי נוסח א', המנהג שלא ליתן זלו"ק הנו, לכאורה, פסק הלכה, ואין לסטות ממנו. לעומת זאת לפי שתי הנוסחאות האחרות, מדובר במנהג שניתן לפעול לפיו, אך בוודאי שאין כל מניעה מנתינת זלו"ק. אין ספק שנוסח א' אינו מתאים לדברי רש"י שהביא רבינו פרץ לתמיכה בשיטתו, שהרי רש"י קבע שהיחס למנהג אי-הנתינה הנו אי-מחאה בלבד. אולם, נראה שאין זו כוונת הדברים, שהרי במסקנת דברי רבינו פרץ, אחרי הבאת דברי רש"י, גורסים שני עדי הנוסח של נוסח א' "אין צריך ליתן שום מתנה לכהן", כמו עד הנוסח של נוסח ג'. לעומתם, גורסים שם דווקא שניים מעדי הנוסח של נוסח ב' "איני ליתן שום מתנה לכהן"⁶¹⁷. לפיכך, נראה כי רבינו פרץ אימץ את שיטת רש"י, כפי שהכירה מהפירושו למסכת שבת, וחילופי הנוסחאות אינם משקפים שוני מהותי.

ט. המנהג בפועל והעמדה ההלכתית הכללית

כל החכמים שדעותיהם הובאו לעיל, מזכירים בדבריהם כי המנהג הכללי הנו שלא ליתן זלו"ק לכהנים, ועובדה זו היא נקודת המוצא של הדיון ההלכתי. בניגוד למצב באשכנז שלפני תתנ"ו, אין רמז כי היה מי שנתן זלו"ק מתוך הכרעה הלכתית ואף לא מתוך חומרה⁶¹⁸. הדיון ההלכתי עצמו מתנהל, ברובו, על בסיסה של שיטת ר"ת ור"י, ולפיה מנהג אי הנתינה משקף את ההלכה והמנהג העולים מן התלמוד. השיח ההלכתי והגישות השונות נמצאות, בעיקר, במישור של יישוב מקורות סותרים בתלמוד, ולא כיישוב מנהג, בעייתי על פניו, עם המקורות⁶¹⁹. תשובת רש"י, המשקפת תפיסה הלכתית מנוגדת של מנהג זה, אינה נזכרת כלל, וכנראה שתשובה

⁶¹⁴ כ"י הרוורד heb. 39/3 וכ"י פריס heb. 327/4.

⁶¹⁵ כ"י: המבורג Cod. Hebr. 17 152.4 (סימן רפג), פריס heb. 643/2 (עמ' 35ב), קמבריג' Add. 1218/2 (אמצע סימן קז), ובדפוס וורשא (סימן שפז)

⁶¹⁶ ציטוט דברי רבינו פרץ על-ידי רבי משה מצורף בהגהותיו לסמ"ק. רבי משה מצורף פעל באמצע המאה הי"ד לספיה"ע (אורבך, בעה"ת, עמ' 574), כחמישים שנה בלבד אחרי רבי פרץ.

⁶¹⁷ כ"י פריס 643/2 ובדפוס וורשא. בשני עדי הנוסח האחרים של נוסח ב' (כ"י המבורג וקמבריג') אין כלל את משפט הסיכום.

⁶¹⁸ ובניגוד למשל, למצב בין בעלי התוספות בצרפת בעניין פירעון חוב בין שנגע בו גוי (סולובייצ'יק, ינב, עמ' 103). לעניין החמרה ומנהגי חסידות מחמירים אצל בעלי התוספות יעויין Kanarfogel, Lattices (לפי המפתח). ח' סולובייצ'יק חולק על כמה מהתיזות המרכזיות של ספר זה (כמפורט במאמרו - Soloveitchik, Piety), אך אין הוא חולק כלל ועיקר על קיומם של מנהגי חומרה שמטרתם לסייע בהקפדה מדוקדקת על קיום המצוות לפרטיהן (ibid., pp. 476-477).

⁶¹⁹ זאת, לא רק בניגוד לתשובת רש"י, שנותחה בהרחבה לעיל, עמ' 58 - 62, אלא אף בניגוד לדרכם של בעלי התוספות עצמם בתחומי הלכה אחרים (Soloveitchik, Change, p. 207; כ"י, מעריב, עמ' 180; וולף, בית הכנסת, עמ' יט-כ)

זו, שנשלחה למגנצא, לא היתה ידועה כלל בצרפת ⁶²⁰, ואילו תמציתה שבפירוש רש"י למסכת שבת, מופיעה לראשונה בשיח ההלכתי של חכמי צרפת רק אצל רבי משה מקוצי, לקראת סופו של המרכז התורני בצרפת, ובהרחבה אצל רבינו פרץ, ממש בסוף ימיו של מרכז זה. עובדה הראויה לציון, הנה כי אין חכם צרפתי אחד הידוע לנו, מהרשב"ם ור"ת ועד לרבינו פרץ, שסבר שיש ליתן זל"ק בזמנו ובמקומו. תמימות דעים זו לגבי אי חלוקתה של המצווה ייחודית היא לחכמי צרפת והיא לא התקיימה באשכנז ובפרובנס בתקופה זו ואף לא בספרד הנוצרית.

⁶²⁰ לעניין תפוצתה של תשובה זו, יעויין לעיל, עמ' 64 - 65, והערות 46 - 48, שם. יצויין עוד, כי אפילו חכמי צרפת שהכירו את שיטת רש"י בתשובתו (והם רבי משה מקוצי ורבי פרץ מקורביל), התבססו על פירוש רש"י למסכת שבת, ולא הזכירו כלל את קיומה של תשובה.

תולדותיהם, תורתם וספרותם של חכמי אשכנז שפעלו מהתקופה שאחרי גזרות תתנ"ו ועד לסיום תקופת הראשונים באשכנז, בסביבות שנת 1350 לספירת העמים⁶²¹, זכו לספרות מחקרית רבה⁶²². אולם, עצם האפשרות להתחקות אחרי עמדותיהם ההלכתיות של חכמים אלה ולנתחן, אינה מובנת מאליה. ספרות הלכתית רבה נכתבה באשכנז בתקופה זו, אך חלקה הגדול אבד⁶²³, ואף מה שנשתמר ונדפס, נדפס, ברובו, באיחור⁶²⁴, מלבד חלק גדול מתורתם של המהר"ם מרוטנבורג ותלמידיו. רק הדפסתם של כמה מהספרים המרכזיים של התקופה, והקמתו של המכון הלאומי לתצלומי כתבי יד, הם שחשפו בפנינו חומר הלכתי רב של חכמי אשכנז, המאפשר גם את דיוננו בעניין זלו"ק.

רבי יהודה ברבי קלונימוס משפיירא

העיסוק ההלכתי בעניין זלו"ק בתקופה זו באשכנז, מתחיל, ככל הידוע לנו⁶²⁵, בדיוניהם, הנפרדים, והשונים בתכלית⁶²⁶, של רבי יהודה ברבי קלונימוס משפיירא⁶²⁷, בספר **יחסי תנאים ואמוראים**,

⁶²¹ לעניין זה, יעויין: דינרי, אשכנז, עמ' 7 - 16; תא-שמע, זרמים, עמ' 189; וולף, עצמאות.
⁶²² החל מאפטוביצר, מבוא, ואחריו, פרקים רבים אצל אורבך, בעה"ת (על הביקורת על אורבך בנושא שילוב חכמי אשכנז וחכמי צרפת, יעויין לעיל, עמ' 80 - 81, ליד הערות 6 - 14). הספרות המחקרית העדכנית יותר, העוסקת בתולדותיהם של חכמים מסויימים ובספריהם, בהשתלשלותן של הלכות ותחומי הלכה ובדרכי החשיבה ההלכתית, הנה רחבה מאוד, וחוקרים רבים עסקו ועוסקים בנושאים אלו. (כגון: ח' סולובייצ'יק וי"מ תא-שמע, כמפורט לעיל, עמ' 80, הערה 5, לעיל)
⁶²³ כך למשל, לעניין מסכת חולין, שהיא הרלוונטית לעניין זלו"ק: ספר החכמה האבוד של רבי ברוך ברבי שמואל ממגנצא הקיף גם מסכת זו (עמנואל, ספרי, עמ' 127) וגם רבי אליעזר ברבי יהודה, בעל ספר הרוקה, חבר תוספות למסכת, האבודות מאתנו (שם, עמ' 203 - 204)
⁶²⁴ על עניין זה בכללו יעויין בקצרה אצל זוסמן, מפעלו, עמ' 53. עבודתו המקיפה של ש' עמנואל (עמנואל, ספרי) עוסקת בחלקה הגדול בניסיון להתחקות אחרי הספרות האבודה בתוך מקורות שימרו חלקים ממנה.

⁶²⁵ ייתכן כי חכמי הדורות שלפניהם דנו בעניין זה, אך דבריהם לא הגיעו לידינו. (ד"ר שמחה עמנואל אמר לי, בשיחה בע"פ, כי אין הוא מכיר מקור הדין בכך מעבר לאלו שידונו להלן). גם בספר אבן העזר, שחבר רבי אליעזר ברבי נתן, הראב"ן, שחי בין השנים 1090 ו-1170 לספה"ע (Kanarfogel, Lattices, p. 260), אין אזכור של עניין זלו"ק. זאת, על אף שמגמתו המוצהרת של ספר זה הנה הגנה על מנהגי אשכנז הסותרים, על-פניהם, את התלמוד (לעניין זה יעויין בהרחבה - בן-גדליה, ראב"ן). עם זאת, שיקולי הראב"ן בבחירת הנושאים המופיעים בספר טרם נדונה במחקר (שם, עמ' 76). ריב"ק עצמו, החולק על דעה מנוגדת, אינו מציין מי הוא בעל הדעה עמה הוא מתפלמס, ומזכיר רק "שמעתי". הראב"ן מצטט במלואה את תשובת רש"י, אך גם הוא אינו מזכיר שם של חכם שפעל בין זמנו של רש"י לזמנו שלו. אגב אורחא, יצויין כי החיבור הנודע כתוספות רבי יהודה החסיד, הנו תוספות רבי יהודה שירליאון מפריס (מלחי, רש"י, עמ' 16, הערה 7) וממילא, ההתייחסות בחיבור זה לעניין זלו"ק אינה קשורה לחכמי אשכנז.
⁶²⁶ כמפורט בהרחבה להלן, עמ' 105 - 106.

⁶²⁷ נפטר 1199 לספה"ע (Kanarfogel, Lattices, p. 260). ריב"ק היה מבניה של משפחת קלונימוס המיוחסת (גרוסמן, אשכנז, עמ' 389), והיה חבר בחוג חכמי שפיירא שפרצו את מסגרת הלימוד בשלושת סדרי הבבלי השגורים (מועד נשים ונזיקין) ועסקו הרבה בירושלמי, באגדה, ובסדר קדשים (זוסמן, שקלים, עמ' 14 הערה 11) חוג זה שימר מסורות קדומות שהגיעו אליהם כנראה מאיטליה הקדומה, עם ראשית ימי יהדות אשכנז (שם, עמ' 36)

ושל רבי אליעזר ברבי יואל הלוי, הראב"ה⁶²⁸, בספר **אבי העזרי**. למרות הקשר האישי בין שני החכמים⁶²⁹, ניכר שריב"ק לא ראה את דברי הראב"ה בעניין זלו"ק⁶³⁰, כמפורט להלן. מכיוון שריב"ק היה מבוגר מהראב"ה⁶³¹, נעסוק תחילה בדבריו וכן בפיתוחם אצל תלמיד תלמידו, רבי ישעיה די טראני, ולאחר מכן, נשוב לדברי הראב"ה, על אף שייתכן שדיונו של הראב"ה קדם לזה של ריב"ק.

הדיון בנושא זלו"ק בחו"ל מופיע בספרו של ריב"ק בערך "רב טבלא", כדרכו לשלב את דיוניו ההלכתיים והפרשניים על-פי שמות החכמים בהם הוא עוסק⁶³², כדלקמן:

ר' טבלא תלמידו של רב היה ... גר' בפ' הזרוע ... אמ' רב חסדא האי כהנא טבחא דלא מפרש מתנתא ליהוי בשמתא ... ובפ"א דשבת ... דרב חסדא הוה נקיט ... וכן מעשה דרבא ורב ספרא... וכל אילו המעשים דרב כהנא ... וכן רב פפא ורב יימר ורב אידי בר אבין ... כולן היו בבבל... **נמצא שבבבל היו נותנין מתנות כהונה**, ורב נחמן נמי כפייה ... ליתן מתנות, ורב נחמן אית ליה דהאידינא נהיגי עלמ' כהני תלת ... כדאמ' רב נחמן בר יצחק דה"ג בפ"א דקידושין, רב נחמן ורב עינא ... קיימי לן כר' יאשיה ... ואין להקשות מההיא הלי' דבעל קרי דתקין רב נחמן חצבא... אלמ' ... לית ליה דר' יהוד' בן בתיר', דודאי אית ליה ותשעה קבין דתיקן לנקיות... ואע"ג דר' יהוד' בן בתיר' כלל לא צריך רב נחמן מיהא סבר דתשעת קבין צריך, וכן פר"ח, והאידינא קיימי לן כר' יהוד' בן בתיר' ... מיהו אשכחן דגדרו גדר והחמירו להטהר להם בנתינת תשעת קבין מים עליהם. **ומה שהוצרכתי לכל אילו דברים לפי ששמעתי כי היכי דנהוג עלמ' בראשית הגז כר' אילעא הכי נמי במתנות** דגר' בפ' ראשי' הגז אמ' רב יוסף מנהרב'ל תניא... אלמ' לר' אלעא מתנות וראשי' הגז כי הדדי נינהו ורב נחמן בר יצחק דאמ' האידינא נהיג עלמ' כר' אלעאי בראשית הגז ה"ה למתנות, **ולא היא דרב פפא היה מן האחרוני' יותר מרב נחמן בר יצחק ואכיל בשביל אשתו. והיל' אני תמיה על מה סמכו בזמן הזה שלא ליתן לכהנים מתנות** ושמעתי כי לפני הרג רב שהיה בשנת תנות נהגו במגנצא ליתן המתנות ויש שהיו להן

⁶²⁸ חי בין השנים 1140-1225 לספ"ה"ע (Kanafogel, ibid.).

⁶²⁹ כך, למשל, ריב"ק מצטט דברים שאמר לו הראב"ה בשם אביו (ערך "רב הלל", עמ' נג).

⁶³⁰ השאלה מה ראה ריב"ק, אם בכלל, מתוך ספר הראב"ה, נדונה ע"י א' אפטוביצר שטען כי ריב"ק ראה את המהדורה הראשונה של ספר הראב"ה, לפני ההוספות והתקונים של הראב"ה (אפטוביצר, מבוא, עמ' 114). עם זאת, מדובר באזכור בודד של "ראיתי" לגבי הראב"ה בכל ספר יחוסי תנאים ואמוראים שבידינו (אותיות ב-ו), ואפטוביצר עצמו משער שייתכן שריב"ק ראה את הדברים בתוספות למסכת מועד קטן שחיבר הראב"ה. אורבך, בעה"ת, עמ' 401, מעיר כי רבי אליעזר ברבי יהודה, תלמידו של ריב"ק, ראה את ספר הראב"ה רק אחרי חיבור ספר הרוקח. יצויין, כי בשל מיעוט תפוצתו של ספר יחוסי תנאים ואמוראים (אורבך, שם, עמ' 378), סביר שגם הראב"ה לא ראה את דיונו של ריב"ק.

⁶³¹ אורבך, שם, עמ' 378.

⁶³² תא-שמע, הספרות ב, עמ' 118.

מכירי כהונה והיו נותנים להם דבר קצוב כדי לפטרן מן המתנות לכל השנה. ובדקתי בשאלתי
דרב אחאי ובה"ג ולא מצא' שפטרו בחוצ' לארץ מן המתנות אלא מחייב⁶³³

ריב"ק מציג את הטיעונים הבאים :

- 1) סוגיות התלמוד מעידות כי מצווה זו נהגה בבבל בימי האמוראים, גם אחרי ימיו של רב נחמן בר יצחק.
 - 2) מימרת רב נחמן בר יצחק מתארת מנהגים שקדמו לו, המשקפים הכרעה הלכתית⁶³⁴.
 - 3) רב נחמן, שקדם לרב נחמן בר יצחק, כפה לקיים את מצוות זלו"ק. זאת, למרות שפסק כר' יאשיה בעניין כלאי הכרם⁶³⁵, וממילא גם כר' אלעאי וכו' יהודה בן בתירא⁶³⁶.
- מסקנתו של ריב"ק הנה כי רב נחמן בר יצחק עצמו דן רק במנהג בראשית הגז, ולא בזלו"ק. מצוות זלו"ק אכן נוהגת בחו"ל, וכך היה המנהג בימי התלמוד. מסדר הרצאת הדברים, עולה כי חיוב הפרשת זלו"ק חל בחו"ל עולה במישרין מפשוטן של הסוגיות הרבות בתלמוד המתארות נתינת וקבלת זלו"ק בבבל, ואף כפייה לביצוע המצווה. ריב"ק דוחה את הפירוש לפיו מימרת רב נחמן בר יצחק מוסבת גם על זלו"ק, בשל מעשהו של רב נחמן, שכפה לקיים מצווה זו, על אף שסבר כרנב"י⁶³⁷, ובייחוד בשל העובדה שרב פפא, המאוחר לרב נחמן בר יצחק, אכל זלו"ק בבבל⁶³⁸. לאור זאת, מביע ריב"ק את תמיהתו על המנהג הרווח שלא ליתן זלו"ק, ולאחר מכן, מוסיף שתי נקודות נוספות, שיש בהן חיזוק נוסף לתמיהתו :
- 1) לפני תתניו היה גם מי שנתן זלו"ק במגנצא⁶³⁹.
 - 2) בשאלתות דרב אחאי ובהלכות גדולות נפסק שזלו"ק נוהג בחו"ל⁶⁴⁰.

⁶³³ יחסי תנאים ואמוראים עמ' תעז-תעח (ערך רב טבלא), במהדורת הרי"ל מימון. ההדגשות שלי. לשם הנוחות והקיצור, הבאתי מדברי ריב"ק רק את מהלך הדיון העיקרי, תוך השמטת ציטוטי סוגיות וחלק מהראיות. (בדיקה בכתבי היד של הספר לא העלתה שנוי נוסח: ניו-יורק בית המדרש לרבנים Ms. 9624 ואוקספורד בודליאנה Ms. Opp. 391-393)

⁶³⁴ טיעון זה מוביל לדיון קצר של ריב"ק בעניין טבילת בעל קרי לשיטת רב נחמן, ובו הוא מאמץ את דברי רבינו חננאל (שצוינו לעיל, עמ' 32, הערה 54). על-פי פירוש זה, דעתו של רבי יהודה בן בתירא, הפוטר לגמרי מטבילה, התקבלה להלכה, אך "גדרו גדר והחמירו" להצריך נתינת תשעה קבין.

⁶³⁵ כפי שנאמר במפורש בסוגיית קידושין לט ע"א, אותה מביא ריב"ק. כבר רב נטרונאי גאון, בתשובתו בענין כלאי הכרם (צוינה לעיל, עמ' 26, הערה 11), קישר בין מימרת רנב"י לבין סוגיה זו. יצויין, כי ריב"ק גורס שרב נחמן הוא שאמר "לא צהריתו. לא קיימא לן כר' יאשיה"?". גרסא זו (המופיעה גם אצל הראב"ן (אבן העזר, סימן נג, עמ' 45) ומשתמעת מתשובות ופסקים של חכמי אשכנז וצרפת, סימן פה, ליד הערה 5) מנוגדת לרובם המכריע של עדי הנוסח הישירים ועקיפים שבהם הדובר אינו מצויין. אדרבה, נראה לכאורה כי דווקא רב ענן, המבוגר מרב נחמן (אלבק, מבוא, עמ' 206), הוא שאמר זאת לרב נחמן, ולא להפך.

⁶³⁶ ריב"ק אינו מציג מקור להוכחת הזהות בין שלושת ההלכות הללו. ייתכן שדברי הרי"ד, תלמיד תלמידו של ריב"ק, "דאמרינן התם . . . הא קיימא לן כרבי יאשיה . . . והיכא קיימא לן [הכי], אי לאו משום דנהוג

עלמא כתלתא סבי" משקפים גם את גישת ריב"ק. (יצויין, כי זו היתה עמדת רב נטרונאי גאון לגבי כלאי הכרם, כאמור בתשובתו בענין כלאי הכרם, שצוינה בהערה הקודמת, וייתכן שריב"ק הכירה מתוך ספר בשר על גבי גחלים). הרמב"ן, ששיטתו תידון להלן, עמ' 128 - 130, סבר, בניגוד, לריב"ק ולרי"ד, כי "קיימא לן כר' יאשיה בכלאי הכרם" ואילו היחס למנהג כר' אלעאי בראשית הגז הנו רק "מחויי לא מחיני".

⁶³⁷ יצויין, כי ריב"ק אינו מקשה על הזהות בין ראשית הגז לזלו"ק מכך שרב נחמן בר יצחק עצמו הטיל קנס על מי שלא הפריש זלו"ק. ייתכן, שהעדיף להביא את ההוכחה ממעשהו של רב נחמן, מכיוון שבסוגיית זו היה מעורב רב טבלא, והיא הגורם המזמן לכל דיונו של ריב"ק בשאלת זלו"ק (הנמצא בערך "רב טבלא").

⁶³⁸ שהרי רק אחרי שהביא את כל ראיותיו והסיק שזלו"ק נוהג בבבל, הציג את השיטה החולקת ודחה אותה בטענה "ולא היא דרב פפא היה מן האחרוני יותר מרב נחמן בר יצחק ואכיל בשביל אשתו"⁶³⁹ יעויין לעיל, עמ' 44 - 46, לדיון ב"שמועה" זו.

⁶⁴⁰ ריב"ק אינו מסתמך על שיטת הרי"ף, המחייב אף הוא בחו"ל. זאת, בהתאם למיעוט שימוש בכלל בדברי הרי"ף (תא-שמע, קליטה, עמ' 194).

דבריו של ריב"ק אינם דיון תיאורטי בלבד, אלא מקורם ותכליתם הפרכת שיטה הלכתית קיימת הפוטרת מזלו"ק בחו"ל⁶⁴¹. ריב"ק מציין לשיטה זו במלה "שמעתי", ולאור דייקנותו בציון מקורותיו⁶⁴², קרוב לוודאי שאכן כוונתו לדברים ששמע בעל-פה, דווקא. השאלה המתבקשת הנה- על מי חולק ריב"ק? ניכר שריב"ק אינו עומד מול שיטת רש"י בתשובתו לרבי נתן ברבי מכיר, או תמציתה שבפירוש למסכת שבת⁶⁴³, מן הטעמים הבאים:

- 1) רש"י כתב ברורות שמצוות זלו"ק אכן נהגה בימי התלמוד, והזיקה בין ראשית הגז לזלו"ק הנה הלכתית בלבד. לעומת זאת, דבריו של ריב"ק מוקדשים להוכחת העובדה שזלו"ק נהגה בפועל בימי התלמוד⁶⁴⁴, מתוך הנחה שדי בכך על מנת לקבוע שלמימרת רב נחמן בר יצחק אין כל קשר לזלו"ק. אם שיטת רש"י היתה ידועה לו, הרי שהיה עליו להתמודד גם עמה בטרם יגיע למסקנתו ההלכתית.
 - 2) עמדת ריב"ק הנה שמימרת רב נחמן בר יצחק משקפת הכרעה הלכתית לכתחילה⁶⁴⁵, ואין בדבריו אפילו רמז לכך שקיימת דרך אחרת לפרש את המונח "האידינא נהוג עלמא". זאת, בניגוד לדעת רש"י שמדובר רק באי מחאה בדיעבד על מנהג בעייתי. בתוך תיאור השיטה עליה הוא חולק, כותב ריב"ק גם "כר' אלעאי בראש' הגז וה"ה למתנות", והנה שלוש המילים האחרונות הן לשונו המדויקת של רש"י בפירושו למסכת חולין! ייתכן שריב"ק הבין את דברי רש"י באותה צורה שהבין אותם הר"י הזקן, ויצא לחלוק עליו. אולם, מכיוון שריב"ק משתמש במונח "שמעתי" קשה מאוד לומר שכוונתו לפירוש רש"י לתלמוד, אותן מציין תמיד "פירוש/פירש רש"י"⁶⁴⁶.
- נראה, אפוא, שריב"ק חולק על שיטת הר"י הזקן, שהגיע אליו בעל-פה⁶⁴⁷. כפי שהראו י' זוסמן ושי' עמנואל, בדורם של ריב"ק ור"י קיים היה נתק בין המרכזים התורניים באשכנז ובצרפת, ואין חכמי מרכז אחד מצטטים את בני דורם שבמשנהו⁶⁴⁸. אולם, נתק זה לא היה מוחלט. ריב"ק עצמו

⁶⁴¹ "וומה שהוצרכתי לכל אילו דברים לפי ששמעתי..."

⁶⁴² כפי שהדגמנו לעיל, עמ' 45, הערות 70 - 71.

⁶⁴³ אמנם שני המקורות היו מוכרים לראב"י, אך אין זה המקרה היחיד בו היה הבדל בין ספרייתו של הראב"י לזו של ריב"ק (יעוין, לדוגמא, זוסמן, ספר, עמ' 51 הערה 102). גם בעניין זלו"ק גופו, מציין הראב"י לתשובת רב האי גאון, בעוד שריב"ק מפנה לשאלות ולהלכות גדולות. ריב"ק, אם כן, לא ראה את דברי הראב"י בעניין זלו"ק.

⁶⁴⁴ גם הראיה שהוא מביא מכך שרב נחמן כפה לקיים את מצוות זלו"ק, מובאת בהקשר של הוכחת המנהג בימי התלמוד.

⁶⁴⁵ הוא מביא ראיה לטענתו שכבר רב נחמן סבר כרנב"י ש"האידינא נהוג עלמא" מסוגיית קידושין לט ע"א שם אמר רב נחמן "קיימא לן כר' יאשיה". לגבי טבילת בעל קרי, כותב ריב"ק "קיימא לן כר' יהודה בן בתירא".

⁶⁴⁶ רמ"ח קצנלנבוגן, מבוא, עמ' 24 - 25, מונה כ 100 פעמים בהם מזכיר ריב"ק את רש"י (בערכים שבאותיות ב-ט). ברובם המכריע של המקרים, מצוטט פירוש רש"י לתלמוד במלואו, בציון "פירוש/פירוש רש"י". לדוגמא בעלמא, יעוין עמ' ל (ערך ברבל), עמ' מז (ערך הלל בריה דר' שמואל בר נחמני) ועמ' סב (ערך רב המנונא תלמידו של רב חסדא).

⁶⁴⁷ ספר הישר של רבינו תם התפשט לאשכנז עוד בחייו של רבינו תם (פליקס, ספר, עמ' קח) וריב"ק אף מצטט את לשונו באריכות. יעוין, למשל, עמ' נח-נט (ערך רב המנונא), עמ' רמט (ערך חזקיה), עמ' רס (ערך ר' חייה בר אבין), עמ' שצז (ערך חנניה בן חכינאי האחרון). עם זאת, סביר יותר לומר שריב"ק חולק על דבריו המפורטים של הר"י ולא על לשונו הקצרה והחתומה של ר"ת. יתר על כן, אילו כוונתו היתה לספר הישר היה עליו לומר "ראיתי" או "מצאתי" ולא "שמעתי". לעניין מעמדו הרם של ר"ת אצל חכמי אשכנז, יעוין זוסמן, מפעלו, עמ' 50 הערה 83.

⁶⁴⁸ זוסמן, שם, עמ' 39 הערה 63; עמנואל, מקום, עמ' 438 - 439; עמנואל, רוקח, עמ' 213 (הדן בתורתו של רבי אלעזר ברבי יהודה, בעל הרוקח, תלמידו של ריב"ק)

הזכיר מעט את "תוספות רבני צרפת"⁶⁴⁹, ואת תורת הר"י, אם כי אף פעם לא בשמו⁶⁵⁰, ואף מצאנו מקום בו הוא נוקט בלשון "והוצרכתי לפרש כך לפי ששמעתי" על דברי הר"י⁶⁵¹.
יהא הדבר אשר יהא, שיטתו של ריב"ק עצמו הנה כי רק בעניין ראשית הגז נפסקה ההלכה כרבי אלעאי, הפוטר בחו"ל, וכך היה המנהג בזמן התלמוד. לעומת זאת, המנהג הרווח שלא ליתן זלו"ק, מנוגד למנהג בימי התלמוד ואין לו כל בסיס הלכתי⁶⁵².

ג. רבי ישעיה די טראני

רבי ישעיה די טראני⁶⁵³ נולד ופעל באיטליה, אך הוא למד באשכנז, אצל רבי שמחה משפיירא⁶⁵⁴, תלמידו של ריב"ק⁶⁵⁵, והיתה לו זיקה אמיצה למסורת ולפסיקה האשכנזית⁶⁵⁶. לאור זאת, תידון שיטתו כאן, בפרק העוסק בחכמי אשכנז⁶⁵⁷.
הרי"ד עסק בנושא זלו"ק בפסקיו למסכת חולין. כתב כדלקמן:

והא דאמרין כרבי אלעאי בראשית הגז פירש המורה והוא הדין למתנות. וכן הסברא מוכחת כדברי המורה דהא תרוייהו נתינה נתינה יליף להו מתרומה. **אבל מיהו קשיא לי** מאי דאמרן גבי מתנות בפירקא דלעיל רב נחמן בר יצחק קניס גלימא ורבא קניס אטמא. והא איהו הוא דאמר נהוג עלמא כתלת סבי. **ואם כן מוכיח דדוקא בראשית הגז נהוג כותיה, ומשום דראשית הגז ילפא מרישא דקרא דאיתקוש להדדי. אבל נתינה נתינה לא ילפי**. ואין לומר דבתר הכי נהוג כרבי אלעאי, ומאי דקניס גלימא מקמי דלינהוג. דהא בשילהי פרק קמא דקידושין מוכח שאף אותם שקדמו לרב נחמן בר יצחק סבירא להו הכי. דאמרין התם רב נחמן ורב ענן⁶⁵⁸... הא קיימא לן כרבי יאשיה ... **והיכא קיימא לן [הכי]⁶⁵⁹, אי לאו משום דנהוג עלמא כתלתא סבי**.

⁶⁴⁹ ערכי תנאים ואמוראים, עמ' קיד (ערך מר יהודה).

⁶⁵⁰ אורבך, בעה"ת, עמ' 372 - 373.

⁶⁵¹ עמ' רפא (ערך ר' חייא בר יוסף). יתר על כן, בערכי תנו"א עמ' קנא (ערך רב יהודה ברה דבת שמואל) כתב "ולפי ששמעתי מפרשים... ואינו נראה" והמהדיר ציין (הערה 51, שם) כי השיטה השניה היא שיטת תוספות בשם רש"י.

⁶⁵² יצויין, כי בספר הרוקח, אין עניין זלו"ק מופיע. (על היותו של הרוקח תלמידו של ריב"ק, יעויין אורבך, בעה"ת, עמ' 389). מכיוון שספר הרוקח נועד להיות ספר הלכה שמושי להמון העם (שם, עמ' 398), ייתכן שיש בהשמטה זו הכרה בתוקפו של מנהג אי הנתינה. בהקשר זה, יש לזכור כי רבי אלעזר ברבי יהודה למד גם אצל רבי אליעזר ממיץ, בעל ספר יראים (עמנואל, רוקח, עמ' 220), וייתכן שקבל ממנו את העמדה שזלו"ק אינו נוהג בחו"ל. יצויין עוד, כי בהלכות קריאת שמע, סימן שכא כתב הרוקח "וקיימא לן בפ' ב' דקדושין דברי תורה אין מקבלין טומאה כר"י בן בתירא אבל לתפילה צריך טבילה."

⁶⁵³ נפטר בסביבות שנת 1250 לספה"ע (Kanafogel, Lattices, p. 260)

⁶⁵⁴ אורבך, בעה"ת, עמ' 413.

⁶⁵⁵ אפטוביצר, מבוא, עמ' 412, מונה את רבותיו של ר' שמחה: רבי אליעזר ממיץ, ר' משה הכהן ממגנצא, ריב"ק ממגנצא, ריב"ק משפיירא וריב"א הבחור.

⁶⁵⁶ תא-שמע, הספרות ב, עמ' 174 - 175. יצויין, כי חכמי אשכנז המובהקים בכלל, ורבי שמחה משפיירא בפרט, אינם נזכרים בספרי הרי"ד (שם, עמ' 183). אולם, אין משמעות הדבר שהרי"ד לא קבל את תורת אשכנז, שהרי הוא פעל רבות לקבע את ההלכה האשכנזית באיטליה ובביזנטיון (שם, עמ' 175). וולף, מסורת, עמ' 58, העיר כי איטליה תמיד היתה תלויה במרכזים אחרים. החל מהמאה ה-12 לספה"ע, נודעה לאשכנז ולצרפת השפעה מכרעת על איטליה.

⁶⁵⁷ אמנם, בתחום הפרשנות היתה זיקתו של הרי"ד לתורת ר"ת ותלמידיו הדוקה ביותר (תא-שמע, שם, עמ' 182 - 183), אבל, בספר פסקיו אין כמעט זכר לרבינו תם, כנראה מפני שהרי"ד הסתייג מנקיטת מסקנות הלכתיות מפרשנות ופלפול (שם, עמ' 185). לאור זיקתו ההלכתית של הרי"ד לחכמי אשכנז (שם, עמ' 175), נדונה שיטתו בפרק זה.

⁶⁵⁸ הרי"ד מצטט כאן את סוגית קידושין לט ע"ב, שצוינה לעיל, עמ' 22, הערה 112.

⁶⁵⁹ כך הוסיף המהדיר.

וגם אין לומר דמאי דקניס רב נחמן בר יצחק בארץ ישראל הוה, דהא תלמידיה דרבי הוה, ושניהם היו בבבל. אבל מכל מקום העולם סמכו על זה ואין מי שיתן מתנות בחוצה לארץ⁶⁶⁰

דברי הרי"ד ממוקדים בביאור המקורות התלמודיים, והם מוסבים על פירוש רש"י למסכת חולין⁶⁶¹. מדברי רש"י עולה, לשיטת הרי"ד, כי קיימת זיקה הלכתית וזהות מציאותית בין ראשית הגז לזלו"ק לעניין החיוב בחוץ לארץ. הרי"ד אמנם קבל עמדה זו מבחינת הגיונית, אך מקשה עליה מכח הקנס שהטיל רבנ"י עצמו בגין אי הפרשת זלו"ק. לפיכך, דוחה הרי"ד לגמרי את הזהות בין ראשית הגז לזלו"ק, לעניין המנהג בפועל בימי התלמוד. במסקנה פרשנית זו, כבר קדם לרי"ד רבי יהודה ברבי קלונימוס משפירא⁶⁶².

אולם, יש בדברי הרי"ד חידוש פרשני⁶⁶³. בעוד שריב"ק הסתפק בדחיית הזהות בין ראשית הגז לזלו"ק מכח מעשהו של רב פפא, הרי שהרי"ד טרח ליישב דחייה זו גם עם המקור התלמודי לזהות זו. הרי"ד טען שהסברו של רבא לשיטת רבי אלעאי "יליף נתינה מתרומה", אינו הבסיס למנהג ולהלכה. המקור למנהג כר' אלעאי בראשית הגז, המשקף גם את ההכרעה ההלכתית, הנו ההיקש בין מצווה זו לתרומה, הנמצאת עמה באותו פסוק, בניגוד לזלו"ק⁶⁶⁴. לאור זאת, לא רק שאין זהות בין שתי המצוות אלא גם אין זיקה הלכתית ביניהן. הרי"ד ממשיך בדיונו, ודוחה שני תירוצים אפשריים, המקיימים את הזהות המציאותית בין ראשית הגז לזלו"ק⁶⁶⁵:

1) רב נחמן בר יצחק הטיל את הקנס בארץ ישראל⁶⁶⁶.

2) המנהג השתנה במהלך ימי רב נחמן בר יצחק, והטלת הקנס אירעה בצעירותו.

התירוץ השני⁶⁶⁷ נדחה על-ידי הרי"ד מדבריו של רב ענן הקובע "קיימא לן כרבי יאשיה", מספר דורות לפני זמנו של רב נחמן בר יצחק. הרי"ד סבור כי אין מקור אחר לפסק הלכה זה אלא מנהג העם, עליו מעיד מאוחר יותר רב נחמן בר יצחק⁶⁶⁸. בנוסף, מניח הרי"ד כי כך הוא גם לגבי שתי ההלכות האחרות בהן עוסק רב נחמן בר יצחק. אם כן, מנהג אי נתינת ראשית הגז קדם לרב נחמן בר יצחק, בעוד שזלו"ק נהג בימיו, ואי-אפשר לטעון שהמנהג היה תחילה לחייב בשתי המצוות,

⁶⁶⁰ פסקי הרי"ד למסכת חולין, על דף קלו ע"ב, ד"ה "והא דאמרין כרבי אלעאי" (עמ' קנו-קנו). ההדגשות וההשמטות הן שלי.

⁶⁶¹ הרי"ד אינו מזכיר כל מקור אחר במהלך דיונו, אף לא את ספר הלכות גדולות ואת הרי"ף, המופיעים תדיר בספר פסקי הרי"ד (תא-שמע, הספרות ב, עמ' 184). ממהלך הדברים, נראה בעליל כי תשובת רש"י לא עמדה בפניו. דווקא שיטתו המקורית של רש"י היתה מאפשרת לו לקבל את הזהות בין זלו"ק וראשית הגז, אותה הגדיר כדבר "שהסברא מוכחת", וליישבה עם המקורות מן התלמוד המעידים על חיוב במצוות הפרשת זלו"ק, עד כדי הטלת קנס על העבריין.

⁶⁶² מסקנתו ההלכתית וההסטורית של הראב"ה זהה, אבל אין בדבריו דחייה מפורשת.

⁶⁶³ מעבר ליחוס השיטה לרש"י, שאינו נמצא אצל ריב"ק.

⁶⁶⁴ אחרי הרי"ד, מופיע הסבר זה אצל המהר"ם מרוטנבורג (ששיטתו תידון להלן, עמ' 110 - 114) ואצל הרמב"ן (ששיטתו תידון להלן, עמ' 128 - 130). אולם, לאור מיעוט הפעמים בהם מזכיר המהר"ם את הרי"ד (תא-שמע, הספרות ב, עמ' 186) ואי אזכורו כלל ע"י הרמב"ן (שם, עמ' 49 ו-185), נראה כי המקור לדבריהם אינו בפסקי הרי"ד.

⁶⁶⁵ לשם נוחות הדיון, יובאו התירוצים בסדר הפוך מהסדר המקורי.

⁶⁶⁶ הרי"ד אינו מציע את פתרונו של הרי"ז הזקן, שרב נחמן בר יצחק הטיל קנס במקום שנהגו להפריש זלו"ק בחו"ל. נראה, כי תשובת הרי"י לא עמדה בפניו, שכן הסבר זה נוח יותר מהתירוץ הדחוק שהציע הרי"ד עצמו.

⁶⁶⁷ שהוצע ע"י הראב"ה ומופיע גם בתוספות הנדפסות למסכת חולין ובתוספות הרא"ש ובפסקיו. גם המהר"ם מרוטנבורג מביא פירוש זה ודוחה אותו, בדרך שונה מזו של הרי"ד.

⁶⁶⁸ עם זאת, הרי"ד אינו מתייחס למקורות שהביאו ר"ת ור"י, המצביעים על כך שדינו של רבי יאשיה בעניין כלאי הכרם היה שנוי במחלוקת בין האמוראים.

ואחר כך, לפטור בשתייהן. אמנם, הסבר זה של הרי"ד ולפיו "האידינא נהוג עלמא" הוא המקור ל-"קיימא לך" מופיע כבר אצל ריב"ק משפירא. אולם, השימוש שעשה בו הרי"ד לשם דחיית התירוץ שהמנהג השתנה בימי רב נחמן בר יצחק, הנו ייחודי. מסקנתו של הרי"ד הנה, אפוא, כי מצוות זלו"ק נהגת בחו"ל⁶⁶⁹. בסוף דבריו, מעיר הרי"ד שהמנהג הכללי הנו שלא ליתן זלו"ק⁶⁷⁰, והוא סבור שהדבר נובע מהסתמכות על הזהות בין ראשית הגז לזלו"ק.

ד. הראבי"ה

בשאלת החיוב בזלו"ק בחו"ל דן גם הראבי"ה⁶⁷¹, בן דורו הצעיר של ריב"ק משפירא, אך המקורות עליהם בנויים דבריו, וכל מהלך הדיון, שונה. הראבי"ה מתחיל את הדיון, ללא כל הקדמה, בציטוט של תשובת רש"י⁶⁷², והוא החכם הראשון, הידוע לנו, המצטט תשובה זו⁶⁷³. בנוסף, מפנה הראבי"ה לפירוש רש"י למסכת שבת⁶⁷⁴, ומצטטו

⁶⁶⁹ אולם, חכמי איטליה מבית מדרשו של הרי"ד, לא קבלו את שיטתו. רבי יהודה בן רבי בנימין למשפחת הענונים ציטט בפסקיו את פירוש רש"י למסכת חולין ללא הסתייגויות (פסקי ריבב"ן למסכת חולין, על דף קלו ע"ב ד"ה "כרבי אלעאי בראשית הגז"). (לתיאור דרכו של הריבב"ן, יעויין תא-שמע, הספרות ב, עמ' 187 - 188). דור נוסף לאחר מכן, כתב הריא"ז, נכדו של הרי"ד: "אע"פ שהמתנות נהגות בכל מקום כמו שביארנו, נהגו בימי חכמי התלמוד שלא לתת אותם אלא בארץ ישראל כמבואר בקונטרס הראיות בפרק שלפנינו בראיה ב" (פסקי הריא"ז למסכת חולין על דף קלד ע"ב. הריא"ז נקט בלשון זהה גם בעניין ראשית הגז, שם, על דף קלה ע"א) הריא"ז חלק על סבו בשלוש נקודות: המנהג בעניין זלו"ק בזמן התלמוד, פירושו של המונח "נהוג עלמא" והמסקנה ההלכתית. נימוקיו של הריא"ז אינם ידועים, שכן, כפי שציין תא-שמע, שם, עמ' 189, לא הגיע לידינו קונטרס הראיות למסכת חולין. (על דרכו הכללית של הריא"ז יעויין תא-שמע, שם, עמ' 188 - 189. יעויין עוד בפסקי ריא"ז לברכות, פרק ג, הלכה ג, סעיף א, שם כתב "אבל נהגו העם כדברי האומר אין דברי [תורה] מקבלין טומאה, ואין צריך לטבול לקיריו... ולא מיחו חכמים במנהג זה אלא הניחו העם במנהגם אע"פ שנהגו שלא כהלכה כמבואר בקונטרס הראיות.") יצויין, כי רבי עובדיה ברטנורא כתב בפירושו למשנה "והאידינא נהוג עלמא כר' אלעאי דאמר ראשית הגז אינו נהוג אלא

בארץ... ורבותי הורו במתנות נמי דאין נהגות אלא בארץ, דראשית הגז והמתנות שוין הן, ולא הודו להן שאר חכמי הדור." (חולין, פרק יא, משנה א, ד"ה "נהוג בארץ ובחוצה לארץ"). כפי שהעיר לי מורי ד"ר יוסף (גיפרי) וולף, בשיחה בע"פ, סביר להניח שהמונח "רבתי" בדברי רע"ב מתייחס למהרי"ק, ואילו "שאר חכמי הדור" כוונתו כנראה לחכמים ממוצא אשכנזי שפעלו באיטליה. אם כן, המחלוקת ההלכתית בין חכמי צרפת לחכמי אשכנז המשיכה גם על אדמת איטליה במאה ה-15 לספ"ה (המהרי"ק חי בין השנים 1420 - 1480, בערך, לספ"ה-ע- Woolf, Mahariq, p. 46). (על היות המהרי"ק ראש חכמי בני צרפת, בימיו, ועל החלוקה בדורו ובדורות שאחריו בין "צרפתים" ל-"אשכנזים", יעויין וולף, סמ"ג, עמ' 32 - 33 ו- 48 - 49)

⁶⁷⁰ מלשונו הכללית של הרי"ד " אבל מכל מקום העולם סמכו על זה ואין מי שיתן מתנות בחוצה לארץ", נראה בעליל כי זה היה המנהג גם באיטליה של ימיו. אם מדובר במנהג הקדום באיטליה, הרי שיתכן שזהו מקורו של מנהג אשכנז שלא ליתן זלו"ק. אולם, עובדה זו עצמה מעוררת פליאה- מה טעם לא הפרישו יהודי איטליה הקדומה זלו"ק? ההסבר שהעלנו להיעלמות המצווה באשכנז על-פי דברי רבי נתן ברבי מכיר (לעיל עמ' 49 - 50), מיוחד היה לתנאים הדמוגרפיים ששררו בקהילות אשכנז וצרפת, ואינו תואם למצב באיטליה. ייתכן, אפוא, שמדובר במנהג חדש יותר, שחדר לאיטליה מאשכנז ומצרפת, כחלק מההשפעה המכרעת של מרכזים אלה על איטליה החל מהמאה ה-12 לספ"ה (כפי שהדגיש וולף, מסורת, עמ' 58).

⁶⁷¹ ספר הראבי"ה למסכת חולין, מהדורת ר"ד דבליצקי, סימן אלף וקכ"ה, עמ' קנג-קנד.

⁶⁷² בשנויים שנדונו בהרחבה לעיל, עמ' 40 - 41 והערות 35 - 39.

⁶⁷³ עובדה זו מקורה, כנראה, בכך שהתשובה נשלחה לרבי נתן ברבי מכיר במגנצא, שלראבי"ה היתה זיקה לספרותו ההלכתית (יעויין גרוסמן, אשכנז, עמ' 26 ו- 438 ותא-שמע, מצות, עמ' 238).

⁶⁷⁴ וגם כאן, הראבי"ה הנו החכם הראשון המצטט מקור זה. למקורות הדברים בפירוש רש"י, יעויין בהרחבה, לעיל, עמ' 70 - 71.

בצורה חלקית, תוך ציון זהות הדברים עם השיטה שבתשובת רש"י⁶⁷⁵. עם זאת, הראב"ה אינו דן מיד בשיטת רש"י לגופה, אלא ממשיך וכותב:

אבל בתשובת רב האי כתוב שמי שאינו נותנם חייב נידוי דאמר רב חסדא האי טבחא דלא יהיב מתנתא וכו',⁶⁷⁶ וסייוע⁶⁷⁷ לדבריו דגרסינן בפרק הבא על יבמתו אמרו ליה לר' יוחנן⁶⁷⁸ ... ובבל מחוצה לארץ היא [וקאמר ר']⁶⁷⁹ יוחנן דנענשים מפני שאינם מפרישים המתנות. ותו דרב נחמן בר יצחק גופיה קניס גלימא כדאמרין בפירקין אע"ג דאיהו קאמר נהוג עלמא. ומיהו יכול לדחות דקניס (ד)היכא⁶⁸⁰ דלא נהיג אי נמי בסוף ימיו נהוג והאי דקניס היינו מקודם שנהגו⁶⁸¹.

אם כן, הראב"ה מציג מול תשובת רש"י את תשובת רב האי גאון, לפיה מצוות זלו"ק נוהג בחו"ל ומי שאינו נותן חייב נידוי, כדין התלמוד⁶⁸². לשיטת רב האי גאון⁶⁸³ מביא הראב"ה שתי ראיות:

1) רבי יוחנן אמר שיהודי בבל נענשו מפני שלא הפרישו זלו"ק.

2) רב נחמן בר יצחק, בעל המימרא "האידינא נהוג עלמא", הטיל קנס על מי שלא הפריש זלו"ק.

ראיות אלו מוכיחות ששיטתם של רבי יוחנן ורב נחמן בר יצחק הנה כי מצוות הפרשת זלו"ק חלה בחוץ לארץ במלוא תוקפה. בכך שונים מקורות אלו מרוב המקורות שהביא ריב"ק משפירא, שמהן עולה רק כי הפרשת זלו"ק נהגה בפועל בימי התלמוד.

הסיבה להבדל בדרך הדיון ברורה. ריב"ק התמודד עם שיטה ולפיה כבר בימי התלמוד לא נהגה מצוות זלו"ק בחו"ל. על-מנת להפריך שיטה זו, הביא ריב"ק ראיות רבות על המנהג בפועל⁶⁸⁴. לעומת זאת, הראב"ה עמד מול תשובת רש"י⁶⁸⁵. רש"י מודה בצורה מפורשת כי הפרשת זלו"ק נהגה בימי התלמוד⁶⁸⁶, וממילא אין כל טעם להביא ראיות לעניין זה. עמדתו ההלכתית של רש"י מבוססת על הזיקה ההלכתית העקרונית בין ראשית הגז לזלו"ק. בשתי המצוות, החיוב, הלכה למעשה, אינו מוחלט אלא תלוי, בפועל, במנהג העם. אם העם נוהג שלא ליתנם, אין למחות בידם.

⁶⁷⁵ "ובתחילת מסכת שבת הלכה ולא לדין פירש נמי רבינו"

⁶⁷⁶ בספר אסופות, דיני איסור והיתר, סימן קסט מסתיים כאן הציטוט מדיונו העקרוני של הראב"ה בעניין החיוב בזלו"ק בחו"ל.

⁶⁷⁷ כך הוא במהדורת ר"ד דבליצקי.

⁶⁷⁸ כאן באה הפניה לסוגיה ביבמות סג ע"ב, שהובאה לעיל, עמ' 19.

⁶⁷⁹ כך תיקן המהדיר.

⁶⁸⁰ המהדיר הקיף את האות "ד" בסוגריים לסימן מחיקה.

⁶⁸¹ ספר הראב"ה (ציון לעיל הערה 51), עמ' קנד.

⁶⁸² על תשובה זו של רב האי גאון, יעויין לעיל, עמ' 29, ליד הערה 30.

⁶⁸³ הראב"ה אינו מביא את דברי הר"ף, הסבור כרב האי גאון. זאת, למרות שימושו הרב בספרו של הר"ף (אפטוביצר, מבוא, עמ' 92; תא-שמע, קליטה, עמ' 195. יצויין, כי בדבריו של תא-שמע, שם, נפלה, כנראה טעות דפוס, שכן הראב"ה לא היה תלמידו של רבי יהודה שירליאון, ורבי משה מקוצי לא היה תלמיד של הראב"ה). גם הלכות גדולות והשאלות, אותם הזכיר ריב"ק משפירא, אינם נזכרים על-ידי הראב"ה.

⁶⁸⁴ זאת, למרות שמושו הרב בשני ספרים אלה (אפטוביצר, שם, עמ' 230 - 235).

⁶⁸⁵ ייתכן שדווקא בשל כך לא הביא ריב"ק את דברי רבי יוחנן, שהרי מהם עולה שלא הפרישו זלו"ק בבבל!

⁶⁸⁶ סביר להניח שהראב"ה הכיר גם את שיטת ר"ת ור"י. ספר הישר של ר"ת מצוטט בספר הראב"ה

(אפטוביצר, מבוא, עמ' 277), ורבי אליעזר ממין, תלמיד ר"ת, היה מרבתי של הראב"ה (שם, עמ' 22 ו-246 - 247). באשר לר"י, הוא עמד בקשרי תשובות עם רבי יואל, אביו של הראב"ה (שם, עמ' 184 - 185)

והראב"ה מצטטו מספר פעמים, בכבוד רב (שם, עמ' 261 - 262 ו-288)

⁶⁸⁶ "בימי רב נחמן לא נהוג אכתי, השתא חזי מר דנהוג"

הראבי"ה הנגיד עמדה זו עם תשובת רב האי גאון, שלא תלה את החיוב בזו"ק בחו"ל במנהג כלשהו.

לחיוב מוחלט זה הביא הראבי"ה ראיות מן התלמוד המלמדות על עונש וכפיה לקיים מצווה זו בחו"ל, ללא קשר למנהג - העונש שניתן לבני בבל, מדה כנגד מדה, על אי קיום המצווה, ומעשהו של רב נחמן בר יצחק, שהטיל קנס על אדם שלא הפריש זלו"ק. מנקודת מבט זו, מציע הראבי"ה שתי דחיות לראיה ממעשהו של רב נחמן בר יצחק⁶⁸⁷. אם הקנס שרב נחמן בר יצחק משקף מקום או תקופה בו נהג העם בפועל להפריש זלו"ק, ניתן היה להטיל קנס על מי שחרג ממנהג זה⁶⁸⁸. במקרה זה, אין ראיה לחיוב מוחלט ללא תלות במנהג⁶⁸⁹.

לאור זאת, מובן כי את הראיה מדברי רבי יוחנן לא ניתן היה לדחות בצורה דומה. מהסוגיא עולה שרבי יוחנן תלה את עונשם של בני בבל, כציבור, בכך שלא הפרישו זלו"ק⁶⁹⁰. לפי שיטתו של רש"י, לא היו ראויים בני בבל לעונש, שהרי נהגו כולם כר' אלעאי ואין למחות בידם. מדוע אם כן נענשו? מכאן מביא הראבי"ה ראיה ברורה לשיטת רב האי גאון, שמצוות הפרשת זלו"ק נהגת בחו"ל, ללא סייג וללא תלות במנהג.

הראבי"ה מקבל, להלכה ולמעשה, את שיטת רב האי גאון ולא את שיטת רש"י⁶⁹¹. זאת, ניתן ללמוד גם מהמשך הרצוף של דבריו:

מכל מקום נ"ל⁶⁹² דהקונים מלפנים כלפי הראש מן הגוים והראש של ישראל וגם הזרוע,

שפטור כיון שניהוג הוא שאם תמצא טריפה שמניחה לגוי⁶⁹³, אימת מיחייב בשעת זביחה וההיא שעתא לאו ברירה דתיהוי דידיה, אע"ג דרוב [בהמות] כשירות הן, דקיימא לן כשמואל דאמר בריש פירק' המוכר פירות כי אזלינן בתר רובה הני מילי לעניין איסורא אבל לעניין ממונא המוציא מחברו עליו הראיה, והא לאו איסור טבלים הוא דלית הילכתא כר'

⁶⁸⁷ הרושם הראשוני שנוצר משתי דחיות אלו הנו שהראבי"ה מתמודד, דווקא עם שיטת ר"ת ור"י, ולפיה מימרת רב נחמן בר יצחק עצמה התייחסה גם לעניין זלו"ק. מה גם שהדחייה הראשונה שבדברי הראבי"ה, ולפיה היו מנהגים חלוקים בין מקומות שונים, נמצאת בתשובתו של הר"י בעניין כלאי הכרם, שצוטטה לעיל עמ' 87 - 88. אולם, ניתוח דברי הראבי"ה בהקשרם המלא מצביע על כך שאין אלו פני הדברים. הראבי"ה אינו עוסק בתירוץ קושיא על שיטת רש"י, אלא בבחינת ראיות אפשריות לשיטת רב האי גאון, כשהמחלוקת בין השיטות, לפי הראבי"ה, עניינה במעמד מצוות זלו"ק בחו"ל - מוחלט או מותנה במנהג. הדבר תואם את שיטתו של הראבי"ה שניתן להטיל קנס בגין הפרת מנהג. לעניין זה, יעויין תא-שמע, אשכנז, עמ' 62 - 63.

⁶⁸⁹ לאור מהלך דיונו של הראבי"ה, מובן מדוע אין הוא נזקק לראיות ממעשי האמוראים, שהביאו החכמים האחרים שפסקו שזלו"ק נהג בחו"ל, החל מרבי נתן ברבי מכיר. מעשים אלו אינם מצביעים על חיוב מוחלט להפריש זלו"ק בחו"ל.

⁶⁹⁰ אמנם, לפי שיטתו של מ' בר, שהובאה בדיונו לגבי סוגיא זו במסכת יבמות (לעיל, עמ' 20), אין זו כוונתם המקורית של הדברים. אך אין זו, כמובן, דרכם ההלכתית הרווחת של רבותינו הראשונים, והראבי"ה בכללם, שהיו מחויבים לסוגיא על כל רבדיה. (כ"ץ, שבת, עמ' 13 - 14).

⁶⁹¹ הראבי"ה אינו נזקק, לאור מסקנתו ההלכתית, לקביעת מעמדה ההלכתי של מימרת רב נחמן בר יצחק בעניין ראשית הגז. יצויין, כי דעת סבו, הראב"ן, במסגרת דיונו בהלכות כלאי הכרם (אבן העזר, סימן נג, עמ' 44 - 47) היתה שמימרת רנב"י מתארת את המנהג המקובל (לא פסק הלכה אך גם לא אי-מחאה בדיעבד).

⁶⁹² בספר אסופות (צוין לעיל עמ' 104, הערה 56) הושמטו המילים "מכל מקום נ"ל".
⁶⁹³ על עסקאות מעין אלו, יעויין בדברי סבו של הראבי"ה, הראב"ן, בספרו אבן העזר, סימן רכג עמ' 116 "..." השוחט באיטליז של גויים בקצבות שלהם בהמה של גוי ונוטל ממנה כדי צרכיו והשאר מניח לגוי...".
⁶⁹⁴ כך תיקן המהדיר, על-פי ציטוט הדברים בספר המרדכי.

יוחנן⁶⁹⁵. ותו דטרפות דריאה שכיחא⁶⁹⁶ וטריפה פטורה מן המתנות כדאמרינן בגמרא...⁶⁹⁷

ואע"ג דאמר רב הונא שותף עם הגוי או עם הכהן בראש פטור מן הלחי וחייב בזרוע ובקיבה...⁶⁹⁸, הכא כיון דלאו ברירה בשעת זביחה דליהוי ליה בבהמה כלל שותפות פטור⁶⁹⁹

הראב"ה מחדש שיהודי הקונה רק חלק מהאיברים מבהמה שבבעלות גוי⁷⁰⁰, פטור מהפרשת זלו"ק. מכאן, שבמקרה של בהמה שבבעלות יהודי, חל החיוב במלוא תוקפו. זאת, כשיטת רב האי גאון שמצוות נתינת זלו"ק לכהן נוהגת בחו"ל.

ה. רבי יצחק אור זרוע

שונה מהכרעתם של ריב"ק משפירא, הרי"ד והראב"ה, הנה מסקנתו של רבי יצחק ברבי משה⁷⁰¹, תלמיד הראב"ה⁷⁰² ותלמיד תלמידו של ריב"ק⁷⁰³, בספרו אור זרוע. רבי יצחק אור זרוע מתחיל את דיונו בעניין החיוב בחו"ל בשאלה:

מתני' הזרוע והלחיים והקיבה נוהגין בארץ ובחו"ל... הרי שנינו שהמתנות נוהגות בח"ל ונוהגות

בזממה"ז. ואשכחן נמי אמוראים דיהבי מתנתא ושקלי מתנתא...⁷⁰⁴ הא למדת שהיו נוהגין אחר

חורבן הבית בח"ל להפריש מתנות א"כ על מה הם סומכים עתה שאינן נותנין?⁷⁰⁵

⁶⁹⁵ שאמר "כל האוכל מבהמה שלא הורמו מתנותיה כאילו אוכל טבליים" (חולין, קלב ע"ב). לזמנה של המסקנה "לית הלכתא כר' יוחנן", על-פי העולה מהשאלות ומהלכות גדולות, יעויין בהרחבה לעיל, עמ' 27, הערה 13, ובהרחבה בעמ' 28 הערה 18. יצויין, כי גם רבי נתן ברבי מכיר ורש"י, בסוף תשובתו, שאינה מופיעה בציטוט של הראב"ה, סברו כי "ל פי שברוב מקומות כהנים אינם מצויין ועוד דמתנות לא טבלי החלו להנהיג קל". נושא זה עולה גם בדברי רבי זרחיה הלוי, הנדונים להלן, עמ' 124 - 126.

⁶⁹⁶ הערה זו של הראב"ה, מקורה, כנראה, במסורת האשכנזית שהחמירה מאוד בדיני טריפות, בייחוד טריפת הריאה. יעויין: גרוסמן, אשכנז, עמ' 150 - 151; בונפיל, עדות, עמ' 339 - 346, ואכמ"ל.

⁶⁹⁷ השמטתי את ההפניה למקור בתלמוד (חולין, קלו ע"א).

⁶⁹⁸ כאן מצטט הראב"ה את מימרת רב הונא (חולין, קלג ע"ב) במלואה.

⁶⁹⁹ ספר הראב"ה (ציון לעיל, עמ' 104, הערה 51), עמ' קנד. ההדגשות וההשמטות הן שלי.

⁷⁰⁰ אין דרך לדעת מה היה חלקן היחסי של עסקאות אלו מתוך כלל הבהמות הנשחטות. קיימים מקורות רבים, הן הלכתיים והן חיצוניים, המעידים על המנהג הרווח והקדום למכור בהמה שנטרפה לגוי. כבר אגובארד, ארכיבישוף ליון, שכתב את אגרותיו האנטישמיות בין השנים 822 - 828 לספה"ע, תקף את "מנהגם של היהודים" למכור את הטרפה לגויים (אגרות נגד היהודים, מהדורת ע' גלבווע, עמ' 15). (בונפיל, עדות, עמ' 339 - 346 דן בדבריו של אגובארד בהקשר של דיני טריפות אך לא בנושא המכירה לגוי. סולובייצ'יק, יינס, עמ' 48 הערה 22, העיר כי לא ברור אם אגובארד התייחס ליהודי עירו או ליהודים בעירו של הקיסר, דהיינו מנצא וארובן) בפריבליגיה שנתן רודיגר, בישוף שפירא, ליהודי העיר, בשנת 1090 לספה"ע, ניתנה להם הזכות למכור בשר האסור לאכילה על-פי ההלכה, לגויים (Linder, Jews, pp. 400-402) מצב זה מעיד כי היהודי היה הבעלים של הבהמה כולה, ורק משנטרפה, מכרה לגוי. זאת, בניגוד למקרה אותו מתאר הראב"ה, שבו היתה בהמה של הגוי, והיהודי קנה איברים מסויימים בלבד. (כ"ץ, מזקנים, עמ' 10 - 13, טען כי רוב הבהמות שנשחטו בצרפת היו של גויים, בניגוד למצב באשכנז, שם לא היה המצב כך בתחילה. הרבה מראיותיו אינן עומדות היום בפני הביקורת, ואכמ"ל.)

⁷⁰¹ נפטר בסביבות שנת 1250 לספה"ע (Kanafogel, Lattices, p. 260)

⁷⁰² ר"י אור זרוע היה תלמידם המובהק של רבי שמחה משפירא, הראב"ה ורבי יהודה שירליאון מפריס (אורבך, בעה"ת, עמ' 438), וחלקים נרחבים מספר אור זרוע הם ציטוט מדויק מספר אבי העזרי של הראב"ה (אפטוביצר, מבוא, עמ' 25 ו-149).

⁷⁰³ רבי שמחה משפירא היה תלמידו של ריב"ק (אפטוביצר, שם, עמ' 412).

⁷⁰⁴ כאן מביא רבי יצחק את הראיות שהביא ריב"ק, מלבד הראיה מרב נחמן שכפה ליתן זלו"ק, אותה החליף בראיה מרב נחמן בר יצחק, המובאת ע"י הראב"ה.

סדר הדברים, רוב הראיות, המסקנה ההלכתית והשאלה על המנהג הרווח, מקבילים לחלוטין לדיונו של רבי יהודה ברבי קלונימוס. אולם, שלא כריב"ק, רבי יצחק מיישב את המנהג:

ומצאתי להם סמך וסעד טוב שכבר שאלו לדבר זה לרבינו שלמה זצ"ל והשיב...⁷⁰⁶ **ובפ"ק**

דשבת פי' נמי הכי גבי רב חסדא דאע"ג דר"ח בחו"ל הוה לא ילפי מינה שינהוג בזהמ"ז והאידנא נהוג כר' אילעאי בראשית הגז והשתא חזינן דנהוג אף במתנות⁷⁰⁷

רבי יצחק מסתמך, אפוא, על שיטתו המקורית של רש"י, בתשובתו ובפירושו למסכת שבת, כ"סמך וסעד טוב" למנהג אי הנתינה. מקורות אלו, שלא נזכרו אצל ריב"ק, הובאו על-ידי הראב"ה, וקרוב לודאי שמשם לקחם רבי יצחק. עמדת רש"י פותרת את הקושי שהציג רבי יצחק. לפי רש"י, מצוות זלו"ק נהגה בפועל בזמן התלמוד ואף על-פי כן אין למחות בעם בשל המנהג הקיים כעת שלא ליתן זלו"ק.

אולם, רבי יצחק אינו מביא את המשך דברי הראב"ה - תשובת רב האי גאון וראיות הראב"ה לתמיכה בה. לעומת זאת, מציג רבי יצחק שאלה אחרת:

וההיא דריש פ' שילוח הקן דאמר ר' אבין ור' מיאשה חד אמר כל היכא דתנן בארץ ובח"ל שלא לצורך דהא חובת הגוף נינהו ופשיטא שנוהגות בח"ל **ל לבד מראשית הגז דנשנית לצורך לאפוקי מר' אילעאי** דאמר אין ראשית הגז נוהג אלא בארץ **והשתא אמאי לא קאמר לבד ממתנות נמי** ההיא **לא קשיא** דהתם פי' רבינו שלמה דה"ה נמי דבמתנות נשנית לצורך והאי דנקט ראשית הגז משום דעלה אמרה ר' אילעאי **בהדיא ואיני מבין דהא תרוייהו איתניהו בברייתא מתנות וראשית הגז**⁷⁰⁸

שאלה זו, בניגוד לכל הראיות שהביאו קודמיו של רבי יצחק ורבי יצחק עצמו, אינה מבוססת על סוגיא הלכתית אלא על סוגיא למדנית-פרשנית. נראה, כי רבי יצחק ראה זהות עיונית בין ראשית הגז לזלו"ק. מכיוון שטעם אחד עומד בבסיס שיטת רבי אילעאי בעניין ראשית הגז ובעניין זלו"ק, לא ניתן להתייחס בנפרד למצווה אחת בלבד. לעומת זאת, הראיות בדבר המנהג בפועל, כמו גם ההבדל במוחלטות החיוב ההלכתי⁷⁰⁹, אינם מפריכים את זיקה זו בין שתי המצוות.

⁷⁰⁵ אור זרוע, חלק א, הלכות מתנות כהונה, סימן תעט, דפוס זיטאמיר עמ' 139 - 140. ההדגשות וההשמטות שלי. בדיקת המיקרופילמים של כתבי היד (אמסטרדם ספרית האוניברסיטה Ms. Rosenthal 3 ואוקספורד בודליאנה Ms. Opp. 40) לא העלתה שנויי נוסח כאן ולהלן. עם זאת, כפי שהעיר אורבך, בעה"ת, עמ' 443 כתבי היד שבידינו משקפים את הנוסח שעל-פיו נדפס הספר.
⁷⁰⁶ כאן מצטט רבי יצחק את תשובת רש"י, על-פי גרסת הראב"ה.
⁷⁰⁷ אור זרוע (צוין לעיל בסמוך, הערה 85) ההדגשות וההשמטות שלי.
⁷⁰⁸ שם. ההדגשות וההשמטות הן שלי.

⁷⁰⁹ כאמור לעיל, הראיות שהביא הראב"ה, העוסקות בכפייה וענישה בגין אי הפרשת זלו"ק, ממקדות את הדיון בשיטת רש"י דווקא במוחלטות החיוב ההלכתי.

על הקושיה שהציג, משיב רבי יצחק כי רש"י עצמו כבר עמד, על אתר, על קושי זה, והבהיר מדוע אזכור ראשית הגז לבדה אינו שולל התייחסות זהה לזל"ק⁷¹⁰. אמנם, רבי יצחק מביע את תמיהתו על פירוש זה של רש"י⁷¹¹, אך אינו חוזר בו ממסקנתו ההלכתית. אם כן, רבי יצחק הוא החכם האשכנזי הראשון שפסק, מפורשות⁷¹², כי למנהג הרווח שלא ליתן זל"ק יש יסוד, כמסקנתם ההלכתית של חכמי צרפת. עם זאת, רבי יצחק לא קבל, ואף לא הזכיר, את שיטת ר"ת ור"י⁷¹³, ולפיה ההלכה עצמה הנה שאין חובה ליתן זל"ק בחו"ל⁷¹⁴. דרך הצדקת המנהג בה נקט, כרש"י, אינה מעידה על התלהבות יתירה ממנהג זה, אלא על קבלתו בדיעבד, מתוך אי-מחאה בלבד. כך עולה ברורות גם מתמצות דבריו של רבי יצחק, על-ידי בנו, רבי חיים אור זרוע⁷¹⁵: **"נהגו הטבחים בזמן הזה שאינם מפרישים מתנות הזרוע והלחיים והקיבה. וכן נהגו העם שאין נותנים גז לכהן. וכתב רש"י שאין צריך למחות בידם. והנותנים תבא עליהם ברכה."**⁷¹⁶

אין בדברי רבי יצחק בעניין זל"ק מאומה מדבריהם של בעלי התוספות, וכל דיונו, למעט המסקנה עצמה, הולך בדרכם של חכמי אשכנז. גם תשובת רש"י עליה הוא מתבסס, לא היתה ידועה בצרפת, והוא הביא אותה מדברי הראב"ה. אשר על כן, נראה כי הכרעתו ההלכתית של רבי יצחק אין מקורה, בהשפעה הצרפתית הגדולה על חכם זה⁷¹⁷, אלא בהתנגדותו הנחרצת לפגיעה במנהג, גם אם הוא בעייתית מבחינה הלכתית⁷¹⁸.

ו. המהר"ם מרוטנבורג

רבי מאיר ברבי ברוך, המהר"ם מרוטנבורג, היה ראש לחכמי אשכנז בדורו⁷¹⁹ וגדול המשיבים בתולדותיו של מרכז תורני זה⁷²⁰. תשובתו של המהר"ם בעניין החיוב בזל"ק בחו"ל היא הדין הארוך והמפורט ביותר בהלכה זו עד לימיו:

⁷¹⁰ דברי רש"י אלו נדונו לעיל, עמ' 68 - 69, ושם הצענו כי הם הכרחיים גם אלולי קיומה של מימרת רב נחמן בר יצחק, שכן אחרת, נמצאת סוגיא זו סותרת את הסוגיא בפרק ראשית הגז.
⁷¹¹ שאכן סותרים את גרסת כל עדי הנוסח ואת דברי רש"י עצמו, כמפורט לעיל, עמ' 69 והערה 78, שם.
⁷¹² לעניין חכמי אשכנז שלפני תתנ"ו, יעויין לעיל, עמ' 51. לעניין שתיקתו של בעל הרוקח בעניין זל"ק, יעויין לעיל, עמ' 100 - 101 הערה 32.
⁷¹³ שהיה רבו המובהק של רבי יהודה שירליאון, רבו של רבי יצחק.
⁷¹⁴ רבי יצחק אף לא הזכיר את דברי רש"י בפירושו למימרת רב נחמן בר יצחק, המתפרשים כפשוטם לפי שיטה זו. לעיל, עמ' 65, שערנו כי התעלמות זו היא מכוונת, ומקורה בסתירה שבדברי רש"י.
⁷¹⁵ כדרכו לתמצת את דברי אביו, תוך השמטת המשא ומתן (אורבך, בעה"ת, עמ' 442).
⁷¹⁶ פסקי ר"ח אור זרוע למסכת חולין סימן ער (עמ' שמא). ההדגשות שלי.
⁷¹⁷ כפי שהראו החוקרים, רבי יצחק אור זרוע היה שייך לדור בו הסתיים הנתק בין צרפת לאשכנז, והוא עצמו למד גם בצרפת. ספרו הגדול, אור זרוע, מייצג לא רק את מסורת אשכנז אלא גם הרבה מתורת בעלי התוספות הצרפתיים (Soloveitchik, Texts, p. 195). סולובייצ'יק, הלכה, עמ' 98; אורבך, בעה"ת, עמ' 436; זוסמן, מפעלו, עמ' 50 הערה 83; עמנואל, מקום, עמ' 439. אורבך, שם, עמ' 250, אף מראה כי בידי רבי יצחק אור זרוע היה קובץ של תשובות הר"י הזקן.
⁷¹⁸ אורבך, שם, עמ' 446.

⁷¹⁹ שם, עמ' 529. המהר"ם חי בין השנים 1220 - 1293 לספ"ע (Kanarfogel, Maharam, p. 249).
⁷²⁰ סולובייצ'יק, הלכה, עמ' 110. המהר"ם היה הראשון מבין חכמי צרפת ואשכנז ששמר ואסף את תשובותיו ואת תשובות רבותיו (תא-שמע, רא"ש, עמ' 80 - 81). א' קנרפוגל תולה זאת ברדיפות הגויים שיצרו אווירה של חוסר בטחון אינטלקטואלי וצורך ביציבות בפסיקה (Kanarfogel, ibid., pp. 250-251).

בהא סלקינן דמתנות נוהגות אף בחוצה לארץ . ואע"ג דאמרין ... נהוג עלמא ... דר' אילעאי
דיליף נתינה נתינה מתרומה, ואיהו פטר בין במתנות [בין] בראשית הגז מהאי טעמא ... מיהו
אנן לא קיימא לן כוותיה אלא בראשית הגז ולא במתנות מדלא קאמר נהוג עלמא במתנות
ובראשית הגז כר' אילעאי. ורב נחמן בר יצחק גופיה ... אשכחן ליה דקניס גלימא למאן דלא
יהיב מתנתא ... וליכא למימר שהיה מחמיר אף על פי שלא היה צריך, דאי בעי לאחמורי,
אנפשיה דוקא הוה ליה לאחמורי ולא אחריני למיקניסינהו שלא כדין- אם איתא דקיימא לן
כר' אילעאי במתנות. וליכא למימר ... דקניס ... בדוכתא דלא נהוג כר' אילעאי ... דמדקאמר נהוג
עלמא משמע דכל העולם נוהגים כן. ועוד מדקאמר נהוג עלמא ... לכל הפחות במקומו היו
נוהגין ... דקניס גלימא נמי משמע במקומו. אלא ע"כ בראשית הגז נהגין] בעלמא כר' אילעאי
ולא במתנות ... ועוד ראייה דאשכחן טובא אמוראי שבבבל דהוו מפרין] שי מתנתא ולא אשכחן
שום אמורא שבבבל דהוו מפריש ראשית הגז ועוד ראייה מדאמר ריש פרק שילוח
הקן ... לבד מראשית הגז ... ואמאי לא קאמר נמי לבד ממתנות ... ואדרבה טפי הוה ליה למימר
לבד ממתנות, דפרק הזרוע והלחיים נשנה קודם פרק ראשית הגז ... או נימא ... לבד ממתנות
וראשית הגז.
אלא ע"כ צ"ל דבארץ ובחוצה לארץ דתנן בפרק הזרוע מחשיב ליה תלמודא נמי שלא לצורך,
דפשיטא דלית הילכתא כוותיה וליכא מאן דסבר כוותיה דלא מיסתבר טעמיה . אבל בראשית
הגז לצורך הוא ואע"ג דמסתבר טעמיה וקיימא לן כוותיה, בהא תנא דמתני' לא סבר כוותיה.
והטעם נראה לי דבראשית הגז קיימא לן כוותיה משום דאיתקשי להדדי תרומה וראשית הגז
וחד נתינה קיים אתרוייהו בשוה ראשית דגנך וראשית גז צאנך תתן לו. והא דקאמר יליף
נתינה נתינה לאו גזירה שוה ממש קאמר, אלא הכי פירושו יליף נתינה וכו', שתהא נתינה דתתן
דראשית הגז, כמו נתינה דתרומה דהא חד תתן כתוב אתרוייהו. הילכך מה תרומה אינה
בחוצה לארץ, אף ראשית הגז ... אי נמי איכא דילפי' ג"ש נתינה נתינה מתרומה, דהכא כתי' תתן
ובחלה כתי' תתנו תרומה ותתן ותתנו דמו להדדי לגמרי ... אבל ונתן דכתיב גבי מתנות לא ילפינן
מתתן ומתתנו דלא דמו להדדי כלל. וכיון דאיכא דדמי ליה מדדמי ליה ילפינן תתן מתתנו. אלא
ילפינן נתן דמתנות מלך נתתים למשחה דפרשת קרח וכת' התם אך בכור שור וכו' ולפינן מהתם
מתנות מה בכור נהוג בחוצה לארץ אף מתנות ובכור איתיה בחוצה לארץ כדמשמע ... וע"כ צ"ל
דילפינן מתנות מלך נתתים למשחה ... ואע"ג דמציינן למילף לפטורא נתינה מואני הנני נתתי לך
את משמרת תרומותי ... מ"מ קולא וחומרא לחומרא מקשינן.

ועוד ראייה גדולה לדבריי, דפרק ראשית הגז פריך אי מה תרומה בארץ אין בחוצה לארץ לא, אף מתנות וכו'. ומשני ... ר' אילעאי ... מאי טעמא דר' אילעאי יליף נתינה נתינה מתרומה, מה תרומה בארץ [אין] בחוצה לארץ לא, אף ראשית הגז כן. והשתא קשה לי [טובא]: פתח במתנות ומפרש טעמא דראשית הגז. ולדבריי ניחא משום דלא קיימא לן כר' אילעאי בהא דיליף נתינה נתינה דמתנות מתרומה אלא בראשית הגז קיימא לן כוותיה, **לא חשש רבא לפרש טעמא דידיה במתנות אלא בראשית הגז דקיימא לן כוותיה**. מיהו איהו יליף תרווייהו נתינה נתינה מתרומה. ועוד יש להביא ראייה ... שבספר האלפסי האריך הרבה בפרק הזרוע(ה) ודלג פרק ראשית הגז⁷²¹. וכן דרך האלפסי לכתוב דבר שפסק יוצא(א) [ממנו] ולדלג דבר שאין פסק יוצא(א) [ממנו]. אלמא סבירא ליה דמתנות נוהגות בזמן הזה ולא ראשית הגז. **ויש לכל אדם להפריש** ולהזהר מקללת רב חסדא דאמר האי כהנא טבחא דלא אפריש מתנתא ליהוי בשמתא דה' אלהי ישראל, וכל שכן ישראל אלא אם כן הוי שותף עם הכהן או ... הכהנת או... הגוי... ושוב מצאתי כתוב גם כן כדבריי בשם רב האי גאון זצ"ל דמתנות נוהגות בחוצה לארץ. וכל עדת ישראל יעשו אותו⁷²²

מסקנתו ההלכתית של המהר"ם היא חד משמעית- מצוות זלו"ק חלה בחו"ל, ואין כל בסיס למנהג אי הנתינה.

את הכרעתו תומך המהר"ם בטיעונים ההלכתיים הבאים:

- 1) מימרת רב נחמן בר יצחק היא פסק הלכה⁷²³ ותיאור מנהג כללי וקדום⁷²⁴.
- 2) רב נחמן בר יצחק דן רק בראשית הגז, ואילו זלו"ק נהגה במלוא תוקפה בזמן התלמוד.
- 3) הסברו של רבא "יליף נתינה נתינה מתרומה", מתאר את הבסיס להכרעה ההלכתית כר' אלעאי בעניין ראשית הגז, ואינו נוגע לזלו"ק. החיוב בזלו"ק בחו"ל נלמד ממקור אחר.
- 4) הרי"ף פסק כר' אלעאי בראשית הגז ולא בזלו"ק⁷²⁵, וכן היא דעת רב האי גאון.

⁷²¹ קביעה זו אינה מדויקת, לכאורה, שכן הרי"ף לא דלג על פרק זה. כנראה, שבשל קושי זה כתב המהדיר (הערה 23) דלג "קיצר". לגבי דעת הרי"ף עצמו, יעויין לעיל עמ' 32 - 33, ליד הערות 56 - 59.

⁷²² מהר"ם מרוטנבורג- תשובות, פסקים ומנהגים, חלק שני, (מהדורת י"ז כהנא) סימן ז, עמ' יא-יג. ההדגשות וההשמטות שלי.

⁷²³ כפי שעולה מהשימוש הרב במונח 'קיימא לן': "מיהו אנן לא קיימא לן כוותיה אלא בראשית הגז"; "אם איתא דקיימא לן כר' אילעאי במתנות" (עמ' יא) "דבראשית הגז קיימא לן כוותיה" (עמ' יב) "דלק קיימא לן כר' אילעאי בהא... אלא בראשית הגז קיימא לן כוותיה" (עמ' יג).

⁷²⁴ "ולא אשכחן שום אמורא שבבבל דהוו מפריש ראשית הגז" (עמ' יא).

⁷²⁵ על מעמדו הרם של הרי"ף בבית מדרשו של המהר"ם (תוך שמירת עצמאות הלכתית) יעויין אורבך, בעה"ת, עמ' 551; תא-שמע, קליטה, עמ' 196 וגלינסקי, ארבעה, עמ' 34. Kanarfogel, Maharam, p. 252. מסביר זיקה זו באופיו הסמכותי של ספר זה, שענה לצורך, שהורגש באותו דור, ליציבות וסופיות בפסיקה. עם זאת, המהר"ם אינו מצטט את הרמב"ם, שפסק מפורשות שראשית הגז איננה נוהגת בחו"ל ואילו זלו"ק נוהג. זאת, בניגוד למקובל במחקר, שהמהר"ם נשען על הרמב"ם, באופן קבוע, כפוסק מרכזי וסמכותי (אורבך, שם; Kanarfogel, ibid.; תא-שמע, רא"ש, עמ' 79). אדרבה, הדברים תואמים לדברי וולף, סמ"ג, עמ' 33, הערה 16 - "השפעת הרמב"ם על חכמי אשכנז ממוצא גרמני היתה מזערית, החל במאה הי"ב וכלה במאה הט"ו."

משני טיעונו הראשונים של המהר"ם, ואף מראיותיו, נראה כי השיטה עליה הוא חולק אינה שיטת רש"י המקורית⁷²⁶, אלא שיטת ר"ת⁷²⁷ והר"י⁷²⁸. אשר על כן, נראה כי לא ראה את דבריהם של הראב"ה⁷²⁹ והר"י אור זרוע, שתשובת רש"י הנה מוקד דיונם⁷³⁰.

המהר"ם, כמו ריב"ק והר"י⁷³¹, חלק גם על עצם הזיקה בין ראשית הגז לזלוי"ק. כמו הר"י⁷³², שאת דבריו לא ראה, ככל הנראה, לא הסתפק המהר"ם בעצם הדחייה, והאריך להסביר את הטעם להבחנה בין ראשית הגז לזלוי"ק, וליישבו עם הסברו של רבא לדברי רבי אלעאי⁷³².

תשובת המהר"ם בעניין זלוי"ק תואמת לדרכו הלימודית וההלכתית הכללית⁷³³, הממזגת בין צרפת לאשכנז. המהר"ם למד אצל חכמים באשכנז מולדתו, ובהם רבי יצחק בעל אור זרוע, ואצל חכמי צרפת⁷³⁴, ותורתו משקפת את דרכי החשיבה הלימודית של צרפת ממוזגת בהלכה האשכנזית⁷³⁵.

המהר"ם הכריע, כרוב קודמיו באשכנז, שמצוות זלוי"ק נוהגת בחו"ל. אולם, בניגוד אליהם, רוב תשובותו מוקדשת ליישוב המקורות התלמודיים יחדיו. המהר"ם יצא, אפוא, מנקודת המוצא של בעלי התוספות הצרפתיים, שיש ליישב את הסוגיות המתארות נתינת זלוי"ק בבבל עם דברי רבא. חכמי צרפת הכפיפו את יתר המקורות לזהות בין ראשית הגז לזלוי"ק, העולה מדברי רבא בסוגייה שבפרק ראשית הגז. לעומתם, העדיף המהר"ם לפרש את מימרת רבא שלא על-פי מהלך הסוגיא, על מנת להתאימה עם המקורות האחרים.

⁷²⁶ הטיעון הראשון מנוגד לדעת רש"י, ואם זו היתה מוכרת למהר"ם לא ניתן היה להתעלם ממנה. יצוין, כי ראיותו הראשונה של המהר"ם שרב נחמן בר יצחק דן רק בראשית הגז- "מדלא קאמר נהוג עלמא במתנות ובראשית הגז", הועלתה כבר על-ידי רבי נתן ברבי מכיר, ונדונה על-ידי רש"י.

⁷²⁷ המהר"ם מביא ראיה מכך שרב נחמן בר יצחק עצמו הטיל קנס על אי הפרשת זלוי"ק, וכותב "וליא למימר שהיה מחמיר". הטענה "ומחמירין היו", ללא סיוג, מופיעה אצל רבינו תם בספר הישר (שהובא לעיל, עמ' 83), ואינה נזכרת בצורה זו אצל הר"י הזקן.

⁷²⁸ המהר"ם כותב "וליא למימר דמקומות מקומות יש". תירוץ זה הוא הסברו של ר"י הזקן לקנס שהטיל רב"י.

⁷²⁹ אמנם, המהר"ם כתב "ושוב מצאתי כתוב גם כן כדבריי בשם רב האי גאון זצ"ל" (עמ' יג), והראב"ה הוא הראשון שהזכיר תשובה זו. ייתכן שראה רק חלק מדברי הראב"ה או שהכיר מקור אחר המזכיר את דברי רב האי גאון. המהר"ם כתב, בעניין אחר "וגם אין לי ספר אבי העזרי" יעויין, לעניין זה, אפטוביצר, מבוא, עמ' 151. יש לציין כי טענתו של אפטוביצר כי המהר"ם השתמש הרבה בספר הראב"ה, מתבססת בעיקרה על תשובות המהר"ם דפוס פראג. כפי שהראה עמנואל, רוב התשובות בשו"ת זה כלל אין של המהר"ם (עמנואל, מהר"ם).

⁷³⁰ ספרייתו של המהר"ם עצמו היתה מצומצמת, כדרכם של בעלי התוספות (עמנואל, ספרי, עמ' 305).

⁷³¹ אין כוונתי לומר שהמהר"ם ראה את דבריהם של חכמים אלו, לאור מיעוט תפוצתם של ספריהם (כאמור לעיל, עמ' 97, הערה 10 ועמ' 102, הערה 44).

⁷³² המהר"ם, בניגוד לר"י⁷³², טען שרבא עצמו לא נימק כלל את שיטת רבי אלעאי בזלוי"ק, אלא בראשית הגז בלבד.

⁷³³ על היותו של המהר"ם פוסק מקל או מחמיר, נשתברו קולמוסים הרבה. אורבך, בעה"ת, עמ' 547 - 549, סבור כי המהר"ם, ככל חכמי אשכנז וצרפת, הקל והחמיר לפי העניין, כשעל עמדתו השפיעו: המקורות ההלכתיים ודעות הפוסקים שקדמו לו, תנאי הזמן והמקום, ההתאמה לנהוג ולמקובל, והחשש שלא ישמעו ולא יקבלו פסיקה מסוימת. א' קנרפוגל סבור כי אמנם אי אפשר לאפיין את המהר"ם כמקל או כמחמיר, אך נטיה בולטת בדרכו הפסיקתית הנה לצאת ידי כל השיטות החולקות, במדת האפשר (Kanafogel, pp. 118-122; Maharam, pp. 252; Kanarfogel, Lattices, pp. 118-122). נטיה זו אינה שייכת, כמובן, לעניין החיוב בזלוי"ק בחו"ל.

⁷³⁴ על לימודיו של מהר"ם, יעויין אורבך, בעה"ת, עמ' 524 - 528.

⁷³⁵ לפי ח' סולובייצ'יק חדלה אשכנז להתקיים כיחידה אינטלקטואלית עצמאית ברבע השני של המאה ה-13 לספ"ה, החל מפעילותו של רבי יצחק אור זרוע, אם כי מבחינת ההלכה הנוהגת בפועל, נשארה נפרדת מצרפת זמן רב לאחר מכן (סולובייצ'יק, הלכה, עמ' 97 - 98, והערה 52, שם). במקום אחר הוא נוקב בשנה 1230 לספ"ה לעניין זה (Soloveitchik, Texts, p. 195 and note 10), וכך גם במקום שלישי, בו הוא מייחס את שקיעתה של אשכנז לפטירת הראב"ה ורבי אלעזר בעל הרוקח (סולובייצ'יק, יינס, עמ' 27). לא היה חכם אשכנזי במאה ה-13 לספ"ה שלא למד בצרפת (Soloveitchik, Review, p. 231).

תשובתו של המהר"ם הובאה במלואה ע"י אחיו רבי אברהם, בספר סיני⁷³⁶, ומסקנתה הובאה על-ידי תלמידיו רבי מרדכי ברבי הלל⁷³⁷ ורבינו אשר בן רבי יחיאל⁷³⁸. את הנהגתו של המהר"ם עצמו תיעד תלמידו ומשמשו, רבי שמשון ברבי צדוק, בספר תשב"ץ⁷³⁹: "הזרוע צריך ליתן לכהן אפי' בזמן הזה וכן היה מהרמנ"ע נוהג"⁷⁴⁰.

ז. רבי מרדכי ברבי הלל

תלמידו של המהר"ם, רבי מרדכי ברבי הלל⁷⁴¹, הביא, כדרכו⁷⁴², מדברי החכמים שעסקו בעניין החיוב בזל"ק בחו"ל: תשובת רש"י ולעומתה, תשובת רב האי גאון, בנוסח שהביא הראב"ה⁷⁴³. לאחר מכן, צוטטו במלואם דברי הראב"ה בעניין הפטור מזל"ק למי שקנה מהגוי חלק מאיברי הבהמה. רבי מרדכי סיים את דיונו כך: "ומור"ם כתב דבר פשוט דמתנות נוהגות בחוצה לארץ וכן משום האלפסי ומשם המיימוני."⁷⁴⁴

⁷³⁶ סימן תתקס"א. על חיבור זה יעויין אורבך, בעה"ת, עמ' 545 ועמנואל, רוקח, עמ' 206 - 207.
⁷³⁷ ספר המרדכי למסכת חולין, סימן תשלו. נוסח דברי המרדכי ידון להלן בסמוך, הערות 124 - 125.
⁷³⁸ פסקי הרא"ש למסכת חולין, פרק אחד עשר, אות א - "והרמב"ם ז"ל כתב דנוהגין בזמן הזה וכן כתב רבי מאיר מרוטנבורג." [כך הוא בעדי הנוסח של פסקי הרא"ש: פרמה פלטינה 3272 (73) (משנת קי"ג, 1353 לספה"ע, 26 שנים בלבד אחרי פטירת הרא"ש) ואדינבורו 18.1.5 (משנת קמ"ד, 1384 לספה"ע)]. גם תלמיד הרא"ש, רבינו ירוחם כתב בספרו, תולדות אדם וחווה, נתיב עשרים חלק שלישי, "והרמב"ם כתב דנוהג בחוצה לארץ וכן כתב רבי מאיר" (כך הוא בכתב יד JTS Rab. 520; Acc. 73451. אולם, בכתב יד JTS Rab. 481 Eme 02185; Acc. 669 הנוסח הוא "וכן כתב הרמ"ה" ד"ר שמחה עמנואל העיר לי, בשיחה בע"פ, כי הכינוי רמ"ה עבור המהר"ם אינו נדיר בכתבי היד של ספר זה, כפי שכבר ציין Septimus, Transition, p. 127 (note 106). לעומת זאת, בנו ותלמידו של הרא"ש, רבי יעקב, כתב בספר ארבעה טורים, טור יורה דעה, סימן ס"א "ורש"י פסק שאין נוהגין בזמן הזה וכן כתב הר"מ מרוטנבורק" (סעיף כא במהדורת מכון ירושלים, עמ' ח-ט). מסורת הפוכה זו בדעת המהר"ם, עוררה תמיהה כבר בבית יוסף ודרכי משה על הטור, ואחריהם אצל רבי יששכר בער איילנבורג, ספר באר שבע, חלק השו"ת, סימן נז, שכתב "ארבעה דברים אשכחן בטור שכתבם בשם מהר"ם מרוטנבורג ז"ל להפך ממה שכתבו שאר פוסקים בשמו... הד'... מתנות כהונה אינן נוהגין בזמן הזה בחוצה לארץ." י"ז כהנא, שההדיר את תשובת מהר"ם בעניין זל"ק (צוינה לעיל עמ' 112, הערה 102), הפנה לדברי שו"ת באר שבע (הערה 26, שם). כדברי רבי יעקב בעל הטורים כתב גם המהר"ל, ראש חכמי אשכנז במחצית השניה של המאה ה-14 לספה"ע (ספר מהר"ל, הלכות מזוזה, סימן א, עמ' תקצ"ב - "כתב מהר"ם בתשובה ג"כ אמתנות דהיינו זרוע לחיים וקייבה דנהגין ג"כ שלא ליתנם כר' אלעאי וכתב דלא הוי יוהרא מאן דיהיב להו.")
⁷³⁹ על חיבור זה, יעויין אורבך, בעה"ת, עמ' 561.

⁷⁴⁰ תשב"ץ, סימן רפג, לפי כתב-יד המבורג Cod. Hebr. 17 152.4, וכן הוא (בשנויי לשון קלים) בכתבי היד הבאים: הרוורד heb. 39/3 (משנת ע"ה - 1315 לספה"ע, 22 שנים אחרי פטירת מהר"ם. בכתב יד זה אין חלוקה לסימנים), פריס heb. 643/2 (עמ' 35ב), קמברגי Add. 1218/2 (אמצע סימן קז), פריס heb. 327/4 (סוף עמ' 95). ההדגשה שלי. בציטוט דברי התשב"ץ אצל רבי משה מצורף (שפעל כיוול שנים אחרי מהר"ם - אורבך, שם, עמ' 574) ובדפוס וורשא של התשב"ץ, סימן שפז אין את העדות על מנהג המהר"ם.
⁷⁴¹ רבי מרדכי נהרג על קדוש ה' בשנת 1298 לספה"ע, בטרם הספיק להשלים את מפעלו הגדול, הקרוי על שמו "ספר המרדכי" (Soloveitchik, Texts, p. 192). הלפרין, פתרון, עמ' 302 תלה בעובדה זו את היווצרותם של שתי משפחות הנוסח של ספר המרדכי: אושטרייך וריינוס.

⁷⁴² אורבך, בעה"ת, עמ' 556 מגדיר את ספר המרדכי כניסיון המקיף ביותר מאז הרי"ף להצמדת פסקי ההלכה לסדר התלמוד.
⁷⁴³ דרכו של רבי מרדכי להביא את דברי הראב"ה, הן בסתם והן בהזכרת שמו (אפטוביצר, מבוא, עמ' 153). גם תשובת רש"י, מקורה בדברי הראב"ה, בשנויים שעל משמעותם הערנו לעיל, עמ' 66.
⁷⁴⁴ ספר המרדכי למסכת חולין, פרק הזרוע (סימן תשל"ו). סדר הדברים, תיאור המובאות והציטוט האחרון - על-פי כתב-יד בודפסט - המוזיאון הלאומי 201. זהו כתב יד משנת ה"א קל"ג (1373 לספה"ע). 75 שנים אחרי פטירת רבי מרדכי, והוא כתב היד הטוב ביותר של ספר המרדכי (עמנואל, ספרי, עמ' 44 הערה 17. אורבך, בעה"ת, עמ' 558, סבור כי אין כ"י זה קרוב יותר לנוסח המקורי מאשר כ"י קדומים אחרים). זהו גם סדר הדברים והנוסח בשלושה כתבי יד נוספים: וינה 72, לונדון 537 (משנת קנ"ג, 1393 לספה"ע) ואוקספורד בודליאנה 667 (Mich. 583). לעומת זאת, בכתב יד פרמה 929/1 (2902) הסדר הוא: תשובת רש"י, ואחריה "ורבינו מאיר כתב דבר פשוט הוא דמתנות נוהגות בחוצה לארץ", ואחרי משפט זה בא

מטרתו של רבי מרדכי היתה פסיקת ההלכה, ולכן לא הובאו ראיותיו של הראב"ה לשיטת רב האי, ומדברי הראב"ה עצמו צוטט רק חידושו ההלכתי. גם מתשובתו הארוכה של המהר"ם נזכרה המסקנה בלבד⁷⁴⁵.

ח. רבינו אשר בן רבי יחיאל

רבינו אשר בן רבי יחיאל, הרא"ש, גדול תלמידיו של המהר"ם ויורשו כראש חכמי אשכנז⁷⁴⁶, עסק בנושא זל"ק הן בתוספותיו והן בפסקיו. הדיון בשני המקורות דומה. הרא"ש מביא את שיטת

ציטוט של חלקה הראשון של תשובת המהר"ם מרוטנבורג (שהובאה בהרחבה לעיל בסמוך), עד למשפט "אלא על כורחך צריך לומר...". שבו מתחיל הדיון במימרת רבא. כאן מסתיימים דברי המרדכי. זהו גם הנוסח בכת"י ירושלים- היכל שלמה ג'45 (משנת קמ"ד, 1384 לספה"ע), אלא שבכתב יד זה, בניגוד לכתב יד פרמה שממשיך לסימן הבא בספר המרדכי, נכתב "לא מצאתי יותר. הדרך עלך מסכת חולין...". במפתח הסימנים שבתחילת כתב יד וטיקן 141 נזכר עניין החיוב בזל"ק בחו"ל כסימן תתתתסא, אך בגוף כתב היד קיים חיסרון בחלק זה, והסימן עצמו אינו מופיע. בכ"י וטיקן 324/10 מופיעה רק הכותרת של פרק הזרוע, אך לא נכתב אחריה דבר. [לתיאור כתבי היד יעויין אצל הלפרין, פתרון, עמ' 305 - 321, ואצל רוט ורבינוביץ, המרדכי, עמ' 42, 48, 53 ו- 56 - 57. הלפרין, שם, עמ' 299 - 301, סבור, על-פי ממצאיו במסכת ב"ק, כי ניתן לחלק את כ"י של ספר המרדכי לשתי משפחות מובחנות: אושטרייך וריינוס. לעומתו, כתבו רוט ורבינוביץ, שם, עמ' 4 - 37, כי קשה להבדיל בין כתבי היד על-פי חלוקה זו, ובכולם קיימת תערובת. בנוסף, הדגיש רבינוביץ, מגילה, עמ' 11 - 12, כי לא ניתן להסיק מסקנות כוללות על-פי מסכת אחת, ויש לדון בכל מסכת לגופה]. בדפוס קושטא רסט הורכבו שני הנוסחים זה על גבי זה: תחילה נוסח הקבוצה השנייה (פרמה והיכל שלמה) ואחר כך נוסח הקבוצה הראשונה (בודפסט, לונדון ואוקספורד), כשהמשפט "ורבינו מאיר... לארץ" מופיע בסוף שני הנוסחים. (הלפרין, שם, עמ' 300, העיר על מקרה של כפילות דומה כבר בכ"י). כפילות זו נמשכה בדפוסים המאוחרים יותר, והיא שהובילה, כנראה, לנוסח הנזכר בדפוס וילנא כ-"מרדכי ישן" ("הגהות מ"מ"י" (ממרדכי ישן) ... הועתקו מרשימות שנעשו על הגליונות בטופס של המרדכי" דפוס ריווא ש"ט, שיצא לאור ביוזמת ובהכוונת רבי יוסף אוטולינג-הלפרין, הדפוסות, עמ' 329 - 330). נוסח זה גרס בהיקרות השנייה של המשפט (אחרי דברי הראב"ה) "ור"ב כתב...", ובכך יוחסה שיטה זו גם לרבינו ברוך ממגנצא! נראה, ששני זה מקורו בכך שבסימן הבא כותב רבי מרדכי "ורבינו ברוך כתב בספר החכמה...".

⁷⁴⁵ כפי שהעיר לי ד"ר שמחה עמנואל, בשיחה בע"פ, הנוסח שברוב עדי הנוסח, ובראשם כתב-יד בודפסט, תואם לדרכו של רבי מרדכי (וחכמים אחרים) לצטט את המקורות שמביא הראב"ה, ללא ציון שמו, ואז להביא את דברי הראב"ה עצמו. ניתן להבין כיצד השתלשל נוסח כ"י פרמה מנוסח זה- חלק ניכר מתשובת מהר"ם, שעל-פי הנוסח המקורי נזכרה רק מסקנתה ההלכתית, הובא, ובמקביל, הושמטו דברי הראב"ה, משא"כ להפך.

⁷⁴⁶ עד לברירתו לספרד, כאמור לעיל, עמ' 80, הערה 1. אמנם, הרא"ש נדון אצל תא-שמע, הספרות ב, עמ' 78 - 85, בפרק העוסק בספרד הנוצרית. אך תא-שמע עצמו מעיר שם, עמ' 79, כי הרא"ש נסמך בעיקרו, וכמעט לחלוטין, על ספרות התוספות ועל פוסקי אשכנז, ומתבקש היה לכלול אותו בפרק האשכנזי-צרפתי. הסיבה שלא עשה זאת היא העובדה ש-"כמעט כל הידוע לנו על חייו ופועלו נובעים מן התקופה הספרדית... ומאחר שאין גם אפשרות להתעלם מן המשקע הספרדי-מועט, אולם מרתק, ביצירתו". על העדיפות של המסורת הצרפתית-אשכנזית אצל הרא"ש יעויין בפרק שבהיא שם, עמ' 85, הערה 139 (יש לציין, כי בהפניות למאמריהם של ד' זפרני וא"ג אלינסון נפלו טעויות דפוס. מדובר במאמרים מהשנים תשמ"ג-תשמ"ה, ולא תשי"ט-תשי"כ), ואצל: תא-שמע, רא"ש, עמ' 80 וגלינסקי, ארבעה, עמ' 30 - 33. לענייננו, די בכך שנציין שאין חולק על זיקתו העמוקה של הרא"ש למורשת הצרפתית-אשכנזית, ואכן, כל דיונו בעניין זל"ק אין בו דבר מהספרות ההלכתית הספרדית, מלבד הרמב"ם. באשר להיותו של הרא"ש "צרפתי" ולא "אשכנזי" מבחינת האוריינטציה התורנית שלו, יעויין סולובייצ'יק, הלכה, עמ' 99 (הסבור כי הרא"ש היה "צרפתי" לגמרי. זו גם דעת גלינסקי, ארבעה, עמ' 34 הערה 78) מול תא-שמע, הספרות ב, עמ' 81 (הסבור כי הרא"ש חכם "אשכנזי" היה, בעל נטייה לפסק, שהתנגד ל-"לימוד הפעיל והיצירתי על פי דרך התוספות כשיטה היפה לרבים". זאת, תוך "הערכה עמוקה לבעלי התוספות הגדולים (בלבד) ולתורתם". לעניין זה, יצויין כי ש' עמנואל הראה כי ספר התרומה, ספר הפסיקה המקיף הראשון של תקופת התוספות, נכתב בצרפת (עמנואל, מקום). לאור עובדה זו, העיר עמנואל, שם, עמ' 439, כי כתיבת ספרי פסיקה היתה התפתחות פנימית וטבעית בצרפת, בעקבות השנויים הרבים בהלכה העיונית שיצרה תנועת התוספות. זאת, ללא זיקה ותלות במתרחש באשכנז). אין ביכולתנו להכריע בין שתי השיטות, ובוודאי שאין בהכללת הדיון בשיטת הרא"ש בפרק הנוכחי משום קביעת עמדה. דיונו של הרא"ש בעניין זל"ק הוא, על-פניו, צרפתי מובהק, ומבוסס על תורת בעלי התוספות, וכבר העיר גלינסקי, ארבעה, עמ' 18 הערה 10 ועמ' 53 (על-פי דברי תלמיד תלמידו של הרא"ש, רבי מנחם ברבי זרח), על תלותו הגלויה לעין של ספר פסקי הרא"ש בתורת ר"ת ור"י. מאידך, אזכור שיטתו של המהר"ם, שחרגה לחלוטין מתמימות הדעים בעניין זה בין

רש"י, כפי שהבינוה בעלי התוספות, ואת דיוני חכמי צרפת. לעומתם, הוא מציין את שיטת הרמב"ם והמהר"ם, המחייבים בהפרשת זלו"ק בחו"ל, וכותב "והעולם לא נהגו כן"⁷⁴⁷. מהמשך דבריו, עולה כי הרא"ש קבל את עמדת בעלי התוספות, אך הוסיף עליה חידוש:

ואע"ג דאמר רב נחמן בר יצחק דהאידינא נהוג עלמא כרבי אילעאי בראשית הגז ופרישנא דהוא הדין במתנות הא האריכו רבנן בהלכותיהן משום דרב נחמן בר יצחק לא פסק בהדיא הלכתא אלא אמר דנהוג עלמא הכי ואי איכא דוכתא דלא נהוג שידעו הלכותיה⁷⁴⁸

הרא"ש סבור, כבעלי התוספות, כי מימרת רב נחמן בר יצחק עסקה גם בזלו"ק, ולפיכך מנהג אי הנתנה הוא מנהג ראוי⁷⁴⁹. אולם, הרא"ש מדייק מדברי רב נחמן בר יצחק כי מדובר באישור של מנהג, אך לא בפסק הלכה מחייב. לפיכך, במקום בו לא פשט המנהג כרבי אלעאי, יש ליתן זלו"ק וראשית הגז⁷⁵⁰.

ט. המנהג בפועל והעמדה ההלכתית הכללית

נקודת המוצא של הדיון ההלכתי באשכנז היתה כי המנהג הכללי הנו שלא ליתן זלו"ק לכהנים. השיח ההלכתי מתמקד, בעיקרו, באפשרות יישוב המנהג עם המקורות. עמדתם של רוב חכמי אשכנז, היתה כי מנהג זה אכן סותר את ההלכה התלמודית ואין לו מקום⁷⁵¹. זאת, על-פי פשוטם

חכמי צרפת, ושיטת הרא"ש עצמו, הסוטה אף היא מקונצנזוס זה, אם כי בצורה פחות בולטת, נוטים לכיוונה של אשכנז דווקא. כל האמור, והיותו של הרא"ש אשכנזי מבחינה משפחתית וגיאוגרפית, הוביל להכללת הדיון בשיטת הרא"ש בפרק על חכמי אשכנז.

⁷⁴⁷ תוספות הרא"ש למסכת חולין, על דף קלו ע"ב ד"ה "כרבי אילעאי"; פסקי הרא"ש למסכת חולין, פרק ראשית הגז, אות א [אין שנוי נוסח משמעותיים בכתבי היד הקדומים של פסקי הרא"ש, שצוינו לעיל, עמ' 114, הערה 118: פרמה פלטינה 3272 (73) (משנת קי"ג, 1353 לספ"ה"ע, 26 שנים בלבד אחרי פטירת הרא"ש) ואדינבורו 18.1.5 (משנת קמ"ד, 1384 לספ"ה"ע).

⁷⁴⁸ פסקי הרא"ש, שם, סוף אות ג. גם כאן אין שנוי נוסח משמעותיים בכתבי היד.

⁷⁴⁹ שלא כתשובת רש"י, שהרא"ש אינו מזכיר וסביר שאף לא הכירה כלל, המסתייגת מהמנהג.

⁷⁵⁰ בדומה לשיטת רש"י, שכתב כי רב נחמן בר יצחק עצמו אכף את מצוות זלו"ק במקום בו לא נהגו כרבי אלעאי. על אף שהרא"ש עצמו תלה את מעשהו של רנב"י שחל במנהג במהלך תקופת חייו. בעקבות הרא"ש כתב תלמידו, רבינו ירוחם, בעניין ראשית הגז "ואף על גב דפסק רב נחמן כר' אלעאי לא פסקה בפי אלא אמר נהגו עלמי' כתלתי' סבי ולפי שנהגו בכל אלו הארצו' ובכל אותן שעברתי וששמעתי עליהם כרבי אלעאי על כן לא ביארתי דיניהם." (הדברים צוינו לעיל, עמ' 114, הערה 118. נוסח זה מקויים בעדי הנוסח של הספר שצוינו שם.) כך כתב גם רבי יעקב, בן הרא"ש, טור יו"ד, סימן שלג (הלכות ראשית הגז).

⁷⁵¹ לעמדה ההלכתית ולפיה מצוות זלו"ק נוהגת בחו"ל, ניתן לצרף מקור נוסף. כ"י מנטובה 36 הנו פירוש לספרי, המבוסס בעיקרו על פירוש רבינו הלל, תוך נטייה להרחיב את היריעה בדיונים הלכתיים הנוגעים לזמן הזה (כהנא, פירוש, עמ' קא-קב). עיון בפרשיות ראשית הגז וזלו"ק, מגלה כי בעוד שבפרשת זלו"ק אין כל תוספת על דבריו של רבינו הלל, הרי שבראשית הגז נאמר: "פי' דאינה תלויה בארץ ומיהו כמו דבגמי' נהוג עלמא כתלתא סבי כר' אלעאי בראשית הגז ולכך אנו נוהגין בראשית הגז". סביר להניח, כי הבחנה זו בין ראשית הגז לזלו"ק הנה מכוונת, ומקורה בשיטה הלכתית ולפיה מימרת רב נחמן בר יצחק אינה כוללת את עניין זלו"ק, ומצווה זו נוהגת בחו"ל. יצויין, כי פירוש זה לספרי חובר במאה ה-13 לספ"ה"ע. תא-שמע, פירוש, עמ' 12 - 13, קובע את זמנו של פירוש זה לספרי לשליש הראשון של המאה, ואילו כהנא, פירוש, עמ' קה, מתארכו לסופה. מ' כהנא וי"מ תא-שמע סבורים כי הוא חובר בצרפת, בעיקר בשל שמושו בלעזים בצרפתית (כהנא, שם, עמ' קג-קה ותא-שמע, שם, עמ' 13). מאידך, תא-שמע עצמו העמיד על כך שפירוש זה הנו האחרון בסדרת פירושים למדרשי אגדה והלכה (שם, עמ' 1), שנכתבה ע"י תלמיד ישיבת שפירא (שם עמ' 8-14). יתר על כן, עצם העיסוק בפרשנות מדרש הלכה, אופיינית יותר לחכמי אשכנז (זוסמן, שקלים, עמ' 14 הערה 11; זוסמן, מפעלו, עמ' 51 - 52, הערה 67; תא-שמע, ספריים, עמ' 303; תא-שמע, הספרות ב, עמ' 117; Soloveitchik, Creativity, p. 77). גם רשימת החכמים המובאים בפירוש זה (כהנא, שם, עמ' קב-קג - הרי"ף, רש"י, רבי אליהו מפריס, רבינו תם, רבי אפרים מרגנסבורג, ר"ש משנץ, רבי יואל הלוי, ורבי שמחה משפירא), כוללת גם חכמים אשכנזיים מובהקים שלא

של המקורות התלמודיים בעניין זלו"ק. רוב חכמי אשכנז התמודדו עם דרכם של בעלי התוספות בצרפת, המכפיפה מקורות אלו לזיקה בין ראשית הגז לזלו"ק⁷⁵², ודחו אותה. הראב"ה הכיר את שיטתו המקורית של רש"י בתשובתו ודחאה⁷⁵³, ואילו תלמידו, רבי יצחק אור זרוע, קבל אותה. חכמי אשכנז, כקודמיהם לפני תתנ"ו, לא נקטו יוזמה פעילה נגד המנהג.⁷⁵⁴ ייתכן, שהדבר נבע מתפיסה הכללית של יהודי אשכנז "מנהג אבותינו תורת משה", שהגבילה את כוחם של החכמים לצאת נגד מנהגים מושרשים ורווחים⁷⁵⁵.

יצוין, כי אין עדויות על נתינת זלו"ק בפועל על-ידי החכמים שפסקו שזלו"ק נוהג בחו"ל, מלבד המהר"ם מרוטנבורג. נראה שעובדה זו מקורה בכך שהחכמים עצמם מסרו את עמדתם ההלכתית, והם לא דיווחו על מנהגיהם שלהם.

צוטטו רבות ע"י חכמי צרפת. עובדות אלו מצביעות דווקא על אשכנז כמקורו של החיבור. ההבאות הרבות מתורת חכמי צרפת המאוחרים (כמו ר"ש משנץ), מסתברות, לאור העמקת ההשפעה התורנית הצרפתית באשכנז מסביבות שנת 1225 (סולובייצ'יק, הלכה, עמ' 97; זוסמן, מפעלו, עמ' 50 הערה 83). גם הערתו של ש' עמנואל, כי דרך ההבאה של תורת הר"ש משנץ דומה לזו של שני חיבורים צרפתיים (עמנואל, מהר"ם, עמ' 170, הערה 89), אינה מלמדת על מקום חיבורו של הפירוש אלא רק על טיב מקורותיו לתורת חכמי צרפת. באשר ללעזים הצרפתיים - "עלינו לזכור שבגלילות הרינוס דיברו היהודים בינם לבין עצמם צרפתי, אף על פי שגם הלשון הגרמנית היתה שגורה בניהם." (וידר, תיקונים, עמ' 481).

⁷⁵² אורבך, בעה"ת, עמ' 676 - 677, טען שחכמי צרפת ואשכנז השתמשו במתודה דיאלקטית בכל כתביהם, כשההלכה והעיון משולבים יחדיו. ח' סולובייצ'יק וי' זוסמן הדגישו כי חכמי צרפת השתמשו במתודה הדיאלקטית גם לפסיקת הלכה למעשה, ואילו חכמי אשכנז צמצמו את השמוש בדרך לימוד זו לפרשנות, וסרבו לנצל להכרעות הלכתיות (זוסמן, מפעלו, עמ' 52 הערה 88; סולובייצ'יק, יינס, עמ' 26 - 27). על ההבדל בחשיבה ההלכתית בין צרפת לאשכנז גם במקרה בו העשייה הדתית בפועל היתה זהה, יעוין גם סולובייצ'יק, יינס, עמ' 103. עם זאת, עיון בדברי חכמי אשכנז, מגלה מאמץ הולך וגובר ליישוב הסוגיות בעניין זלו"ק עם מימרת רבא "יליף נתינה נתינה מתרומה", המהווה את הבסיס לשיטות המאחדות בין זלו"ק לראשית הגז. ריב"ק משפירא דחה את מימרת רבא, על בסיס מעשהו של רב פפא, המאוחר לרנב"י. תלמיד תלמידו, הרי"ד נזקק להסביר מדוע אין אנו מיישמים את מימרת רבא, ואילו המהר"ם מרוטנבורג פירש מחדש את מימרת רבא ואת הסוגיא כולה על מנת להתאימן למקורות המחייבים ליתן זלו"ק בחו"ל. הרא"ש קבל, כדרכו, את עמדת בעלי התוספות.

⁷⁵³ זאת, מכח ראיות מן התלמוד, וללא דיון במימרת רבא, העומדת בבסיס תשובת רש"י.

⁷⁵⁴ זאת ועוד, החכמים שעסקו בנושא לא נזקקו לו עקב שאלה שנשאלו, אלא מיוזמתם שלהם (למעט המהר"ם מרוטנבורג, שלא ניתן לדעת אם דבריו הם תשובה לשואל ממשי או פסק הלכה מפורט הנושא אופי של תשובה). כך, למשל, סימן אלף וקכ"ה בספר הראב"ה (העוסק בזלו"ק) הנו סוף הפסקים של מסכת חולין, ומכאן ואילך מתחילות התשובות (כפי שהעיר ר"ד דבליצקי, הערות, עמ' קב).

⁷⁵⁵ כפי שהראה, בעניין אחר, תא-שמע, אשכנז, עמ' 39.

עבודתנו, עד כה, התמקדה בעמדותיהם ההלכתיות של חכמי אשכנז וצרפת ובמנהג בפועל במרכזים אלו, מלפני גזרות תתנ"ו ועד לתחילת המאה ה-14 לספה"ע. בתקופה זו, פעל מרכז תורני חשוב בפרובנס⁷⁵⁶. תחילה היתה פרובנס תלויה בחכמי אשכנז, ובהדרגה עברה לאוריינטציה צרפתית, עם השפעות ספרדיות⁷⁵⁷. כפי שהראה י"מ תא-שמע, התנהל מאבק הלכתי בפרובנס בין ההשפעה הספרדית, ובראשה הר"ף, מחד וההשפעה הצרפתית-תוספותית מאידך⁷⁵⁸. מרכז תורני חשוב על אדמת אירופה התקיים בספרד הנוצרית, ובעיקר בית מדרשו של הרמב"ן בקטלוניה⁷⁵⁹. מרכז זה פעל במאות ה-13 וה-14 לספה"ע, לאחר תקופת השיא של תורת התוספות, והשפעה ניכרת נודעה לדרכם של בעלי התוספות על הרמב"ן וממשיכיו⁷⁶⁰. לאור הזיקה והקשר בין המרכזים בפרובנס ובספרד הנוצרית לבין חכמי צרפת⁷⁶¹, ידונו כעת המגמות העיקריות הנוגעות למצוות זלו"ק בחו"ל במרכזים אלו. מטרת הדיון הנה הבנת ההקשר הרחב יותר של עמדותיהם של חכמי אשכנז וצרפת. לאור זאת, לא נעיר בפרוטרוט על דבריו של כל אחד מחכמי פרובנס וספרד, אלא נתמקד בהתייחסויות המרכזיות לנושא.

⁷⁵⁶ ספרותם ההלכתית של חכמי פרובנס נכתבה מסוף המאה ה-11 לספה"ע ועד אמצע המאה ה-14, אך בעיקר במאות ה-12 וה-13 לספה"ע, והפריחה היתה במאה ה-12. ספרי פרובנס נעלמו מהאופק ההלכתי מאמצע המאה ה-14 ועד לסוף המאה ה-19 לספה"ע (Soloveitchik, Rabad, p. 17; תא-שמע, רז"ה, עמ' 32).⁷⁵⁷ שם, עמ' 35. הקשר המתועד הראשון בין חכמי פרובנס לחכמי ספרד הוא משנות השלושים של המאה ה-12 לספה"ע (תא-שמע, שם, עמ' 37). גם י' זוסמן העיר על הזיקה בין פרובנס לאשכנז, והזכיר את השערת שי"ר שהמקור המשותף למסורות שני המרכזים היה באיטליה הקדומה (זוסמן, חידה, עמ' 154 - 161). זאת, בניגוד להיעדר הקשר בין פרובנס לבין ספרד מחד וצרפת מאידך (זוסמן, שם, עמ' 157).⁷⁵⁸ תא-שמע, שם, עמ' 32.

⁷⁵⁹ על המרכז היהודי בקטלוניה, יעויין בהרחבה שבט, המנהג. שבט, שם, עמ' 440 - 444, מעמיד על זיקתו של מרכז זה בראשיתו, עוד לפני זמנו של הרמב"ן, לפרובנס (על זיקה זו כבר העירו: Twersky, Rabad, p. 35; Septimus, Transition, p. 28; Soloveitchik, Rabad, p. 27).

⁷⁶⁰ דיון מקיף על דרכו של הרמב"ן ועל בית מדרשו אחריו נמצא אצל תא-שמע, הספרות ב, עמ' 29 - 74. עם זאת, הדגיש תא-שמע כי תלמידי הרמב"ן וממשיכיהם השתמשו בתורת התוספות שכבר עמדה בפני הרמב"ן, אך לא בחומר המאוחר לו (שם, עמ' 74).

⁷⁶¹ הקשר היה בעיקרו חד-סיטרי, כפי שכתב י"מ תא-שמע: "ספרות רחבה זו, על כל שלוחותיה, המוגדרת בפנינו כ'תוספות', עוסקת באופן בלעדי כמעט בעולמה הפנימי שלה, והיא ממעטת ביותר להעלות לדיון חומר הלכתי, פרשני או פסיקתי, ממוצא חיצוני לה. חכמי ספרד אינם נזכרים בה כלל, למרות ההיכרות האישית – לפחות מן הכתב- עם חכמיהם כבר בראשית המאה הי"ג, ואף חכמי פרובנס, שעמם נתקיימו קשרים הדוקים יותר, בעל פה ובכתב, זכרם אינו עולה בספרות התוספות אלא באופן נדיר. פרט לספר 'הערוך' ולפירוש רבינו חננאל, עוסקת ספרות התוספות אך ורק בתורתם של בעלי התוספות עצמם, רובם ככולם צרפתיים... כאמור אין המדובר בהתנתקות ממסורות לימוד אחרות והזנחת הקשר עמהן; אדרבה, קשרים כאלו נתקיימו במשך כל המאה הי"ג, ועם פרובנס כבר במהלך המחצית השנייה של המאה הי"ב, והשפעת בעלי התוספות על מרכזים אלו הייתה, כמובן, עצומה מאוד." (שם, עמ' 115. ויעויין עוד זוסמן חידה, עמ' 164 - 165)

ב. המנהג בפועל בפרובנס ובספרד הנוצרית

העדות הקדומה ביותר על המנהג בפועל בפרובנס, הנה של רבי זרחיה הלוי, שכתב את ספר המאור בין השנים 1176 ל-1184 לספירת העמים⁷⁶². כך כותב רבי זרחיה הלוי "לא נהגו העם

בדורותינו להפריש מתנות בחו"ל... ויש מחסידי הדורות מחמירין על עצמם להפריש אף

בחו"ל...^{763,764}. אם כן, המנהג הרווח הנו שלא להפריש זלו"ק, ונראה מלשונו של הרז"ה, כי מנהג זה לא נתחדש בדורו, אלא קדם לו⁷⁶⁵. עם זאת, יש "חסידי" המקיימים מצווה זו⁷⁶⁶. יודגש, כי רבים מחכמי פרובנס בתקופתו של הרז"ה נקראו "חסידי"⁷⁶⁷, וסביר להניח שהכוונה אליהם. כך עולה גם מדבריו של רבי יעקב ממרויש, שפעל בפרובנס בין השנים 1170 - 1210 לספחה"ע⁷⁶⁸: "שאינו רוב העולם חוששין עליהם לתתם לכהן"⁷⁶⁹. עד סוף המאה ה-13 לספחה"ע לא

⁷⁶² תא-שמע, רז"ה, עמ' 14. אמנם, הרז"ה נולד בגירונה שבקטלוניה והיגר לנרבונה שבפרובנס בגיל 19 - 20, כשכבר היה תלמיד חכם (שם, עמ' 1 - 3). אולם, נראה שעדותו בדבר המנהג הרווח תקפה לנעשה בפרובנס, שהרי לא חילק בין מקומות שונים.

⁷⁶³ כאן ממשיך הרז"ה וכותב "וסומכים לומר דלא נהוג עלמא במידי דאכילה כר' אלעאי הואיל ונפיק מפומיה דר' יוחנן כל האוכל מבהמה שלא הורמו מתנותיה כאילו אוכל טבלים ותרומה טבלא בחו"ל מדרבנן ובהא אפי' ר' אלעאי מודה". מובא כאן, אפוא, הנימוק שנותנים "חסידי הדורות" עצמם למנהגם. מנהג "חסידי הדורות" מבוסס, לשיטתם הם, על מימרת רבי יוחנן, המשווה בין זלו"ק לתרומה. מכיוון שתרומה נהגת בחו"ל מדרבנן, כך הוא גם לגבי זלו"ק. אמנם הסבר זה קשה, שהרי מימרת רבי יוחנן לא נפסקה להלכה (לעניין זה, יעויין בהרחבה לעיל, עמ' 28, סוף הערה 18) גם החיוב בתרומות ומעשרות בחו"ל היה שנוי במחלוקת כבר בתקופת הגאונים, ורב נטרונאי גאון קבע נחרצות:

"בודאי לא נהגא תרומה בזמן הזה, וליכא מצות הפרשת תרומה בחוצה לארץ... (תשובות רב נטרונאי גאון, מהדורת י' ברודי, יו"ד, סימן רפא, עמ' 421, ויעויין עוד לעיל, עמ' 25, הערה 2). בנוסף, קיימת אי התאמה בין תיאור המנהג לבין ההנמקה הניתנת לו. הרז"ה כותב כי הם "מחמירין על עצמם" ואם כן, מדובר בהחמרה לפני משורת ההלכה. לעומת זאת, בהסבר שמביא הרז"ה נאמר "דלא נהוג עלמא במידי דאכילה כר' אלעאי" ואם כך הוא, הרי שמימרת רב נחמן בר יצחק לא נאמרה על זלו"ק, ומנהגם אינו החמרה, אלא שורת הדין. יצויין גם, כי מהסברם של "חסידי הדורות" עולה שרבי אלעאי פטר מזלו"ק בחו"ל רק במישור של חיוב מדאורייתא אך הוא מודה כי קיים חיוב מדרבנן, בשל ההשוואה ההלכתית

לתרומה. אולם, מסקנה זו אינה עולה בקנה אחד עם תחילת ההסבר "דלא נהוג עלמא... כר' אלעאי", שהרי ר' אלעאי עצמו מודה, לשיטתם, כי קיים חיוב בחו"ל, מדרבנן! שיטת "חסידי הדורות" עדיין טעונה ליבון, ואכמ"ל. יצויין, כי ספק דומה התעורר גם בדינונו לעיל בדבר האמור בהגהות מרדכי גדול שנדון לעיל, עמ' 47 ו-51 - האם "חסידי הראשונים בארץ לותיר" שהפרישו זלו"ק עשו זאת כהחמרה בלבד או שהם סברו כי זו שורת הדין.

⁷⁶⁴ ספר המאור הגדול למסכת חולין, פרק ראשית הגז, ד"ה "אמר רב נחמן בר יצחק", עמ' ע"ב - מז ע"א לדפי הרי"ף. ההדגשות וההשמטות שלי. בחיפוש שערכתי במכון הלאומי לתצלומי כתבי-יד לא מצאתי, לצערי, עדי נוסח קדומים יותר לדברי הרז"ה. שיטת הרז"ה עצמו תידון להלן.

⁷⁶⁵ שהרי נקט לשון רבים "בדורותינו".

⁷⁶⁶ כאמור לעיל בסמוך, הערה 8, מדובר, לשיטתו של הרז"ה, בהחמרה מעבר לשורת הדין. אולם, לפי שיטת "חסידי הדורות" הדברים אינם כה ברורים. תא-שמע, רז"ה, עמ' 88, הערה 76, העיר כי זו הפעם היחידה בה נזכר בספר המאור מנהג חומרה מיוחד בו נוהגים תלמידי חכמים. עם זאת, יש לציין כי הרז"ה נקט בלשון "חסידי הדורות" ולא במונח מעין "חכמי הדורות", כך שהדגש אינו על מדרגתם התורנית של הנוהגים כן אלא על חסידותם.

⁷⁶⁷ כגון הראב"י ורבי משולם ברבי יעקב, רבו של הרז"ה (תא-שמע, רז"ה, עמ' 38 - 39, 52, ו - 56 - 57) ורבי אשר ברבי משולם, תלמידו של הרז"ה (תא-שמע, הספרות ב, עמ' 147 ו-150). על חסידות בפרובנס, יעויין Twersky, Rabad, pp. 27-28, ועל דמיונה למקבילתה באשכנז יעויין זוסמן, חידה, עמ' 159.

⁷⁶⁸ ת"ש, רז"ה, עמ' 55. רבי יעקב ממרויש חבר את שו"ת מן השמים. זהותו של החבור שו"ת מן השמים כיצירה פרובניציאלית הוכחה על-ידי י"מ תא-שמע (תא-שמע, הקובץ, וכן יעויין תא-שמע, רז"ה, שם). אמנם, ר"י ממרויש לא היה בעל מסורת פרובניציאלית מוחלטת, והחזיק גם במסורות צרפתיות (וולף, בית כנסת, עמ' כ, הערה 69), אולם, בעניין זלו"ק, משקפת שאלתו התלבטות פרובניציאלית, דווקא, שכן רק במרכז תורני זה אכן היתה קיימת מחלוקת בין החכמים בנושא.

⁷⁶⁹ שו"ת מן השמים (מהדורת ר"ר מרגליות), סימן עג. [סימן זה הנו הראשון בין הסימנים שנוספו במהדורת הרב מרגליות מכתבי יד פריס ואוקספורד של החבור (כפי שהעיר הרב מרגליות, שם, עמ' פג,

השתנה מצב דברים זה, כפי שכתב רבי מנחם המאירי "אנו סומכים שלא ליתנם כלל"⁷⁷⁰, ויש

נוהגים ליתנם...⁷⁷¹ אלא שרוב העולם נוהגים להקל בכך"⁷⁷². העולה מן המקובץ הנו כי

בפרובנס, בניגוד לצרפת, לא היה מנהג אי הנתינה נחלת הכלל⁷⁷³.

באשר למנהג בפועל בקטלוניה שבצפון ספרד, שהיתה המרכז התורני העיקרי בספרד הנוצרית⁷⁷⁴,

אין בידינו מקורות מפורשים⁷⁷⁵ לפני תחילת תקופת פעילותו של הרמב"ן, בסוף הרבע הראשון

של המאה ה-13 לספ"ה⁷⁷⁶. במסגרת דיונו ההלכתי בנושא החיוב בזל"ק בחו"ל, כותב הרמב"ן

"והאידינא נהוג עלמא כר' אלעאי במתנות, אלא שאין הדור דומה יפה"⁷⁷⁷. אם כן, המנהג הרווח

בקטלוניה היה שלא להפריש זל"ק. כך הוא גם אצל ממשיכי דרכו: הרשב"א⁷⁷⁸ והרא"ה⁷⁷⁹,

הריטב"א⁷⁸⁰, והר"ן⁷⁸¹. אין התייחסות בדבריהם של חכמי קטלוניה לקיומם של אנשים הנוהגים

להפריש זל"ק, וייתכן שיש בכך ראייה שאכן לא היה מי שעשה כן⁷⁸².

הערה א). כפי שהראה י"מ תא-שמע, ככלל, סימנים נוספים אלו אינם אותנטיים והם זויפו על-ידי רבי משה די-ליאון (תא-שמע, הקובץ, עמ' 52 - 54). אולם, דנציג, שו"ת, עמ' 36 הערה 54, העיר שדווקא סימן עג, בו אנו עוסקים, הוא מקורי. יש להשוות לדבריו של רבי יעקב לעניין קריאת שמע של ערבית "ועוד נסתפקנו על המנהג שנהגו רוב העולם לקרוא קריאת שמע של ערבית טרם צאת הכוכבים ... ולכן יש מהחכמים". אם כן, רוב העולם ולעומתו "יש מהחכמים".

⁷⁷⁰ מהשימוש בגוף ראשון רבים "אנו סומכים" נראה כי גם המאירי עצמו לא הפריש זל"ק, כמנהג הרווח.

⁷⁷¹ רבי מנחם המאירי מסביר את שיטתם כך: " ויש נוהגים ליתנם כדעת הרב אלפסי ורבינו משה ז"ל",

אולם לא ברור מדבריו אם זה הנימוק של הנותנים עצמם, או שההסבר הנו של המאירי. אם זה הוא אכן

טעמם של הנותנים, הרי שקיים הבדל בין מנהגם לבין מנהג "חסידי הדורות" שמביא הרז"ה, אשר נדון

בהרחבה לעיל בסמוך, הערה 8. בעוד ש"חסידי הדורות" ראו בהפרשת זל"ק בחו"ל חיוב דרבנן, לכל

היותר, הנובע מההשוואה לתרומת חו"ל, הרי שה"יש נוהגים" שמביא המאירי רואים בנתינת זל"ק

בחו"ל חיוב מדאורייתא. אם כן, בשרשי הדברים, להבדיל מהנהגה בפועל, אין בהכרח רצף בין "חסידי

הדורות" ובין ה"יש נוהגים".

⁷⁷² מגן אבות, העניין החמש עשרה, עמ' קמד. ההשמטות וההדגשות שלי. ספר מגן אבות נכתב בסוף המאה

ה-13 לספ"ה (תא-שמע, רז"ה, עמ' 83). יודגש, כי בדיונו בנושא זה בבית הבחירה על מסכת חולין המאירי

כותב "... שסמכו בדורות הללו שאין נותנין מהם כלום" (בית הבחירה על מסכת חולין, פרק תשיעי, משנה

א (אצל המאירי זה היה מספרו של פרק הזרוע), עמ' תמד), ואינו מזכיר כי יש נוהגים להפריש.

⁷⁷³ באשר לסיבת היווצרות המנהג הרווח שלא להפריש זל"ק, ייתכן, שגם בפרובנס, כבאשכנז ובצרפת,

מקור ההתרופפות בקיום מצוות זל"ק הנו הגורם הדמוגרפי, שהרי רוב יהודי פרובנס ישבו, בתחילה,

בכפרים (שוורצפוקס, צרפת, עמ' 89 - 90) ולכן לא היו כהנים בכל קהילה. מאידך גיסא, ייתכן שהמנהג

הדומה בפרובנס ובמרכזים אלו נבע מטעמים שונים ויחודיים לכל מרכז (תודתי למורי ד"ר יוסף (גיפרי)

וולף על הערה זו)

⁷⁷⁴ תא-שמע, הספרות ב, עמ' 29, הערה 32, העמיד על החשיבות ההסטורית של עובדה זו, לאור זיקת

קטלוניה לפרובנס וצרפת, העולה על זיקת אזוריה הפנימיים יותר של ספרד למרכזים אלו.

⁷⁷⁵ אמנם, ייתכן שדברי הרז"ה, שעזב את קטלוניה בגיל 20, כשכבר היה תלמיד חכם (כמפורט לעיל

בסמוך, הערה 7) מתארים גם את המנהג הרווח שם. זאת, בייחוד לאור הזיקה ההדוקה בין שני המרכזים

(יעויין במקורות שצוינו לעיל בסמוך, עמ' 119, הערה 4).

⁷⁷⁶ על תקופת פעולתו של הרמב"ן, יעויין תא-שמע, הספרות ב, עמ' 30.

⁷⁷⁷ חידושי הרמב"ן למסכת חולין, על דף קלו ע"ב ד"ה "הא דאמרינן". ההדגשה שלי.

⁷⁷⁸ "ומיהו נהגו עכשיו בכל המקומות האלו כרבי אלעאי אף במתנות" (חידושי הרשב"א למסכת חולין, על

דף קלו ע"ב, ד"ה "הא דאמרינן", עמ' תשו); "על מה סמכו בדורות האלו במקומותינו שלא ליתן" (תורת

הבית הארוך, בית ג שער ב, עמ' כ).

⁷⁷⁹ בדק הבית על תורת הבית, בית ג שער ב, עמ' קיג.

⁷⁸⁰ חידושי הריטב"א למסכת חולין, על דף קלו ע"ב, ד"ה "אמר רב נחמן בר יצחק נהוג עלמא" - "אלא

שקשה עלינו שהרי לא נהגו העם בכל הדורות האלו להפריש מתנות ונהגו בהן כר' אלעאי."

⁷⁸¹ חידושי הר"ן למסכת חולין, על דף קלו ע"ב, ד"ה "נהוג עלמא כתלת סבי" - "וקשה על מה סמכו דורות

הללו כר' אלעאי במתנות".

⁷⁸² שבט, המנהג, עמ' 444 - 450, מעיר שלפני תקופת פעולתו של הרמב"ן, לא היו בקטלוניה חכמים

מקומיים. במשך השנים, נוצרו מנהגים חריגים רבים, הסוטים מההלכה לקולא ולחומרא.

כאשר אנו פונים דרומה, אין בידינו מקורות מפורשים ⁷⁸³, עד לתחילת המאה ה-14 לספירת העמים. רבי יהושע אבן שועייב פעל בטודילה שבנבארה בסוף המאה ה-13 ובעשורים הראשונים של המאה ה-14 לספירת העמים ⁷⁸⁴. רבי יהושע כותב כי: "המתנות... נוהגות בין בארץ בין בחוצה לארץ וגם היום הן נוהגין, אלא שסמכו העולם על חכמי התוספות ..."⁷⁸⁵ בנימה דומה כותב הרא"ש, שהיה רבה של טולידו שבקסטיליה בשנים 1305 - 1328 לספירת העמים ⁷⁸⁶, לאחר שהביא את עמדת הרמב"ם והמהר"ם שזלוי"ק נוהג בחו"ל, "והעולם לא נהגו כן"⁷⁸⁷.

ג. חכמי פרובנס המחייבים

ההתייחסות הראשונה של חכם פרובנסאלי לנושא החיוב בזלוי"ק בחו"ל מופיעה בספר האשכול, שחבר רבי אברהם ברבי יצחק, אב"ד נרבונא ⁷⁸⁸. המסקנות ההלכתיות של סוגיות פרק הזרוע מופיעות, ואחריהן, מיד אחרי הכותרת "ראשית הגז", מובאת מימרת רב נחמן בר יצחק לגבי ראשית הגז, וללא הרחבתה לעניין זלוי"ק ⁷⁸⁹. זאת, כדרכו, על-פי ספרו של הרי"ף ⁷⁹⁰. הראב"י אינו מציג כלל את שיטת חכמי צרפת הפוטרת מזלוי"ק ⁷⁹¹, וממילא, אינו מתפלמס עמה ⁷⁹². עובדה זו

⁷⁸³ קרוב לוודאי שהמנהג במרכז ספרד היה זהה לזה שבקסטיליה, שכן הרמב"ן והרשב"א, שמצודתם היתה פרושה על ספרד כולה (תא-שמע, הספרות ב, עמ' 30 - 31 ו-55 - 56, ויעויין גם גלינסקי, ארבעה, עמ' 19 - 20), נוקטים בלשון כוללנית (כלשון הרשב"א בחידושו, צוינו לעיל בסמוך, הערה 23, " בכל המקומות האלו") ואינם מבדילים בין חלקיה השונים של ספרד בעניין המנהג שלא להפריש זלוי"ק. יתר על כן, שיטת הרמב"ן עצמו הנה כי המנהג שלא להפריש זלוי"ק מנוגד לחלוטין להלכה, וממילא אין כל סבה שבעולם שלא היה מציין את העובדה שהמצווה אכן נוהגת בפועל בחלק כלשהו של ספרד, אם היה זה המצב.

⁷⁸⁴ Horowitz, Sermon, pp. 1-4.

⁷⁸⁵ דרשות רבינו יהושע אבן שועייב על התורה ומועדי השנה, פרשת במדבר, עמ' שט.

⁷⁸⁶ תא-שמע, הספרות ב, עמ' 78 - 79.

⁷⁸⁷ תוספות הרא"ש למסכת חולין, על דף קלו ע"ב ד"ה "כרבי אילעאי"; פסקי הרא"ש למסכת חולין, פרק ראשית הגז, אות א, שהובאו לעיל עמ' 116 - 117, ליד הערות 127 - 128. אמנם, דבריו של הרא"ש מבוססים על דיוניהם של בעלי התוספות בצרפת, אך אם המנהג בטולידו היה שונה, ייתכן שהרא"ש היה מציין זאת (לעניין זה, יעויין במקורות שהבאנו שם, עמ' 116, הערה 126. מאידך גיסא, ייתכן שאופיו הלמדני של ספר פסקי הרא"ש, כמפורט במקורות שהבאנו שם, גרם לאי אזכורו של המנהג בספרד) תלמידו, רבינו ירוחם, כותב "ראשית הגז... ולפי שנהגו בכל אלו הארצות ובכל אותן שעברתי וששמעתי עליהן כרבי אלעאי על כן לא ביארתי דיניהם" (ספר תולדות אדם וחווה, נתיב עשרים, חלק שלישי). לעומת זאת, אין הוא מעיר הערה כזו בעניין זלוי"ק. ניתן היה להסיק מכאן כי הכיר מקומות בהם מצוות זלוי"ק אכן נוהגת. אולם, אין זו כוונת הדברים, שכן ההבחנה בין ראשית הגז לבין זלוי"ק נעוצה בכך שרק בעניין ראשית הגז הביא רבינו ירוחם את שיטת הרא"ש, התולה את החיוב במנהג הרווח.

⁷⁸⁸ חכם זה חי בין השנים 1080 - 1159 לספה"ע (תא-שמע, רז"ה, עמ' 7 - 8). לא ידוע לנו הרבה על חכמי פרובנס שלפניו (שם, עמ' 33 - 34).

⁷⁸⁹ ספר האשכול (מהדורת אלבק), מסכת חולין, עמ' 130 - 131 (ומסומן גם כ-"דף קפז ע"ב"). במהדורת ספר האשכול שהוציא הרב צ' אוירבך, עמ' 112, יש דיון ארוך תוך הבאת שיטת חכמי צרפת והשגות נגדה. אולם, מהדורה הרצ"א מבוססת על כתב-יד שזוייף כבר במאה ה-14 לספה"ע ולא ניתן להסתמך עליה (תא-שמע, שם, עמ' 40 - 41).

⁷⁹⁰ תא-שמע, שם, עמ' 38 - 40.

⁷⁹¹ בספר האשכול אין כמעט חומר צרפתי (שם, עמ' 41). לעומת זאת, בפירושו לתלמוד, המאוחר לספר האשכול, תופס הרשב"ם מקום חשוב (תא-שמע, הספרות א, עמ' 193 - 194).

⁷⁹² הראב"ד, חתנו, הכיר שיטה זו, וחלק עליה, אך, כמפורט להלן בסמוך, הערה 41, גוף דיונו ההלכתי אבד. חכם פרובנסאלי מאוחר שציין, ללא הבאת שיטה חולקת, כי קיים חיוב להפריש זלוי"ק בחו"ל הוא רבי אברהם מן ההר (רבי אברהם מן ההר פעל בראשית המאה ה-14 לספה"ע-תא-שמע, הספרות ב, עמ' 157). אמנם, הדברים מופיעים בפירושו לסוגייה בתלמוד בבלי יבמות סג, ומדובר בציטוט של פירוש רש"י. מאידך גיסא, ניתן בכל זאת לראות בכך הבעת עמדה, לאור נטייתו של רבי אברהם מן ההר לפסיקת הלכה בפירושו (שם, עמ' 158). אם שיטתו היתה כי המצווה אינה חלה בחו"ל, סביר להניח שהיה מעיר שחיוב זה, העולה מהסוגיא שם, אינו משקף את מסקנת ההלכה.

תואמת את דרכו ההלכתית הכללית של הראב"י, המושפעת בעיקרה מתורת הרי"ף⁷⁹³. יתר על כן, הראב"י אינו מזכיר כלל את המנהג הרווח⁷⁹⁴. בנוסף, בקובץ של תשובות גאוניס שנערך על-ידי אחד מתלמידיו של הראב"י, מופיעה תשובת רב נטרונאי גאון, בה נפסק כי קיים חיוב להפריש זלו"ק בחוץ לארץ וכי יש לנדות אדם שאינו מקיימה⁷⁹⁵. גם חתנו של הראב"י, רבי אברהם בן רבי דוד מפושקייא, הראב"ד, פסק כי מצוות זלו"ק נוהגת בחוץ לארץ⁷⁹⁶.
בן דורו הצעיר של הראב"ד, רבי יעקב ממרוייש⁷⁹⁷, חייב אף הוא להפריש זלו"ק, תוך דחיית ההשוואה בין ראשית הגז לזלו"ק⁷⁹⁸, אותה ציטט מדברי רש"י⁷⁹⁹. אולם, כדרכו, אין בדבריו דיון, אלא מסקנה בלבד⁸⁰⁰.

⁷⁹³ תא-שמע, רז"ה, עמ' 69.

⁷⁹⁴ כנראה, עקב צמידות ספר האשכול לרי"ף. בתשובותיו, התייחס הראב"י למנהגים הסותרים את ההלכה, לשיטתו, כפי שהדגים כ"ץ, מעריב, עמ' 190. לעניין זה, יעויין עוד יהלום, רמב"ן, עמ' 108 - 110. ⁷⁹⁵ כמצויין לעיל, עמ' 52 - 53, ליד הערות 113 - 118. לעניינו של קובץ זה יעויין בהרחבה אצל עמנואל, מבוא, ובקצרה אצל תא-שמע, רז"ה, עמ' 47 ו-166.
⁷⁹⁶ עמדת הראב"ד מופיעה בספרו **כתוב שם**, ספר השגותיו על ספר המאור של רבי זרחיה הלוי. (לעניינו של

חבור זה, יעויין תא-שמע, שם, עמ' 148 - 149) למרבה הצער, השגתו בעניין זלו"ק אינה מופיעה בכתבי היד של החבור הנמצאים בידינו, ולא הגיעו לידינו הדברים במלואם (Soloveitchik, Methodology, p. 83) העיר כי כל כתבי היד של חיבור זה אינם שלמים, וכך הוא המצב גם במהדורת מכון חתם סופר, ירושלים: תש"ן, המבוססת על כל כתבי היד הקיימים של החיבור) תחילתם וסופם של דברי הראב"ד, הובאו ע"י רבי אשתורי הפרחי: "והאי פסקא לא מחוורא וכו' וסיים דבריו ואין ללמוד ממנהג רע של איסור, והרי במתנות קונסין אטמא וגלימא ומשמתין אפי' בכהן טבח" (כפתור ופרח (מהדורת ביהמ"ד להלכה בהתיישבות), פרק טז עמ' רא) יצויין, כי החיבור, כתוב שם, כמעט ולא היה ידוע עד לסוף המאה ה-19 - לספה"ע (Soloveitchik. ibid., p. 99). לעניין יחסו הכללי של הראב"ד למנהג, יעויין: כ"ץ, מעריב, עמ' 191; תא-שמע, שם, עמ' 92 - 93, הערה 81.

⁷⁹⁷ רבי יעקב היה מחברן של שו"ת מן השמים, המורכבות משאלות הלכתיות אותן שאל בשאלת חלום והתשובות אותן קבל בחלומותיו. חכם זה פעל בין השנים 1170 - 1210 לספה"ע (ת"ש, שם, עמ' 55). זהותו של החבור שו"ת מן השמים כיצירה פרובניציאלית הוכחה על-ידי י"מ תא-שמע (תא-שמע, הקובץ). אמנם, ר"י ממרויש לא היה בעל מסורת פרובניציאלית מוחלטת, והחזיק גם במסורות צרפתיות (וולף, בית כנסת, עמ' כ, הערה 69). עם זאת, בעניין זלו"ק, משקפת שאלתו התלבטות פרובניציאלית, דווקא, שכן רק במרכז תורני זה אכן היתה קיימת מחלוקת בין החכמים בנושא.
⁷⁹⁸ רבי יעקב פסק כשיטת הרי"ף, שהתקבל, בדרך כלל, כפוסק המכריע בפרובנס (תא-שמע הספרות א, עמ' 208 הערה 14).

⁷⁹⁹ שו"ת מן השמים (מהדורת הר"ר מרגליות) סימן עג. לעניין המקורות של סימן זה, יעויין לעיל, עמ' 121, הערה 14.

⁸⁰⁰ וזו לשון השאלה והתשובה: "ועוד שאלתי על מתנות כהונה הם הזרוע והלחיים והקיבה שאין רוב העולם חוששין עליהם לתתם לכהן לא הם ולא דמיהם, אם יש איסור ונדנד עבירה בזה, או אם יש לסמוך על דברי רבינו שלמה שפירש נהגו עולם כר' אלעי בראשית הגז, והוא הדין למתנות. והשיבו: קום לך למה זה אתה נופל על פניך, חטא ישראל באמרכם שלחן ה' [במקור מופיע שם אדנות. השנוי לכנוי הוא שלי-ר. ז.]. מגואל הוא וניבו נבזה אכלו, הזרוע והלחיים והקיבה מעשרים וארבע מתנות כהונה הם והכהנים כי זכו משלחן גבוה קא זכו. "שו"ת מן השמים כולו בנוי בצורה של תשובות קצרות, בדרך כלל פסוקים. שאלת רבי יעקב עומדת, לכאורה, בסתירה לדבריו בסימן יח. שם שאל רבי יעקב "על הזרעים ירקות בכרמיהם וסומכים אהא דאמרו נהגו עלמא... ויש אוסרים ואומרים... לא רצו לומר דכיון דנהוג עלמא מותר הוא, אלא החכם שאמר נהגו עלמא כהני תלתא סבי דואג היה וחרד על המנהג שנהגו בני העולם להתיר דבר האסור, ועל זה שאלתי אם יש לסמוך על המתירים או הלכה כדברי האוסרים" והתשובה היתה "חטא ישראל ואת אשר חטא מן הקדש ישלם שבעתיים". שאלתו של רבי יעקב עסקה בכלאי הכרם, אך היא חלה, במפורש, על כל שלושת הנושאים שנדונו על ידי רנב"י. לפי שיטה יחידאית זו, בא רנב"י **לשלול** את מנהג העם שלא להפריש ראשית הגז. אפילו הריא"ז, שהרחיק לכת יותר משאר הראשונים בעניין זה, כתב "ולא מיחו חכמים במנהג זה אלא הניחו העם במנהגם אע"פ שנהגו שלא כהלכה" (דברי הריא"ז הובאו לעיל, עמ' 103, הערה 49). קשה ליישב את עמדת רבי יעקב עם דבריו בסימן עג, בהם אין צל של רמז לכך שרנב"י בא לשלול את מנהג אי נתינת ראשית הגז, ואכמ"ל.

ד. חכמי פרובנס הפוטרים

רבי זרחיה הלוי⁸⁰¹, דן בנושא החיוב במצוות זלו"ק בחו"ל, בספר **המאור הגדול** על מסכת חולין⁸⁰², כדלקמן:

אמר רב נחמן בר יצחק האידנא נהוג עלמא כתלתא סבי וכו' **ומדקי"ל כר' אלעאי בראשית הגז ה"ה למתנות דכי הדדי נינהו** גמרי נתינה נתינה מתרומה וכן הא דאמריי בפירקין דלקמן כל היכא דתנן בארץ ובחו"ל שלא לצורך בר מראשית הגז וה"ה למתנות דכי הדדי ניהו **ומכאן לא נהגו העם בדרותינו להפריש מתנות בחו"ל ורבנן דאכלי בשביל נשותיהן בחו"ל מדת חסידות היתה למפרישים** וכן אביי דשקיל מתנתא ורבא דזכי ליה שמעיה הכל מדת חסידות **וכ"כ ה"ר שלמה ז"ל**⁸⁰³

הרז"ה מאמץ, אפוא, את שיטת רבינו תם בספר הישר, ולפיה ההלכה נפסקה כרבי אלעאי וכי פסיקה זו חלה הן על ראשית הגז והן על זלו"ק⁸⁰⁴. שיטה זו, במלואה, מייחס הרז"ה לרש"י⁸⁰⁵, על בסיס האמור בפירושו לתלמוד⁸⁰⁶. זאת, על אף העובדה שרש"י לא כתב כלל כי הסוגיות המתארות הפרשת זלו"ק בבבל משקפות "מדת חסידות". מחלק זה של דברי הרז"ה משתקפת זיקתו העמוקה לתורתו של רבינו תם⁸⁰⁷. הרז"ה ממשיך כך:

ויש מחסידי הדורות מחמירין על עצמם להפריש אף בחו"ל וסומכים לומר דלא נהוג עלמא במידי דאכילה כר' אלעאי⁸⁰⁸ הואיל ונפיק מפומיה דר' יוחנן כל האוכל מבהמה שלא הורמו מתנותיה כאילו אוכל טבלים ותרומה טבלא בחו"ל מדרבנן ובהא אפי' ר' אלעאי מודה⁸⁰⁹

שיטת "חסידי הדורות" עצמם אינה ברורה⁸¹⁰, אך התיאור שבפי הרז"ה "מחמירין על עצמם וסומכים לומר..." מצביע על כך שהוא ראה במנהג להפריש זלו"ק החמרה מעבר להלכה, ולפיה

⁸⁰¹ הוא לא היה תלמידו של הראב"י (תא-שמע, רז"ה, עמ' 11), ואדרבה, דחה דבריו בכל הפעמים שהביא דבריו בספר המאור (שם, עמ' 111).

⁸⁰² כפי שהראה תא-שמע, שם, עמ' 59 - 62, ספר המאור הנו ספר פרשנות שיטתי לתלמוד, ואינו מוסב על ספרו של הר"י.

⁸⁰³ ספר המאור הגדול למסכת חולין, פרק ראשית הגז, ד"ה "אמר רב נחמן בר יצחק", מו ע"ב - מז ע"א לדפי הר"י. ההדגשות שלי. בחיפוש שערכתי במכון הלאומי לתצלומי כתבי-יד לא מצאתי, לצערי, עדי נוסח קדומים יותר לדברי הרז"ה.

⁸⁰⁴ "ההשפעה הגדולה ומרחיקת הלכת ביותר על הרז"ה באה מצד מפעלו ההלכתי והספרותי של רבינו תם" (תא-שמע, צרור, עמ' 527) והכוונה בעיקר לספר הישר (שם, עמ' 527 - 528, וכן תא-שמע, רז"ה, עמ' 106 - 108). סימן תקיט בספר הישר, בו מופיעה עמדת ר"ת בעניין זלו"ק, צוטט בספר ההשלמה למסכת ברכות, עמ' מא, וסביר, אפוא, להניח שגם הרז"ה הכירו (לעניין זה יעויין גם לעיל, עמ' 83, סוף הערה 24).

⁸⁰⁵ שהרי הציון "וכן כתב רבינו שלמה ז"ל", מופיע אחרי הצגת השיטה כולה, ולא מיד אחרי ההשוואה בין ראשית הגז לזלו"ק, שאכן מופיעה בפירוש רש"י לתלמוד.

⁸⁰⁶ דברי רש"י בפירושו לתלמוד נדונו בהרחבה לעיל, עמ' 62 - 68.

⁸⁰⁷ כמצויין במקורות שבהערה 49 לעיל בסמוך, וכן, אצל תא-שמע, הספרות א, עמ' 199.

⁸⁰⁸ האפשרות לחלק בין "מידי דאכילה" לבין ראשית הגז, עולה גם אצל רבי דוד הכוכבי, שכתב "אמנם ההבדל שיש בין ראשית הגז לשאר המתנות לפי דעת הר"ם שהמתנות נוהגות בחוצה לארץ וראשית הגז אינו נוהג בח"ל, לא נתברר לי בזה דבר שתנוח דעתי, אם לא שנאמר שראשית הגז נתן ללבוש הכהנים והמתנות לאכילתן, ויש הבדל בין הלבוש לאכילה". (מגדל דוד, ספר מצוה, מצות עשה קלז). (רבי דוד הכוכבי היה חכם פרובנציאלי, בן המחצית הראשונה של המאה ה-14 לספ"ע-תא-שמע, הספרות ב, עמ' 163).

⁸⁰⁹ ספר המאור, לעיל בסמוך, הערה 48.

⁸¹⁰ עניין זה נדון בהרחבה לעיל, עמ' 120, הערה 8.

שמצוות זלו"ק אינה נוהגת בחו"ל. אם כן, הרז"ה עקבי בשיטתו ההלכתית. אולם, הרז"ה אינו מסיים כאן את דיונו, אלא מוסיף:

ומטבחי דהוצל דקמו בשמתא דרב חסדא והוצל מחוצה לארץ הוא ומדרב ענן קניס אטמא ורב נחמן קניס גלימא נראה שנהגו להפריש מתנות בחוצה לארץ דלא כר' אלעאי שאם היה מנהג כר' אלעאי לא היו קונסין ומשמתין⁸¹¹

הרז"ה מציג כאן בעיה מהותית עם העמדה ההלכתית אותה הציג⁸¹². הרז"ה, כמו הר"י הזקן בצרפת, התמקד בנקודת התורפה של התירוץ "מדת חסידות" כהסבר לתיעוד הרב לקיום מצוות זלו"ק בחו"ל, המופיע בתלמוד הבבלי- הקנסות והנדוי שהוטלו על מי שלא הפריש זלו"ק. מכיוון שלא ניתן לכפות על אדם לנהוג במדת חסידות ובוודאי שלא ניתן להענישו על כך שנהג לפי שורת ההלכה, מעידים מקורות אלו על כך שנהגו "שלא כר' אלעאי"⁸¹³. בניגוד, לר"י, שהציע הסבר המיישב את הדברים⁸¹⁴, הרז"ה אינו משיב על הקושיא.

לאור השאלה המהותית אותה העלה הרז"ה נגד השיטה הפוסטת, עליה לא השיב, היתה המסקנה המתבקשת שמצוות זלו"ק אכן נוהגת בחו"ל. אולם, הרז"ה מסיים את דיונו במשפט: " **והמחמיר על עצמו גורם ברכה לעצמו**"⁸¹⁵. הרז"ה לא חזר בו, אפוא, מעמדתו המקורית שאין כל חובה להפריש זלו"ק בחו"ל⁸¹⁶. ניתן לשער, כי הרז"ה, בדומה לבעלי התוספות בצרפת, העדיף לפטור, על בסיס הזיקה המפורשת בין ראשית הגז לזלו"ק, ולא לחייב, על בסיס המשתמע מסוגיות רבות⁸¹⁷. אמנם, שלא כר"ת וממשיכיו בצרפת, ממליץ הרז"ה להפרישן, אך כהחמרה אישית בלבד, מעבר לחיוב ההלכתי⁸¹⁸.

לעמדתו העקרונית של הרז"ה נודעה, כבדרך כלל, חשיבות רבה בפרובנס⁸¹⁹. רבי משולם מבדרש⁸²⁰, רבי דוד ברבי לוי⁸²¹ ורבי שמעון המעילי⁸²², פסקו כולם כי מצוות זלו"ק אינה נוהגת

⁸¹¹ ספר המאור, לעיל בסמוך, הערה 48.
⁸¹² בניגוד לדרכו הרגילה של הרז"ה בספר המאור, המתאפיין בבטחון גמור, בשלווה ובהיעדר סתירות (תא-שמע, רז"ה, עמ' 64 - 65).
⁸¹³ הראב"ה השתמש בטיעון זה על מנת לשלול גם את שיטתו המקורית של רש"י. לעניין זה, יעויין בהרחבה לעיל, עמ' 104 - 106.
⁸¹⁴ "מחמיר עליהם לעשות כמנהג במקום שלא פשט בו ההיתר". שיטת הר"י נדונה לעיל, עמ' 87 - 89.
⁸¹⁵ ספר המאור, לעיל בסמוך, הערה 48. ההדגשה שלי.
⁸¹⁶ כמו המנהג הרווח. בעניין זה, לדעת הרז"ה תואמת ההלכה את המנהג הרווח, ואין מדובר בפער בין מנהג להלכה. בעניין יחס הרז"ה למנהג הסותר את ההלכה, חלקו י' כ"ץ וי"מ תא-שמע. י' כ"ץ סבר, בענין זמן אמירת ק"ש של ערבית, כי הרז"ה מצא צידוק למנהג הרווח אך המליץ לת"ח לנהוג אחרת (כ"ץ, מעריב, עמ' 191). עמדתו של י"מ תא-שמע הנה שהרז"ה בקש להעמיד כל מנהג על מכונו, גם אם הוא נוגד את ההלכה, שכן א"א לשכנע את הצבור לשנותו וממילא המצב מוגדר כ-"שעת הדחק". הרז"ה אינו מנסה ליישב את הפער בין המנהג למקורות. (תא-שמע, רז"ה, עמ' 80 - 82). אולם, מבחינה עיונית-למדנית, היה הרז"ה מהפכן והוא שהחדיר את המהפכה הלימודית של רבינו תם לפרובנס (שם, עמ' 112).
⁸¹⁷ על הבסיס העיוני לעמדת בעלי התוספות, יעויין לעיל, עמ' 85 - 86.
⁸¹⁸ גם רש"י מתחיל ומסיים את תשובתו בעניין זלו"ק בברכה למפרישי זלו"ק, כחלק משיטתו הכללית שאינה רואה את מנהג אי הנתינה כעיקר ההלכה, אלא רק כמנהג נסבל, שאין למחות עליו שיטת רש"י נדונה בהרחבה לעיל, עמ' 58 - 62.
⁸¹⁹ תא-שמע, הספרות ב, עמ' 153 ו-156.
⁸²⁰ ספר ההשלמה למסכת חולין, על דף קלו: "אמר רב נחמן נהוג עלמא כתלת סבי כר' אלעאי בראשית הגז שאינו נוהג אלא בארץ. וכתב רבינו שלמה ז"ל הוא הדין למתנות. דתרווייהו חד טעמא אינון, וכיון שנהוג עלמא כר' אלעאי בראשית הגז... (המשך הדברים שם מקוטע "דילפינן נתינה נתינה מתרומה מה תרומה מחדש על הישן לא אף ראשית הגז מחדש על הישן לא...") וייתכן שהוחסר משפט מחמת הדומות. על מקומו המרכזי של ספר ההשלמה בספרות הרבנית שבפרובנס, יעויין תא-שמע, שם, עמ' 146 ו-150.
⁸²¹ ספר המכתם למסכת ברכות כב. ד"ה "כרבי אלעאי בראשית הגז".

בחוו"ל, תוך הפניה לדברי רש"י. אולם, שלא כמו הרז"ה, לא הוסיפו חכמים אלה המלצה להחמיר⁸²³.

יתר על כן, אפילו רבי מנחם המאירי, שהיה שייך למחנה התורני בפרובנס שהיה מושפע מחכמי ספרד⁸²⁴, קבל, הלכה למעשה, את השיטה הפוטרת, וכך כתב:

ומכל מקום במתנות כהונה ר"ל זרוע לחיים וקיבה ראיתי לאותם התלמידים שהם מודים שאין נוהגת בזמן הזה⁸²⁵, ואף אנו נוהגים להקל בכך. ואע"פ שהרב אלפסי ז"ל ורבינו משה [כתבו] בהן שנוהגות אף בזמן הזה אף בחוצה לארץ וכסתם משנתנו...⁸²⁶ מ"מ אנו נמשכים בזה

אחר רבותינו הצרפתים שפסקו שאין נוהג בחוצה לארץ כלל וממה שהם פסקו כר' אלעאי ...⁸²⁷ ויש כאן דעת שלישית ממה שראו בתלמוד בחכמים שבבבל שהיו קונסין וממשכנין עליהן. ופסקו מתוך כך בדומה למה שכתבנו בבכור שבבבל ובזמן שהיו הישיבות נקבעות לשם וכן בסביבות לא"י ומקומות הסמוכים לה נוהגת בדין תרומה ומעשרות, הא בדין שאר ארצות בזמן הזה כלל וכלל לא, וראשית הגז אינו נוהגת אף באותם מקומות⁸²⁸, וע"ז אנו סומכים שלא ליתנם כלל⁸²⁹, ויש נוהגים ליתנם כדעת הרב אלפסי ורבינו משה ז"ל אלא שרוב העולם נוהגים להקל בכך⁸³⁰.

ה. קטלוגיה - עמדת הרמב"ן

ההתייחסות הראשונה של חכמי קטלוגיה, וספרד הנוצרית בכלל⁸³¹, לעניין הפרשת זלו"ק בחוו"ל, מופיעה בדברי הרמב"ן, בחידושי למסכת חולין⁸³². מהלך דיונו מורכב ממספר שלבים, תוך העלאת מספר אפשרויות פרשניות⁸³³. תחילה כותב הרמב"ן:

⁸²² ספר המאורות למסכת חולין. תחילה, בקצרה בפירושו למשנה שבתחילת פרק הזרוע "בפרק ראשית הגז אסיקנא דנהוג עלמא דאינו נוהג בחוצה לארץ". ובהרחבה, בפירושו לדף קלח ע"א "מתנות אין נוהגות אלא בארץ וכן ראשית הגז מאי טעמי ילפי נתינה... והכי נהוג עלמא בין בראשית הגז בין במתנות דתרווייהו חד טעמא אינון, כן כתב רש"י ולהכי אין נותנין הזרוע והלחיים והקיבה עכשיו בחוצה לארץ". (מהדורת ר"ג חסידה, עמ' ח)

⁸²³ אולי את השמטת הברכה לנותני זלו"ק ניתן לקשר לטענת סולובייצ'יק, יינם, עמ' 95, כי ככל שמתפתחת המחשבה ההלכתית, פוחתת חשיבותן של הסתייגויות רגשיות.

⁸²⁴ תא-שמע הספרות ב, עמ' 172, ליד הערה 52.

⁸²⁵ "תלמידים" אלו, הם תלמידי הרמב"ן שהגיעו מקטלוגיה לפרובנס וניסו לכפות את עמדותיו ההלכתיות של בית מדרשו של הרמב"ן על יהודי פרובנס (הלברטל, רמב"ן, עמ' 42 הערה 53). והנה, כאן דעתם שונה מדעת הרמב"ן, שהרי הרמב"ן פסק שמצוות זלו"ק נוהגת בחוו"ל, כמפורט להלן בסמוך.

⁸²⁶ בדיון המקביל בבית הבחירה, לעיל עמ' 121, הערה 17, מביא המאירי בקצרה את הראיות נגד השיטה הפוטרת.

⁸²⁷ בדיונו, שם, מייחס המאירי שיטה זו ל-"גדולי הרבנים", דהיינו רש"י (תא-שמע, הספרות ב, עמ' 163)

⁸²⁸ "דעת שלישית" זו, היא שיטת הרשב"א, שתידון להלן, עמ' 131 - 132.

⁸²⁹ בדיונו המקביל בבית הבחירה, לעיל עמ' 121, הערה 17, כותב המאירי "ועל שיטות אלו השניות נראה שסמכו בדורות הללו שאין נותנין מהם כלום". לשון הרבים "שיטות אלו" מכוננת לרש"י ולרשב"א, שעל-פי דעותיהם, השונות, אין חיובה להפריש זלו"ק באירופה.

⁸³⁰ מגן אבות, העניין החמש עשרה, עמ' קמג-קמד.

⁸³¹ על חכמי ספרד הנוצרית לפני הרמב"ן, יעויין תא-שמע, הספרות ב, עמ' 11 - 28.

⁸³² על משמעותה של הסוגה שחידש הרמב"ן - ספרות "חידושים", יעויין שם, עמ' 35 - 36 ו - 44 - 48.

⁸³³ כדרכו בחידושי (שם, עמ' 47 - 48).

והא דאמרינן נהוג עלמא ... כר' אלעאי בראשית הגז, כתב רש"י ז"ל, והוא הדין

למתנות... ומשמע דמאן דאית ליה הלכתא כר' אלעאי בהא אית ליה נמי בהא,

אלא הא דרב נחמן לאו הלכתא כר' אלעאי פסיק, אלא נהוג עלמא קאמר, אי אתו לאורויי לא

מורינן⁸³⁴... הלכך... אף על גב דכי הדדי נינהו אי נהוג נהוג ואי לא לא עבדינן הכי⁸³⁵.

הרמב"ן סירב לראות במנהג זמנו שווה ערך למנהג בימי התלמוד⁸³⁶. גם אם האמוראים לא מחו על המנהג כר' אלעאי בעניין ראשית הגז בזמן התלמוד, הרי שאין להרחיב אי מחאה זו גם למנהג החדש יותר בעניין זלו"ק, על אף שמבחינה עיונית יש זהות בין מצוות אלו בשיטת רבי אלעאי⁸³⁷. לאחר מכן, ממשיך הרמב"ן ומפנה לסוגיית התלמוד, המשקפת את העובדה שמצוות זלו"ק אכן נהגה בפועל ונאכפה ע"י האמוראים⁸³⁸. הרמב"ן ממשיך ונותן טעם עיוני להבדל בין ראשית הגז לזלו"ק, על אף שהוא מסכים שר' אלעאי עצמו השווה בין שתי המצוות⁸³⁹.

חידושו של הרמב"ן הנו:

אבל יש לי לעיין, כיון דתרומה ומעשרות גופייהו נוהגין בחוצה לארץ כגון בבבל ואותן מקומות שבמסכת ידים מתקנת נביאים ומתקנת זקנים, דילמא משום הכי נהוג בבבל במתנות

⁸³⁴ זו היתה גם שיטתו המקורית של רש"י בתשובתו לרבי נתן ברבי מכיר, כמפורט באריכות לעיל, עמ' 58 - 62. אולם, הרמב"ן לא הכיר את תשובת רש"י והשיטה עמה הוא מתמודד הנה, אליבא דאמת, שיטת רבינו תם והר"י.
⁸³⁵ חידושי הרמב"ן למסכת חולין, על דף קלו ע"ב, ד"ה "הא דאמרינן נהוג עלמא". ההשמטות וההדגשות הן שלי.

⁸³⁶ על יחסו הכללי של הרמב"ן למנהג, יעויין שבת, המנהג, עמ' 450 (הסבור שהרמב"ן השתמש בתורת חכמי צרפת על מנת לתמוך במורשת המנהגים הקטלוגית); הלברטל, רמב"ן, עמ' 46 - 54 (הטוען כי הרמב"ן העניק סמכות הלכתית למנהגי הגאונים ויישם עליהם את הכלל "מנהג ישראל תורה". לעומת זאת, מנהגי מקומו נבחנו על-ידו על-פי המקורות הכתובים של ההלכה, ונדחו במקרה של אי התאמה); פלורסהיים, רמב"ן, עמ' 469 - 470 (החולק על הלברטל לעניין יחס הרמב"ן למנהגי הגאונים, וטוען כי גם אותם דחה הרמב"ן אם הם לא תאמו את ההלכה לפי שיטתו); יהלום, רמב"ן, עמ' 110 - 115 (המחלק בין מנהגים בתחום כשרות ותפילה, להם נתן הרמב"ן תוקף, לבין תחומי הלכה אחרים, בהם שלל הרמב"ן את תוקף המנהג אם לא תאם להלכה הכתובה. בענייני כשרות ותפילה, השתמש הרמב"ן בעיקרון של "מנהג ישראל תורה" לאו דווקא לגבי מנהגי הגאונים, כדעת הלברטל (יהלום, שם, עמ' 114 הערה 38), ובייחוד כשמנהג קטלוגי תאם את מנהג צרפת ואשכנז. גם בתחומי הלכה אחרים, לא יצא הרמב"ן נגד המנהגים אותם דחה אלא העדיף להציע מוצא לתלמידי חכמים)

⁸³⁷ כאן נקודת המחלוקת בין הרמב"ן לבין שיטתו המקורית של רש"י.
⁸³⁸ נושא עמו התמודדו רוב הראשונים, הן הפוסטים (החל מהר"י והר"ז"ה) והן המחייבים (החל בריב"ק משפירא והראב"י"ה).

⁸³⁹ "וכן יש לומר, דאע"ג דטעמיה דר' אלעאי בתרוייהו מנתינה... מיהו טעמא דמנהגא משום דאיתקוש ראשית דגנך וראשית גז צאנך ..., דוא"ו הדר ערביה... והיינו דנהוג בראשית הגז ולא נהוג במתנות... וזה דומה לי יפה, שהרי עיקר ברייתא דר' אלעאי מתנות קתני ברישא... ומתנות שכחי טפי... ואי במתנות נהוג עלמא כמותו, לימא רב נחמן כר' אלעאי במתנות. אי נמי תרוייהו, במתנות ובראשית הגז. אלא משמע דבמתנות לא נהוג. וכן זו שאמרו בפרק שילוח הקן... משום דנהוג כוותיה ומסתברא טעמיה בראשית הגז טפי ממתנות נקט ליה... והוא הדין למתנות. ומה שכתב רש"י ז"ל שם... איני מבין... חלק מהדברים דומה לדברי הר"י, בן דורו המבוגר של הרמב"ן (עמדת הר"י נדונה בהרחבה לעיל (עמ' 101 - 103)). הר"י נפטר בסביבות שנת 1250, לספ"ה (Kanafogel, Lattices, p. 260). יתר על כן, קיימת זהות בין טיעוני הרמב"ן לבין חלק מטיעוניו של המהר"ם מרוטנבורג, למרות שלא ראו האחד את דבריו של משנהו. המהר"ם נולד בסביבות שנת 1220 לספ"ה (ibid.), ואילו הרמב"ן כתב את חידושו לתלמוד במחצית הראשונה של המאה ה-13 (תא-שמע, הספרות ב, עמ' 44. בעמ' 34 מראה תא-שמע כי חידושי הרמב"ן, או לפחות חלקם הגדול, כבר היו נפוצים לפני שנת 1223!) עוד לפני שהגיע המהר"ם לגיל 30 שנים. מאידך גיסא, רק חלק קטן מאוד של תורת הרמב"ן הגיע לידיעת חכמי אשכנז, וזאת, רק לאחר פטירת המהר"ם, באמצעות מפעלו הספרותי של תלמידו הרא"ש (שם, עמ' 38).

מדבריהם, אבל מן התורה כר' אלעאי עבדי, הילכך בשאר חוצה לארץ שאין תרומה נוהגת אף מתנות לא נהגו.⁸⁴⁰

הרמב"ן מעלה, אפוא, את האפשרות שהמקורות שבתלמוד משקפים מצב בו מצוות זלו"ק אכן נהגה, אך כחיוב דרבנן בלבד, ורק בארצות בהן נהגה תרומה מדרבנן. אם כך הוא, אין כל בעייתיות במנהג יהודי אירופה, שם תרומה אינה נוהגת כלל⁸⁴¹, שלא להפריש זלו"ק. על כך משיב הרמב"ן: "אם כן אף ראשית הגז נוהג בבבל, והרי רב נחמן בר יצחק ודאי על מקומו העיד שנהגו כר' אלעאי בראשית הגז."⁸⁴²

אולם, הרמב"ן אינו חוזר בו מההצעה שזלו"ק נוהג בחו"ל מתקנת חכמים, אלא מפתח אותה לכיוון אחר:

עוד יש לומר שאפילו לדברי ר' אלעאי תקנו מתנות בכל מקום כמו שתקנו חלה... ולא תקנו

ראשית הגז כמו שלא תקנו תרומה... והטעם משום דלכל יש חלה... וחשו עליה שמא

תשתכח... וכן במתנות הכל שוחטים ולוקחים זרוע ולחיים ותבא להשתכח תורת מתנות

כהונה⁸⁴³

הרמב"ן מציע שר' אלעאי מודה שמצווה זלו"ק נוהגת בכל ארצות הגולה, מתקנת חכמים, כמו מצוות חלה. אמנם, הרמב"ן אינו קובע מסמרות בעניין זה, ומסכם את דבריו כך:

משום הכי אי מדאורייתא אי מדרבנן נוהגת הן המתנות בחוצה לארץ, ובכל זמן נהגו בהן...⁸⁴⁴

כיון דחזינן לכולהו רבנן דגמי דמפרשי ומשמתי עליה וקנסי, אפילו בכהן, ראוי להחמיר

ולהפריש כדפרשי, אלא שאין כח לשמת ולקנוס⁸⁴⁵

מסקנתו ההלכתית של הרמב"ן הנה שמצוות זלו"ק נוהגת בחו"ל⁸⁴⁶, ועל-פי שורת הדין היה אף

ניתן לאכוף את קיומה⁸⁴⁷. עם זאת, "אין כח" לכפות זאת. בניגוד לחכמי אשכנז, שמהלך דיונם

ומסקנתם ההלכתית זהה לשל הרמב"ן⁸⁴⁸, תוקף הרמב"ן את המנהג הרווח בצורה ישירה.

⁸⁴⁰ חידושי הרמב"ן, צוינו לעיל בסמוך, הערה 80. ההדגשות שלי.

⁸⁴¹ לעניין החיוב בתרומה בחו"ל, יעויין לעיל, עמ' 11, ליד הערות 37 - 38 ועמ' 120 הערה 8.

⁸⁴² חידושי הרמב"ן, צוינו לעיל בסמוך, הערה 80. ההדגשות שלי.

⁸⁴³ שם. ההשמטות וההדגשות שלי.

⁸⁴⁴ כאן, מביא הרמב"ן (ודוחה) שיטה הטוענת שלא ניתן ללמוד פטור בחוץ לארץ מתרומה זלו"ק אלא רק לראשית הגז, הדומה לה. עיון בדברים, מראה כי תוכן העמדה עליה חולק הרמב"ן זהה בנוסחה ובתוכנה לדברי המהר"ם מרוטנבורג. דא עקא, שמבחינת סדרי הזמנים מן הנמנעות הוא (כמעט) שהרמב"ן יתייחס לתורת המהר"ם, כמפורט לעיל בסמוך, הערה 84, ואכמ"ל.

⁸⁴⁵ חידושי הרמב"ן, צוינו לעיל בסמוך, הערה 80. ההשמטות וההדגשות שלי.

⁸⁴⁶ כוונת המשפט "ראוי להחמיר ולהפריש כדפרשינן" אינו להחמרה מעבר להלכה, אלא לשורת הדין, כפי שמלמדת ההפניה שעושה הרמב"ן לחלק הקודם של דיונו.

⁸⁴⁷ הרמב"ן דחה, אפוא, את שיטת ר"ת (אותה הכיר כשיטת רש"י) לטובת שיטת הרי"ף. לכאורה, הדברים תואמים את עמדת מ' הלברטל (הלברטל, רמב"ן, עמ' 25 - 39). הלברטל טען כי הרמב"ן העדיף את מסורת הגאונים והרי"ף על פני מסקנות חכמי המאה ה' - 12 לספ"ע (ובהם רש"י, ר"ת, בעל המאור והראב"ד).

הרמב"ן השתמש בכלים האנליטיים שפתחו ר"ת והראב"ד על מנת לבטל את המהפכות ההלכתיות והפרשניות שיצרו ולהשיב למקומה את ההלכה הגאונית ובייחוד את פסיקות הרי"ף (שם, עמ' 29; טענה זו הועלתה לראשונה, בקצרה ע"י Soloveitchik, Rabad, p. 20). לעומת זאת, הראה י' פלורסהיים, כי הרמב"ן

דיונו של הרמב"ן היה הבסיס לכל הדיון ההלכתי בנושא החיוב בזל"ק בחו"ל אצל חכמי קטלוניה ותלמידיהם⁸⁴⁹. אולם, למרות השפעתו של הרמב"ן, מסקנתו ההלכתית לא התקבלה על-ידי גדולי תלמידיו, הרשב"א והרא"ה⁸⁵⁰. לעומתם, בעל ספר החינוך אימץ את מסקנת הרמב"ן, כלשונה⁸⁵¹, והיא נתקבלה גם על-ידי הר"ן⁸⁵², ראש רבני ספרד הנוצרית במחצית השניה של המאה ה-14 לספה"ע⁸⁵³.

ו. תלמידי הרמב"ן וממשיכיהם

רבי שלמה בן אברהם בן אדרת, הרשב"א, היה ראש חכמי ספרד מלפני שנת 1270⁸⁵⁴, ועד לשנת 1310 לספה"ע⁸⁵⁵. הרשב"א נדרש לעניין החיוב בזל"ק בחו"ל בשלושה מקומות: חידושו למסכת חולין⁸⁵⁶, ספרו תורת הבית⁸⁵⁷ ותשובותיו⁸⁵⁸. בעקבות הרמב"ן, דחה הרשב"א את שיטת חכמי

היה עצמאי ביחסו לגאונים ולר"ף, ויש שחלק על הר"ף, הן להחמיר והן להקל (פלורסהיים, רמב"ן, עמ' 467 - 469). עמדתו של י"מ תא-שמע הנה כי הרמב"ן, למרות עצמאותו כלפי כל החכמים שקדמוהו, ראה בר"ף את "רבינו הגדול", אך גם הערכתו לר"ף הייתה גדולה מאוד (תא-שמע, הספרות ב, עמ' 49-50. זאת לעומת, יחסו העצמאי לגמרי מול ר"ת והר"ה). יהא הדבר אשר יהא, בעניין זל"ק אין הרמב"ן מצטט חכם כלשהו לתמיכה בעמדתו, והוא סומך את יתדותיו על התלמוד עצמו.

⁸⁴⁸ לעניין זה, יעויין בהרחבה לעיל, עמ' 97 - 103, 110 - 114 ו- 117 - 118.
⁸⁴⁹ כבכל תחומי הפרשנות וההלכה (תא-שמע, הספרות ב, עמ' 54 - 55). אסכולת הרא"ש תידון להלן, עמ' 133.

⁸⁵⁰ כמפורט להלן, עמ' 132 - 133. גם כאן, אין מדובר בתופעה יחידאית, ותלמידי הרמב"ן "לא נמנעו מלחלוק עליו, הלכה למעשה" (תא-שמע, שם, עמ' 55).

⁸⁵¹ "ולעניין אם נוהגות עכשיו בזמן הזה אם לא, כבר חלקו על זה הרבה מגדולי המפרשים, והעולה מן השמועה בפרק הזרוע עם הפירוש הטוב שנוהגות הן היום, וכן דעת רבינו האלפס זכרוננו לברכה והרמב"ן ז"ל. אבל עכשיו אין בנו כח על הטבחים להכריחם ליתנם, וקויי ה' יחליפו כח" (ספר החינוך, מהדורת מכון ירושלים כרך ג, מצוה תקו, עמ' רפ). זאת, למרות שספר החינוך נועד לכל שכבות העם, לא רק לתלמידי חכמים (Horowitz, Sermon, p. 12) זהותו של בעל ספר החינוך שנויה במחלוקת מאות שנים. לעניין זה, יעויין ר"ד מצגר, הקדמה, הסוקר בהרחבה את המחלוקת, ונוקט כי המחבר היה מתלמידי הרשב"א. לעומת זאת, עמדת י"מ תא-שמע הנה כי רבי פנחס הלוי, תלמיד הרמב"ן ואחיו הגדול ורבו של רבי אהרן הלוי, הוא מחבר ספר החינוך (תא-שמע, הספרות ב, עמ' 68 - 69; ובהרחבה במאמרים המצוינים על-ידו, שם, עמ' 66 הערה 98) ולדעה זו הצטרף לאחרונה ר"ג אפפעל, החינוך. רא"ש וויינטרויב, החינוך, הציע כי הרשב"א עצמו חבר את ספר החינוך (תוך שהוא נדחק מאוד בעובדה שהרשב"א לא היה לוי, בעוד שמחבר ספר החינוך מעיד על עצמו שהוא לוי). אכמ"ל בעניין זה, מלבד ההערה שעמדת בעל ספר החינוך בעניין זל"ק מנוגדת לעמדת הרא"ה והרשב"א כאחד, אולם, ייתכן שהשמיט את דעת הרשב"א מפאת כבודו. בהקשר זה, יש להדגיש כי עמדה הלכתית דומה, אם כי בצורה מרוככת יותר, מופיעה גם בדרשותיו של רבי

יהושע אבן שועיב, שגם קהל היעד שלהן היה כלל הצבור היהודי (Horowitz, ibid., p. 32, 49 & 61) "המתנות שהן נוהגות בין בארץ בין בחוצה לארץ וגם היום הן נוהגין, אלא שסמכו העולם על חכמי התוספות שכתבו, כי מאחר שנהגו העולם כרבי אלעאי בראשית הגז... נהגו גם במתנות כן דתרויהו ילפינו נתינה נתינה מתרומה ולא משנינן מנהגא." (דרשות רבינו יהושע אבן שועיב, צוינו לעיל, עמ' 122, הערה 30, ההדגשה וההשמטות שלי). אם כן, דווקא בחיבורים עממיים נפסקה העמדה המחמירה יותר, ואכמ"ל בנושא זה. יצויין, כי רבי יהושע אבן שועיב אינו מזכיר את עמדת רבו, הרשב"א, כפי שעשה גם בחלק מהמקרים האחרים בהם חלק עליו (Horowitz, ibid., p. 7 note 29).

⁸⁵² עמדתו עולה ברורות מסדר הרצאת הדברים בחידושי הר"ן שצוינו לעיל, עמ' 122, הערה 26: הר"ן הביא את דברי הרמב"ן, אחריהם את הגנת הרשב"א על המנהג שלא להפריש זל"ק (שתידון בפנים, בסמוך להלן), ובחתימת הדברים חוזר לדברי הרמב"ן והרמב"ם המחייבים. זו גם מסקנתו ההלכתית בפירושו להלכות הר"ף למסכת חולין (תחילת פרק אחד עשר, דף מו ע"א בדפי הר"ף), אלא ששם מביא הר"ן חלק מדברי הר"ה ומשמיט את דברי הרשב"א.

⁸⁵³ תא-שמע, הספרות ב, עמ' 85 - 86.

⁸⁵⁴ הרמב"ן נפטר בשנה זו בארץ ישראל, שנים ספורות אחרי שעלה ארצה (שם, עמ' 30, הערה 33).

⁸⁵⁵ שם, עמ' 55.

⁸⁵⁶ צוינו לעיל, עמ' 122, הערה 23.

⁸⁵⁷ צוין שם.

⁸⁵⁸ שו"ת הרשב"א, חלק ג, סימן שמו (עמ' קפה-קפו). הקשר הדיון בתשובה הוא פרשני-סתירה בין דברי ר"ף בפירושו למימרת רב נחמן בר יצחק במסכת חולין (שם השווה בין ראשית הגז לזל"ק) לבין פירושו

צרפת⁸⁵⁹. אולם, בניגוד לרבו, הציע הרשב"א שני הסברים למנהג שלא להפריש זלו"ק, במטרה מוצהרת להצדיק⁸⁶⁰:

1) חכמים תקנו להפריש זלו"ק באותם מקומות בהם תקנו להפריש תרומה, כגון בבל. ממילא, אין כל חיוב להפריש זלו"ק במקומות אחרים⁸⁶¹.

2) ההלכה נפסקה כרבי אלעאי, ולפיכך כאשר המנהג בפועל הוא כשיטה זו, משאירים את העם במנהגו⁸⁶².

רבי אהרן הלוי⁸⁶³, בר פלוגתו של הרשב"א⁸⁶⁴, הצדיק את המנהג בצורה דומה להסבר השני, אך בנימה הקרובה יותר לתורת בעלי התוספות⁸⁶⁵.

הסברו הראשון של הרשב"א הוא שנתקבל לדורות. רבי מנחם המאירי, בן דורו של הרשב"א, מביאו כ"דעת שלישית"⁸⁶⁶ "והכריעו חכמי האחרונים"⁸⁶⁷. בספרד, מופיעים הדברים אצל רבי יוס טוב ברבי אברהם אלשבילי, הריטב"א⁸⁶⁸, תלמידו המובהק של הרא"ה ותלמיד הרשב"א, בחדושי⁸⁶⁹.

למסכת מגילה (שם כתב שזלו"ק נוהג בזמן הזה). לאור המטרה הפרשנית בתשובה, מציע הרשב"א אפשרויות שונות לפתרון הסתירה, ואכמ"ל בדבריו.
תורת הבית, צוין לעיל, עמ' 122, הערה 23, עמ' יט-כ.⁸⁵⁹

⁸⁶⁰ "ומיהו קשה שהרי נהגו עכשיו בכל המקומות האלו כרבי אלעאי אף במתנות **ומנהגן של ישראל תורה היא שאע"פ שאינן נביאים בני נביאים הם**" (חידושי הרשב"א, צוינו שם, ההדגשה שלי), ובצורה פחות חדה: "אלא שקשה הדבר: על מה סמכו בדורות האלו במקומותינו שלא ליתן" (תורת הבית, צוין שם, עמ' כ). עולה, אפוא, כי הרשב"א לא היה שותף להערכתו הבקורתית של הרמב"ן למנהג, ועניין חשוב ויסודי זה ראוי לליבון בפני עצמו, ואכמ"ל.

⁸⁶¹ חידושי הרשב"א ותורת הבית, שם. (הסבר זה מופיע גם בתשובה, צוינה לעיל בסמוך הערה 103). בכך, אימץ הרשב"א רעיון שהציע הרמב"ן, שזלו"ק נוהג בחו"ל מתקנת חכמים (לעיל, עמ' 129 - 130). (על יחס חידושי הרשב"א לחידושי הרמב"ן, יעוין תא-שמע, הספרות ב, עמ' 59). אולם, בעוד שהרמב"ן השווה מצווה זו למצוות הפרשת חלה, שנוהגת מדרבנן בכל מקום, ודחה את האפשרות לדמותה להפרשת תרומה, בחר הרשב"א לזהות בין זלו"ק לתרומה, לעניין תקנה זו.

⁸⁶² "ועוד יש לי לומר דכיון דקיימא לן כר' אלעאי ולפיכך היכא דנהוג בראשית הגז כוותיה נהוג, אף אנו שנהגנו כוותיה במתנות נהגנו, ואין כאן איסור של כלום, דדבר תורה נתינה נתינה גמרינן מתרומה, כותיה שבקינן להו, כיון דשבקינן להו כוותיה בראשית הגז." (תוה"ב וכן הוא גם בחידושי הרשב"א, צוינו שניהם לעיל, עמ' 122, הערה 23) הסבר זה קרוב, במדת מה, לשיטתו המקורית של רש"י, כפי שהעיר רח"ג צימבליסט, מהדיר תורת הבית (עמ' כ הערה 38), על-פי פירוש רש"י למסכת שבת (לעניין זה, יעוין בהרחבה לעיל, עמ' 69 - 72). אולם, אין ספק שהרשב"א לא הכיר את דברי רש"י, מפני שהוא ייחס לרש"י שיטה אחרת (היא שיטת ר"ת ור"י), על בסיס פירוש רש"י למסכת חולין. יתר על כן, בעוד שרש"י הדגיש את הבעייתיות הרבה שבמנהג אי נתינת ראשית הגז וזלו"ק (לעיל, עמ' 58 - 62), דברי הרשב"א אינם חד משמעיים מחד גיסא "קיימא לן", המשקף פסיקה כר' אלעאי, ומאידך גיסא "שבקינן להו", בעל משמעות של אי מחאה בדיעבד.

⁸⁶³ על חכם זה ותורתו, יעוין תא-שמע, הספרות ב, עמ' 66 - 68.

⁸⁶⁴ שם, עמ' 67.

⁸⁶⁵ "שאלו היה מנהג זה מתוך פסק הלכה שנפסקה כמותו, היה ודאי קשה הדבר היאך גובים בבל מתנות, אבל השתא לא אמרינן אלא דנהוג עלמא כרבי אלעאי בראשית הגז, ואפשר שאף בראשית הגז מקומות מקומות היו, וכן שנהגו בזו ולא נהגו בזו, ואנו נהגנו בכל והרי זה מבואר." (בדק הבית על תורת הבית, בית ג שער ב, עמ' קיג). אם כן, הרא"ה אינו חולק על מסקנתו ההלכתית של הרשב"א, והסברו דומה לתירוץ השני של הרשב"א, שתלה את החיוב במנהג. אכן, הרשב"א הגיב על דבריו: "ולא פירש יותר ממה שכתוב בחיבור, ובכלל דברי המחבר אותו המעט שחשב לחכמה. והעומד על החיבור ידענו" (משמרת הבית שם, עמ' קיד). יצוין, כי תירוץ של הרא"ה זהה לזה של הר"י הזקן (לעיל עמ' 88 - 89), וקרוב יותר להנחותיו של ר"ת. ייתכן, שעמדת הרא"ה קשורה לתורת אבי סבו, הר"ה (תא-שמע, רז"ה, עמ' 2), ואכמ"ל.

⁸⁶⁶ ומהדבק הדברים, נראה כי זו היתה שיטתם של תלמידי הרמב"ן עמם הוא מתמודד בספרו מגן אבות.

⁸⁶⁷ צוין לעיל, עמ' 121, הערה 17.

⁸⁶⁸ על חכם זה ותורתו, יעוין תא-שמע, הספרות ב, עמ' 69 - 74.

⁸⁶⁹ חידושי הריטב"א, צוינו לעיל, עמ' 122, הערה 25. יודגש, כי הריטב"א מציג את דעת הפוסטים בשם רש"י והרז"ה, בעוד שהרשב"א ייחסה לרש"י בלבד. גם סיום דבריו "ונשאר מנהגינו על הדין, והמחמיר על עצמו להפריש מתנות בחו"ל תבוא עליו ברכה" מזכיר את לשונו של הרז"ה. ייתכן, אפוא, שדברי הריטב"א בעניין זה נובעים בחלקם גם מדברי רבו המובהק, הרא"ה (ועוין בסוף הערה 110 לעיל בסמוך), ואכמ"ל.

ז. בית מדרשו של הרא"ש

כפי שהראה י"מ תא-שמע, לאחר הגירת הרא"ש לספרד ושנים רבות לאחר פטירתו, פעלה בספרד אסכולה הלכתית המבוססת על דרכו⁸⁷⁰. שיטת הרא"ש בעניין זלו"ק היתה כי מימרת רב נחמן בר יצחק עסקה גם בזלו"ק, אך עניינה הנו אישור של מנהג ולא בפסק הלכה מחייב. לפיכך, במקום בו לא פשט המנהג כרבי אלעאי, יש ליתן זלו"ק וראשית הגז⁸⁷¹. בנו, רבי יעקב, כתב עמדה זאת בהלכות ראשית הגז⁸⁷², ואילו בהלכות זלו"ק ציין את השיטה הפוטרת מול השיטה המחייבת, ולא הביא את עמדת אביו⁸⁷³. כך נהג גם רבינו ירוחם, תלמיד הרא"ש⁸⁷⁴. זאת, בעקבות מבנה דברי הרא"ש, שהביא תחילה את מחלוקת הראשונים בעניין החיוב בזלו"ק בחו"ל, ורק בסוף פסקי פרק ראשית הגז הציע את שיטתו הוא⁸⁷⁵.

ח. סיכום

המנהג הרווח בפרובנס ובספרד הנוצרית לא היה שונה מהמקובל בצרפת ובאשכנז, שלא להפריש זלו"ק. אולם, בפרובנס, בדומה לאשכנז, לא היה מנהג זה נחלת הכלל, והיו שהפרישו זלו"ק. כמו באשכנז, יש שקיום המצווה נבע מהכרעה הלכתית ויש שהוא תואר כ-"חסידות". לעומת זאת, הדיון ההלכתי של חכמי פרובנס, התנהל ברובו סביב שיטת ר"ת וממשיכיו בצרפת. כמו בצרפת, היתה שיטה זו ידועה כשיטת רש"י, בעקבות דבריו בפירושו לתלמוד. התפלגות עמדות החכמים בפרובנס, תואמות, ברובן, את דעתו של י"מ תא-שמע כי היו קיימים בפרובנס שני מחנות תורניים: צרפתי וספרדי⁸⁷⁶. בעניין זלו"ק, חכמים שהלכו בעקבות הר"י, נטו לחייב, ואילו חכמים המושפעים יותר מתורת צרפת נטו לפטור. בקטלוגיה, דחה הרמב"ן את המנהג הרווח ואת שיטת חכמי צרפת, המעגנת אותו בהלכה, ועמדתו זו התקבלה ע"י חלק מחכמי ספרד. אולם, הרשב"א, שקבל את עמדת רבו בדבר דחיית שיטת חכמי צרפת, עמל למצוא דרכים אחרות להצדיק את מנהגם של ישראל.

⁸⁷⁰ תא-שמע, רא"ש, עמ' 79 הערה 10; תא-שמע, הספרות ב, עמ' 79 - 80 ו - 85.

⁸⁷¹ על זיקת עמדת הרא"ש לתורת חכמי צרפת, יעויין לעיל, עמ' 116, הערה 126.

⁸⁷² ארבעה טורים, טור יורה דעה, סימן שלג.

⁸⁷³ שם, סימן סא. דברי הרמב"ן, כמו גם שיטתו המחודשת של הרשב"א, לא הובאו כלל. בהקשר זה, יש לזכור כי עצם כתיבתו של ספר הטורים מקורו בהשפעה ספרדית, אך תוכנו הוא אשכנזי (תא-שמע, רא"ש, עמ' 89).

⁸⁷⁴ תולדות אדם וחוה, צוין לעיל, עמ' 122, הערה 32.

⁸⁷⁵ דברי הרא"ש הובאו לעיל, עמ' 116 - 117, ליד הערות 127 - 128.

⁸⁷⁶ תא-שמע, הספרות א, עמ' 192 - 193.

סיכום

כברת דרך ארוכה עבר החיוב החל על יהודי חוץ לארץ לתת לכהנים את הזרוע, הלחיים והקיבה מן הבהמה ואת ראשית גז הצאן, מהמקורות התנאיים ועד לשלהי תקופת הראשונים. המקורות ההלכתיים המרכזיים של תקופת התנאים, המשנה ומדרשי ההלכה, קבעו, ללא חולק, כי מצוות אלו חלות בארץ ישראל ומחוצה לה. ברייתא שנשתמרה בתלמוד הבבלי, בלבד, מעידה כי רבי אלעאי, תלמידו של רבי אליעזר בן הורקנוס, סבר כי מצוות ראשית הגז נוהגת בארץ ישראל בלבד. דעתו התקבלה בבבל הלכה למעשה, וכבר אמוראים, ארץ ישראלים ובבליים, בני הדור השלישי והרביעי, מעידים על כך. בשלב כלשהו של השתלשלות הסוגיא הבבלי, נוספה בדברי רבי אלעאי התייחסות זהה לזל"ק. אולם, החיוב בהפרשת זל"ק חל בבבל במלוא תוקפו למשך כל תקופת האמוראים, וכך, כנראה, היה גם המנהג הכללי. גאוני בבל וחכמי צפון אפריקה ואנדלוסיה המשיכו בקו ההלכתי העולה מן התלמוד הבבלי: פטרו מראשית הגז וחייבו בזל"ק. גם המנהג בפועל תאם, בדרך כלל, את ההכרעה ההלכתית. לעומת זאת, מצוות זל"ק לא נהגה על אדמת אירופה הנוצרית. גם באשכנז שלפני גזירות תתנ"ו מעלה ניתוח המקורות שבידינו, בניגוד למקובל במחקר, כי מצוות זל"ק לא נהגה בפועל בתקופה זו. במעט ששרד מתורתם של חכמי התקופה, לא הוצע טעם לכך, מלבד הנסיבות הדמוגרפיות הייחודיות של היישוב היהודי באשכנז. עם זאת, מדבריהם של רבי נתן ברבי מכיר, רש"י וחכמים שפעלו אחרי תתנ"ו, ניתן לשער כי ניתן גם טעם פנים הלכתי למנהג-התפיסה כי קיימת זהות הלכתית בין ראשית הגז לזל"ק. באשכנז ובפרובנס, אך, ככל הנראה, לא בצרפת, היו חכמים שקיימו את המצווה מתוך הכרעה הלכתית או כהחמרה, תוך סטייה מהמנהג המקובל והרווח. על חכמים אלה נמנה גם רבי נתן ברבי מכיר, שפעל לפי מסקנותיו מעיונו במקורות. זאת, שלא כדמותו המקובלת במחקר-חכם שמרן שקדש את המנהגים ויצא נגד כל מי שאך העז להרהר אחרי מנהג כל שהוא. הדיון ההלכתי בנושא זל"ק, בכל המרכזים התורניים, התנהל כולו סביב המתח הפרשני הקיים כבר בתלמוד עצמו. הזיקה בין זל"ק וראשית הגז בשיטת ר' אלעאי, כפי שהיא משתקפת מהסוגיא, אכן אינה עולה בקנה אחד, מבחינת התפיסה ההלכתית, עם העובדה שמצוות ראשית הגז לא נהגה בפועל בימי התלמוד ואילו מצוות זל"ק התקיימה בפועל, במלוא תוקפה. לפיכך, עיון בדיוניהם של החכמים השונים יכול ללמד על דרכם הלימודית-עיונית. מסורת הגאונים וחכמי אנדלוסיה וצפון אפריקה העדיפה, כדרכה, לפסוק על-פי פשוטן של סוגיות התלמוד, המחייבות בזל"ק ופטרות בראשית הגז. לעומתם, קבל רש"י את הזיקה בין המצוות כעקרון הלכתי, אך לא סבר שגם במנהג בפועל שררה עקביות דומה. יתר על כן, רש"י סבר כי גם הפטור בראשית הגז לא התקבל כפסק הלכה אלא מתוך אי-מחאה בדיעבד. ניתוח דבריו של רש"י מראה כי, בניגוד להצעה שהועלתה במחקר, עמדתו מבוססת על נתונים המיוחדים של הסוגיא, ואינה מלמדת על שיטתו הכללית של רש"י ביחס למנהגים בעייתיים. אולם, לפי דרכו של ר"ת, יש למצות את משמעותה של הזיקה עד למלוא היקפה ההגיוני, תוך יישוב כל המקורות יחדיו. לפיכך, סבר ר"ת כי נפסקה הלכה כרבי אלעאי בראשית הגז וזל"ק יחדיו, וכך היה גם המנהג הרווח בתקופת התלמוד. מקור העמדה הנו במהלך למדני-פרשני בנושא

הלכתי אחר, ולא בהתמודדות עם מעמדו ההלכתי של המנהג הרווח. שיטה זו, במלואה, יוחסה לרש"י, בעקבות דבריו בפירושו לתלמוד, ולא כעמדתו המקורית המופיעה בתשובתו, שלא היתה ידועה לרוב החכמים.

שיטת ר"ת התקבלה על-ידי רובם המכריע של חכמי צרפת וחלק ניכר מחכמי פרובנס. אולם, הנחת היסוד הכללית, כי יש ליישב בין כל המקורות, התקבלה על-ידי רובם המכריע של הבאים אחריו, כולל החכמים שלא הסכימו עם מסקנתו ההלכתית של ר"ת. בראש החולקים על עמדתו של ר"ת, עמדו חכמי אשכנז, שפסקו כי מצוות זלו"ק נוהגת בחו"ל. יחיד היה הראב"ה שהכיר את שיטת רש"י המקורית, והוא דחה אותה. בחינת תולדותיהם של החיובים להפריש ראשית הגז וזרוע לחיים וקיבה מחוץ לארץ ישראל מלמדת על השתלשלות פנים-הלכתית בעיקרה, שנבעה בחלקה מהתמודדות עם מנהג שאינו תואם את מקורותיה הכתובים של ההלכה. המנהג גופו מקורו בתנאים הדמוגרפיים של הקהילות היהודיות באשכנז ובצרפת. לא נמצאה זיקה בין תנאי החיים החיצוניים של היהודים לבין ההכרעות ההלכתיות. בתקופת האחרונים, תמך המהרש"ל את המנהג שלא להפריש זלו"ק בחו"ל, בטענה כי קיים ספק בייחוס הכהנים⁸⁷⁷. אולם, אין רמז במקורות של תקופת הראשונים כי היתה זיקה כלשהי בין השאלה ההלכתית של חיוב במצוות הפרשת זרוע לחיים וקיבה ונתינתם לכהנים, בחוץ לארץ, לבין מעמדם החברתי או הדתי של בני שבט הכהונה.

⁸⁷⁷ ים של שלמה למסכת חולין, פרק י"א, סימן ה, עמ' שמא.

רשימה ביבליוגרפית

מקורות

ספרות חז"ל

מדרש תנאים לספר דברים, מהדורת רד"צ הופמן, ברלין, תרס"ח-תרס"ט
מכילתא דרבי ישמעאל, מהדורת ח"ש האראוויטץ וי"א רבין, ירושלים, תש"ך (הוצאת שלם
הפצת ספרים, ירושלים, תשנ"ח)
מכילתא דרבי שמעון בר יוחאי, מהדורת י"נ אפשטיין וע"צ מלמד, ירושלים, תשט"ו
משנה – הוצאת אשכול, ירושלים, חש"ד [עדי הנוסח בהם עשיתי שמוש מצויינים בנפרד, להלן]
ספרא, עם פירוש ר"מ הכהן (הנקרא ביאור הספרא), ניו-יורק: תשמ"ט
ספרי במדבר, מהדורת ח"ש האראוויטץ, לייפציג, תרע"ז (הוצאת שלם הפצת ספרים, ירושלים,
תשנ"ב)
ספרי דברים, מהדורת א"א פינקלשטיין, ברלין ת"ש (הוצאת בית המדרש לרבנים באמריקה, ניו-
יורק וירושלים, תשנ"ג)
ספרי זוטא במדבר, מהדורת ח"ש האראוויטץ, לייפציג, תרע"ז (הוצאת שלם הפצת ספרים,
ירושלים, תשנ"ב)
ספרי זוטא דברים, מהדורת מ' כהנא, ירושלים, תשס"ג
תוספתא זרעים-נזיקין, מהדורת הר"ש ליברמן, ניו-יורק, תשט"ו-תשמ"ח
תוספתא, מהדורת מ"ש צוקרמנדל, ירושלים, תרצ"ח
תלמוד בבלי – מהדורת האלמנה והאחים ראם, וילנא (מהדורת צילום, הוצאת מפעלי ספרים
לייצוא, חשומ"ד) [עדי הנוסח בהם עשיתי שמוש מצויינים בנפרד, להלן]
תלמוד ירושלמי- כתב יד לידן Cod. Scaliger 3, מהדורת האקדמיה ללשון העברית, בעריכת י'
זוסמן, ירושלים, תשס"א

ספרות הגאונים והראשונים

רבי אברהם בן רבי יצחק, **ספר האשכול**, מהדורת ר"ח אלבעק, ירושלים, תרצ"ח [מהדורת הרצ"ב
אורבך צויינה להלן בין הספרים מתקופת הגאונים והראשונים ששם מחברם או מלקטם אינו
ידוע או מסופק]
רבי אברהם בן רבי דוד, **כתוב שם**, מהדורת מכון חתם סופר, ירושלים, תש"ן
רבי אברהם מן ההר, **פירוש למסכת יבמות**, מהדורת רמ"י בלוי, ניו-יורק, תשמ"ו
רבי אהרן הלוי, בדק הבית, (בתוך רבי שלמה בן רבי אברהם אדרת, **תורת הבית הארוך**) מהדורת
רח"ג צימבליסט, ת"א, תשנ"ו
רבי אחאי משבחא, **שאלות**, מהדורת רש"ק מירסקי, ירושלים, תשל"ז
רבי אליעזר בן רבי יואל הלוי (הראב"ה), **ספר הראב"ה למסכת חולין**, מהדורת הר"ד דבליצקי,
בני-ברק, תשל"ו

רבי אליעזר בן רבי נתן (הראב"ן), **אבן העזר**, מהדורת הר"ח אלבעק, ורשה תרס"ה (מהדורת צילום תשמ"ד)

רבי אליעזר בן רבי שמואל ממיץ, **ספר יראים השלם**, מהדורת רא"א שיף, וילנא, תרנ"ב-תרס"ב [עד הנוסח בו עשיתי שימוש מצויין בנפרד, להלן]

רבי אלעזר בן רבי יהודה, **ספר הרוקה**, מהדורת רבי"ש שניאורסון, ירושלים, תשכ"ז
רבי אשר בן רבי יחיאל (הרא"ש), **פסקי הרא"ש למסכת חולין**, לפי מהדורת האלמנה והאחים ראם, וילנא (מהדורת צילום, הוצאת מפעלי ספרים לייצוא, חשומ"ד) [עדי הנוסח בהם עשיתי שימוש מצויינים בנפרד, להלן]

---, **תוספות הרא"ש למסכת חולין**, מהדורת מוסד הרב קוק, ירושלים, תשנ"ז
רבי אשתורי הפרחי, **כפתור ופרח**, חלק ב, מהדורת בית המדרש להלכה בהתיישבות, ירושלים, תשנ"ח

רבי בנימין ענו [מקצר ומעבד], **ספר יראים הקצר**, ירושלים, תשמ"ה (עם פירוש שורש **יראה ואהבה** של רש"א רבין)

רבי דוד בן רבי לוי מנרבונא, **ספר המכתם**, מהדורת רמ"י בלוי, ניו יורק, תשי"ט
רבי דוד הכוכבי, **ספר הבתים: מגדל דוד - ספר מצוה**, מהדורת ר"מ הרשלר, ירושלים, תשמ"ג
רבי דוד עדני, **מדרש הגדול לספר דברים**, מהדורת ר"ש פיש, ירושלים, תשנ"ז
רבי האי בן רבי שרירא גאון, **אגרת רבינו האי לכהני אפריקי**, מהדורת רב"מ לוין, (בתוך **תורתן של גאונים כרך ה (תשנ"ב)**), עמ' 169 - 174. פורסמה לראשונה ב **גנזי קדם ד (תר"ץ)**, עמ' 51 - 56

רבי הלל בן רבי אליקים, **פירוש רבינו הלל לספרי דברים**, מהדורת ר"ש קולדיצקי, ירושלים, תשמ"ג

רבי זכריה בן רבי יהודה אגמאתי, **ספר הנר למסכת ברכות**, מהדורת רמ"ד בן-שם, ירושלים, תשי"ח

רבי זרחיה הלוי, **ספר המאור הגדול למסכת חולין**, מהדורת האלמנה והאחים ראם, וילנא (מהדורת צילום, הוצאת מפעלי ספרים לייצוא, חשומ"ד) [עדי הנוסח בהם עשיתי שימוש מצויינים להלן, בנפרד]

רבי חיים בן רבי יצחק אור זרוע, **פסקי רבינו חיים אור זרוע**, מהדורת רמ"י בלוי, ניו-יורק, תש"ן
רבי חננאל בן רבי חושיאל, **פירוש רבינו חננאל למסכת ברכות**, מהדורת ר"ד מצגר, ירושלים, תש"ן

---, **פירוש רבינו חננאל למסכת חולין**, (פורסם ע"י ר"ש אברמסון, **פירושי רבינו חננאל לתלמוד**, ירושלים, תשנ"ה, עמ' 325 - 336)

רבי טוביה בן רבי אליעזר, **לקח טוב לספר דברים**, דפוס ונציה ש"ו [עדי הנוסח בהם עשיתי שימוש מצויינים בנפרד, להלן]

רבי יהודה בן רבי בנימין הרופא למשפחת הענוים, **פסקי ריבב"ן למסכת חולין**, מהדורת רמ"י בלוי, ניו-יורק, תש"ן

רבי יהודה בן רבי קלונימוס משפיירא, **יחסי תנאים ואמוראים**, מהדורת ר"ל מימון ורמ"ח קצנלנבוגן, ירושלים, תשכ"ג [עדי הנוסח בהם עשיתי שימוש מצויינים בנפרד, להלן]

---, **ערכי תנאים ואמוראים**, מהדורת רמ"י בלוי, ניו-יורק, תשנ"ד

רבי יהודה שירליאון, **תוספות רבי יהודה שירליאון למסכת ברכות**, מהדורת ר"נ זק"ש, ירושלים, תשכ"ט

רבי יהושע אבן שועיב, **דרשות רבינו יהושע אבן שועיב על התורה ומועדי השנה**, מהדורת ר"ז מצגר, ירושלים, תשנ"ב

רבי יוס טוב בן רבי אברהם אלשבילי, **חידושי הריטב"א למסכת חולין**, מהדורת ר"ש רפאל, ירושלים, תשמ"ב

רבי יעקב בן רבי אשר, **ארבעה טורים - טור יורה דעה**, מהדורת מכון ירושלים, ירושלים, תש"ן
רבי יעקב בן רבי מאיר (ר"ת), **ספר הישר - חלק החידושים**, מהדורת ש"ש שלזינגר, ירושלים, תשי"ט

רבי יעקב מלונדון, **עץ חיים**, מהדורת ר"י ברודי, תשכ"ד
רבי יעקב ממרויש, **שאלות ותשובות מן השמים**, מהדורת ר"ר מרגליות, ירושלים, תשי"ז
רבי יצחק בן רבי יעקב אלפאסי (הרי"ף), **הלכות רבתי למסכת ברכות**, מהדורת ר"נ זק"ש, [עד הנוסח בו עשיתי שימוש מצויין בנפרד, להלן]

רבי יצחק בן רבי משה מוינה, **אור זרוע**, מהדורת זיטאמיר תרכ"ב (מהדורת צילום תש"ס) [עדי הנוסח בהם עשיתי שימוש מצויינים בנפרד, להלן]
רבי יצחק מקורביל, **ספר מצוות קטן**, מהדורת רי"י הר-שושנים (רוזנברג), ירושלים, תשל"ג-תשל"ז

רבי ירוחם בן רבי משולם, **תולדות אדם וחוה**, מהדורת ונציה שי"ג (מהדורת צילום 1976) [עדי הנוסח בהם עשיתי שימוש מצויינים בנפרד, להלן]

רבי ישעיה די טראני, **פסקי הרי"ד למסכת חולין**, מהדורת רמ"י בלוי, ניו-יורק, תש"ן
רבי ישעיה בן אליה די טראני, **פסקי הרי"ד למסכת חולין**, מהדורת רמ"י בלוי, ניו-יורק, תש"ן
---, **פסקי הרי"ד למסכת ברכות**, מהדורת רא"י וורטהיימר, ירושלים: תשכ"ד

רבי מאיר בן רבי שמעון המעילי, **ספר המאורות למסכת חולין**, מהדורת רמ"י בלוי, ניו-יורק, תשכ"ד [חלק נוסף פורסם ע"י ר"ג חסידה - "ספר המאורות על מסכת חולין קטעים חדשים והשלמות", מוריה, כא/ז-ט [רמז-רמט] (שבט תשנ"ח), עמ' ג- יב

רבי מנחם המאירי, **בית הבחירה למסכת חולין**, מהדורת ר"א ליס, ירושלים, תשל"ל
---, **מגן אבות**, מהדורת ר"י כהן, ירושלים, תשמ"ט
רבי מרדכי בן רבי הלל, **ספר המרדכי למסכת חולין**, מהדורת האלמנה והאחים ראם, (מהדורת צילום, הוצאת מפעלי ספרים לייצוא, חשומ"ד) [עדי הנוסח בהם עשיתי שימוש מצויינים בנפרד, להלן]

רבי משה בן רבי יעקב מקוצי, **ספר מצוות גדול**, מהדורת ר"א שלזינגר (עם פירוש מי קמא), ירושלים, תשמ"ט-תשנ"ה [עדי הנוסח בהם עשיתי שימוש מצויינים בנפרד, להלן]
רבי משה בן רבי מימון (הרמב"ם), **אגרות ותשובות הרמב"ם**, מהדורת רא"ח פריימן, ירושלים: תרצ"ד

---, **הלכות הירושלמי לרבינו משה בן מיימון ז"ל**, מהדורת ר"ש ליברמן, ניו-יורק, תש"ח

---, **משנה תורה - ספר זרעים**, מהדורת ר"ש פרנקל, ירושלים ובני ברק, תש"ן

---, **פירוש המשנה**, מהדורת ר"י קאפח, ירושלים, תשכ"ג-תשכ"ט

רבי משה בן רבי נחמן, **חידושי הרמב"ן למסכת חולין**, מהדורת מכון מערבא, ירושלים, תשנ"ג
רבי משה מצוריק, **הגהות לספר מצוות קטן** (בתוך רבי יצחק מקורביל, **ספר מצוות קטן**), מהדורת
רי"י הר-שושנים (רוזנברג), ירושלים, תשל"ג-תשל"ז
רבי משולם בן רבי משה מבדריש, **ספר השלמה למסכת חולין**, מהדורת רמ"י בלוי, ניו-יורק,
תשכ"ד

---, **ספר השלמה למסכת ברכות**, מהדורת ר"א חפוטא, תל-אביב, תשכ"ט
רבי נטרונאי בן רבי הילאי גאון, **תשובות רב נטרונאי גאון**, מהדורת ר"י ברודי, ירושלים, תשנ"ד
רבי ניסים בן רבי ראובן, **חידושי הר"ן על מסכת חולין**, מהדורת ר"נ פרנקל, ירושלים, תשנ"ה
---, **פירוש על הלכות הרי"ף למסכת חולין**, מהדורת האלמנה והאחים ראם, וילנא, (מהדורת צילום, הוצאת מפעלי ספרים לייצוא,
חשומ"ד)

רבי פרץ בן רבי אליהו מקורביל, **הגהות לתשב"ץ** (בתוך רבי שמשון בן רבי צדוק, **תשב"ץ**) וורשא,
תרל"ו (דפוס צילום: ירושלים, הוצאת לוי-אפשטיין, תשי"א) [עדי הנוסח בהם עשיתי שימוש
מצויינים להלן, בנפרד]
רבי צדקיה בן רבי אברהם הרופא, **שיבולי הלקט- חלק ב**, מהדורת ר"ש חסידה, ירושלים,
תשמ"ח

רבי שלמה בן אדרת, **חידושי הרשב"א למסכת חולין**, מהדורת ר"ד אילן, ירושלים, תשמ"ו
---, **שאלות ותשובות הרשב"א** (חלק ג), מהדורת מכון אור המזרח, ירושלים, תשנ"ז
---, **תורת הבית הארוך**, מהדורת רח"ג צימבליסט, ת"א, תשנ"ו
רבי שלמה בן רבי יצחק (רש"י), **תשובות רש"י**, מהדורת י' אלפנבין, ניו-יורק, תש"ג
---, **פירוש רש"י לתלמוד הבבלי**, מהדורת האלמנה והאחים ראם [עדי הנוסח בהם עשיתי שימוש
מצויינים בנפרד, להלן]

רבי שמואל בן חפני גאון, **ספר השותפות והעסקה**, מהדורת רב"מ לוי (בתוך **תורתן של גאונים**
כרך ו, עמ' 110 - 142)

---, **שערי שחיטה ובדיקה**, מהדורת רנ"צ הילדסיימר, (בתוך **מוריה**, טו/ז-י [קעה-קעת] **תמוז**
תשנ"ז), עמ' יז- לא

רבי שמואל בן רבי מאיר (הרשב"ם), **תוספות להלכות הרי"ף**, מהדורת ש"י פרידמן, (בתוך **קובץ**
על-יד, ח (תשל"ו)) עמ' 187 - 226)

רבי שמואל מרושיאה, **ספר רושיאנה**, מהדורת ר"מ וייס, ירושלים, תשל"ז
רבי שמחה מויטרי, **מחזור ויטרי**, מהדורת ר"א גולדשמידט, ירושלים, תשס"ד ומהדורת ר"ש
הלוי איש-הורוויץ, נירנברג, תרפ"ג

רבי שמעון הדרשן, **ילקוט שמעוני לספר דברים**, מהדורת ר"ד הימן, ירושלים, תשנ"ב
רבי שמעון קיירא, **הלכות גדולות**, מהדורת ר"ע הילדסיימר, ירושלים, תשל"ב-תשמ"ז
רבי שמשון בן רבי צדוק, **תשב"ץ**, וורשא, תרל"ו (דפוס צילום: ירושלים: הוצאת לוי-אפשטיין,
תשי"א) [עדי הנוסח בהם עשיתי שימוש מצויינים בנפרד, להלן]

רבי שרירא גאון, **תשובות רב שרירא גאון- חלק א (או"ח ויו"ד)**, מהדורת רנ"ד רבינוביץ,
ירושלים, תשנ"ט

ספרים מתקופת הגאונים והראשונים ששם מחברם או מלקטם אינו ידוע או מסופק

הלכות פסוקות, מהדורת חברת אהבת שלום, ירושלים, תשנ"ט
הלכות פסוקות מן הגאונים, מהדורת י' מיללער, קרקא, תרנ"ז (מהדורת צילום, ירושלים, תשכ"ז)
הלכות ראו, מהדורת א"ל שלאסבערג, ווירסיילס, תרמ"ו (הדפסה חדשה, ירושלים, תשכ"ז)
ספר אסופות, מהדורת רא"י דזובאס, לונדון, תש"א (מהדורת צילום, ירושלים, תשמ"ב)
ספר האשכול, מהדורת הרצ"ב אוירבך, הלברשטאט, תרכ"ח
ספר החינוך, מהדורת מכון ירושלים, נתניה, תשמ"ט-תשנ"א
ספר חסידים, מהדורת י' וויסטעניצקי, ברלין, תרנ"א
ספר הפרדס, מהדורת רח"י עהרנרייך, בודפסט, תרפ"ד
ספר הפרדס הגדול, דפוס קונשטדינא [=קושטא], תקס"ב
תוספות, לפי מהדורת האלמנה והאחים ראם, (מהדורת צילום, הוצאת מפעלי ספרים לייצוא, חשומ"ד)
תשובות גאוני מזרח ומערב, מהדורת י' מיללער, ברלין, תרמ"ח
תשובות הגאונים החדשות, מהדורת ש' עמנואל, ירושלים, תשנ"ה [חיבור זה הוהדר גם על-ידי א' הורביץ בשם **תשובות הגאונים עם תשובות ופסקים מחכמי פרובניציה**, ניו-יורק, תשנ"ה)
תשובות ופסקים מאת חכמי אשכנז וצרפת, מהדורת א' קופפר, ירושלים, תשל"ג
תשובות מהר"ם מרוטנברג- דפוס פראג, מהדורת מ"א בלאך, בודפסט, תרנ"ה

לקוטים מאוחרים של ספרות הגאונים והראשונים

גאלדבערג, בער [מלקט ומהדיר], **חפש מטמונים**, ברלין, תר"ה
לוי, בנימין מנשה [מלקט ומהדיר], **אוצר הגאונים למסכת יבמות**, ירושלים: תרצ"ו (מהדורת צילום: ירושלים, תשד"ם)

ספרות האחרונים

איידלש, רבי שמואל אליעזר הלוי, **חדושי הלכות ואגדות מהרש"א למסכת שבת**, (בתוך מסכת שבת של התלמוד הבבלי, מהדורת האלמנה והאחים ראם, וילנא. מהדורת צילום, הוצאת מפעלי ספרים לייצוא, חשומ"ד)
---, **חדושי הלכות ואגדות מהרש"א למסכת חולין**, (בתוך מסכת חולין של התלמוד הבבלי, מהדורת האלמנה והאחים ראם, וילנא. מהדורת צילום, הוצאת מפעלי ספרים לייצוא, חשומ"ד)
איילינבורג, רבי יששכר בער, **באר שבע**, פפד"מ, תס"ט (מהדורת צילום- ספריית בני תורה, ירושלים, תשנ"ז)
בן זמרא, רבי דוד, **פירוש הרדב"ז לספר זרעים של משנה תורה לרמב"ם** (בתוך ¹בי משה בן רבי מימון, **משנה תורה- ספר זרעים**) מהדורת ר"ש פרנקל, ירושלים ובני ברק, תש"ן

ברלין, רבי נפתלי צבי יהודה, **עמק הנצי"ב**, ירושלים, תשל"ז
ירא, רבי עובדיה מברטנורא, **פירוש המשנה**, בתוך ששה סדרי משנה, הוצאת אשכול, ירושלים,
חש"ד.

לוריא, רבי שלמה, **ים של שלמה על מסכת חולין**, מהדורת רי"י וידבסקי, ירושלים, תשנ"ו
מולין, רבי יעקב הלוי, **ספר מהרי"ל: מנהגים**, מהדורת רש"י שפיצר, ירושלים, תשנ"ז²
משכיל לאיתן, רבי אברהם, **מצפה איתן על מסכת חולין**, (בתוך מסכת חולין של התלמוד הבבלי,
מהדורת האלמנה והאחים ראם, וילנא. מהדורת צילום, הוצאת מפעלי ספרים לייצוא, חשומ"ד)
פארדו, רבי דוד, **ספרי דבי רב**, מהדורת מכון לב שמח, ירושלים, תש"ן
קנייבסקי, רבי שמריהו יוסף חיים, **דרך אמונה**, בני-ברק, תשמ"ד-תשנ"ו
שטראשון, רבי שמואל, **הגהות וחיזושי הרש"ש על מסכת שבת** (בתוך מסכת שבת של התלמוד
הבבלי, מהדורת האלמנה והאחים ראם, וילנא. מהדורת צילום, הוצאת מפעלי ספרים לייצוא,
חשומ"ד)

ספרות חיצונית שמחברה ידוע

אגובארד, ארכיבישוף ליון, **אגרות נגד היהודים**, מהדורת ע' גלבווע, ירושלים, תשכ"ד
פילון האלכסנדרוני, **כתבי פילון האלכסנדרוני, כרך שני, ספר המצוות חלק ראשון, על החוקים
לפרטיהם**, מהדורת ס' דניאל-נטף, ירושלים: מוסד ביאליק והאקדמיה הלאומית הישראלית
למדעים, תשנ"א

ספרות חיצונית שמחברה איננו ידוע

ספר טוביה, מהדורת אברהם כהנא (בתוך הספרים החיצוניים, כרך שני), תל-אביב: הוצאת
מסדה, תש"ך
Charles, R.H., **The Apocrypha**, Oxford, 1971
Moore, Carey A., **Tobit – A New Translation with Introduction and Commentary**, New York,
Doubleday, 1996

רשימת עדי הנוסח של ספרות חז"ל והראשונים

ספרות חז"ל

משנה-

כתב יד פרמה, דה-רוסי 138 - מהדורה פקסימילית, ירושלים, תש"ל
כתב יד קויפמן בודפשט A50 - מהדורה פקסימילית, ירושלים, תשכ"ח

כתב יד קיימברידג' Add. 470 - הוצאת ו"ה לו, קיימברידג', 1883. (מהדורת צילום, ירושלים, תשכ"ז)
קטע גניזה אוקספורד MS. Syr. C. 16(P) (פורסם אצל אלוני, גניזה)

תלמוד בבלי-

כ"י מינכן 95 (לכל התלמוד הבבלי)

מסכת ברכות-

כ"י אוקספורד (366) PPO. DDA. LOF, 23
כ"י פירנצה I II 9-7,
דפוס שונצינו רמ"ד

מסכת חולין-

כ"י וטיקן 121
כ"י המבורג 169
דפוס שונצינו רמ"ט

מסכת קידושין-

כ"י אוקספורד (367) Opp. 248
כ"י וטיקן 111
דפוס ונציה ר"פ

[העיון בעדי הנוסח היה לפי המהדורה המוקלדת שבתקליטור עדי הנוסח של התלמוד הבבלי של המכון על שם שאול ליברמן. זאת, מלבד המסכתאות בסדר נשים (למעט מסכת קידושין), בהן השתמשתי בדק"ס השלם]

ספרות הראשונים

רבי אליעזר בן רבי שמואל, ספר יראים :

כ"י פריס heb. 1309 [מספר סרט במכון הלאומי לתצלומי כתבי-יד : 34247]

רבי אשר בן רבי יחיאל, פסקי הרא"ש למסכת חולין :

כ"י פרמה פלטינה 3272 (73) [מספר סרט : 12315]

כ"י אדינבורו 18.1.5 [מספר סרט : 14497]

רבי זרחיה הלוי, ספר המאור למסכת חולין :

כ"י וטיקן-אורבנטי 34/1 [מספר סרט : 673]

רבי טוביה בן רבי אליעזר, לקח טוב על ספר דברים :

כ"י אוקספורד בודליאנה Heb. C. 16 [מספר סרט : 21283]

כ"י ניו-יורק בית המדרש לרבנים Lutzki 823-824 [מספר סרט : 24057 - 24058]

רבי יהודה בן רבי קלונימוס משפירא, יחסי תנאים ואמוראים :

כ"י ניו-יורק בית המדרש לרבנים Ms. 9624 [מספר סרט : 50488]

כ"י אוקספורד בודליאנה Ms. Opp. 391-393 [מספר סרט : 20481 - 20482]

רבי יצחק בן רבי יעקב אלפסי, הלכות רבתי למסכת חולין :

כ"י ניו-יורק בית המדרש לרבנים Rab. 692 - מהדורה פקסימילית, ירושלים, תשל"ד

רבי יצחק בן רבי משה מוינה, אור זרוע, חלק א :

כ"י אמסטרדם ספרית האוניברסיטה Ms. Rosenthal 3 [מספר סרט : 10455]

כ"י אוקספורד בודליאנה Ms. Opp. 40 [מספר סרט : 20566]

רבי ירוחם בן רבי משולם, תולדות אדם וחווה :

כ"י JTS Rab. 520; Acc. 73451 [מספר סרט : 34210]

כ"י JTS Rab. 669; Acc. 02185 Emc 481 [מספר סרט : 41414]

רבי מרדכי בן רבי הלל, ספר המרדכי למסכת חולין :

כ"י בודפסט-המוזיאון הלאומי 201 [מספר סרט : 31445]

כ"י וינה 72 [מספר סרט : 10157]

כ"י לונדון 537 [מספר סרט : 5018]

כ"י אוקספורד בודליאנה (Mich. 583) 667 [מספר סרט : 20583]

כ"י פרמה 929/1 (2902) [מספר סרט : 13795]

כ"י ירושלים-היכל שלמה ג5 [מספר סרט : 38531]

כ"י וטיקן 141 [מספר סרט : 11627]

כ"י וטיקן 324/10 [מספר סרט : 8635]

דפוס קושטא רס"ט (מהדורת צילום : ירושלים : הוצאת מקור, תשל"ג)

רבי משה בן רבי יעקב מקוצי, ספר מצוות גדול :

כ"י פרמה 93 (3278) [מספר סרט : 12322]

כ"י ניו-יורק בימהד"ר Rab. 675 [אין סרט במכון]

כ"י פריס מאזרין 1 (4472) [מספר סרט : 4411]

דפוס ונציה ש"ז

רבי פרץ בן רבי אליהו מקורביל, הגהות לתשב"ץ (בתוך רבי שמשון בן רבי צדוק, תשב"ץ):

כ"י המבורג 152.4 Cod. Hebr. 17 [מספר סרט : 26278]

כ"י הרורד heb. 39/3 [מספר סרט : 34448]

כ"י פריס heb. 643/2 [מספר סרט : 11539]

כ"י קמבריג' Add. 1218/2 [מספר סרט : 17081]

כ"י פריס heb. 327/4 [מספר סרט : 4336]

רבי שלמה בן רבי יצחק, פירוש רש"י למסכת חולין :

כ"י פרמה 1309/2589 [מספר סרט : 13596]

כ"י פרמה 1304/2756 [מספר סרט : 13605]

כ"י פפד"מ Ms. Aeb. Oct. 159 [מספר סרט : 22025]

כ"י וטיקן 139 [מספר סרט : 8696]

----, פירוש רש"י למסכת שבת :

כ"י פריס 324 [מספר סרט : 4335]

כ"י וטיקן 138 [מספר סרט : 08694]

כ"י הספריה הבריטית לונדון Or. 5975 [מספר סרט : 06526]

כ"י פרמה 1324/2087 [מספר סרט : 13164]

כ"י ניו-יורק Rab. 841 [מספר סרט : 42276]

כ"י ניו יורק Rab. 718 [מספר סרט : 39356]

דפוס ונציה ר"פ

רבי שמשון בן רבי צדוק, תשב"ץ :

כ"י המבורג 152.4 Cod. Hebr. 17 [מספר סרט : 26278]

כ"י הרורד heb. 39/3 [מספר סרט : 34448]

כ"י פריס heb. 643/2 [מספר סרט : 11539]

כ"י קמבריג' Add. 1218/2 [מספר סרט : 17081]

כ"י פריס heb. 327/4 [מספר סרט : 4336]

עדי נוסח של חיבורים שמחברם אינו ידוע

הגהות מרדכי גדול :

כ"י אוקספורד בודליאנה 678 [מספר סרט : 20593]

כ"י ביהמד"ר לרבנים 673 [מספר סרט : 41418]

פירוש לספרי :

כ"י מנטובה 36 [מספר סרט : 00816]

קיצורים של שמות כתבי-עת לועזיים

AJS Review= The Journal of the Association for Jewish Studies

EASJ= European Association of Jewish Sciences

HUCA= Hebrew Union College Annual

JQR= Jewish Quarterly Review (New Series)

PAAJR= Proceedings of American Academy of Jewish Research

קיצורים ביבליוגרפיים

(רצ"י) אברמוביץ, מנהג = אברמוביץ, הרב צבי יצחק, "המנהג במשנתו של הרמב"ם", **תורה שבעל פה, מא (תש"ס)**, עמ' פב-צ

אורבך, בעה"ת = אורבך, אפרים אלימלך, **בעלי התוספות- תולדותיהם, חיבוריהם שיטתם- כרך ראשון**, ירושלים: מוסד ביאליק, תשמ"ו⁵

אלבק, מבוא = אלבק, חנוך, **מבוא לתלמודים**, תל-אביב: דביר, תשכ"ט

אלבק, מבוא למשנה = אלבק, חנוך, **מבוא למשנה**, ירושלים ותל-אביב: דביר, תשי"ח

אלון, השיטה = אלון, גדליהו, "השיטה הסוציולוגית בחקר ההלכה", בתוך קובץ מאמריו **מחקרים בתולדות ישראל בימי הבית השני, המשנה והתלמוד- כרך ב**, תל-אביב תשי"ח, עמ' 181 - 227

אלון, לחקר = אלון, גדליהו, "לחקר ההלכה של פילון", **ה (תרצ"ד)**, עמ' 28 - 36, ו- 241 - 246

אלון, תולדות = אלון, גדליהו, **מחקרים בתולדות ישראל בימי הבית השני, המשנה והתלמוד**, תל-אביב, תשי"ח

אלוני, גניזה = אלוני, נחמיה (מהדיר), **קטעי גניזה של משנה, תלמוד ומדרש מנוקדים בניקוד ארץ-ישראלי**, ירושלים, תשל"ג

אלפנבין, מבוא = אלפנבין, ישראל, "מבוא לתשובות רש"י", (בתוך רבי שלמה בן רבי יצחק,

תשובות רש"י, מהדורת י' אלפנבין, ניו-יורק, תשי"ג), עמ' LXIV - XVII

אנקר, רבי יהודה = אנקר, אבישי, **רבי יהודה בן אילעאי האיש ותקופתו**, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן, תשמ"ג

אפטוביצר, מבוא = אפטוביצר, אביגדור, **מבוא לספר הראב"ה**, ירושלים: חברת מקיצי נרדמים, תפרי"ח [=תרח"ץ]

(ר"ג) אפפעל, החינוך = אפפעל, הרב גרשון, "בעיית זהות מחברו של ספר החינוך", **מוריה, נו-א-ג (שא-שג) [שבט התשס"ד]**, עמ' קנז-קסט

אפשטיין, אמוראים = אפשטיין, יעקב נחום, **מבואות לספרות האמוראים**, ירושלים ותל-אביב: מאגנס, תשכ"ג

אפשטיין, ה"ג = אפשטיין, יעקב נחום, "התוספתא' בסי' הלכות גדולות", בתוך קובץ מאמריו

מחקרים בספרות התלמוד ובלשונות שמיות, כרך א (עורך: ע"צ מלמד), ירושלים: מאגנס,

תשמ"ד, עמ' 270 - 273

אפשטיין, מבוא = אפשטיין, יעקב נחום, **מבוא לנוסח המשנה**, ירושלים: מאגנס, תש"ס (הוצאה חדשה - ללא שינוי תוכן)

אפשטיין, תוספות = אפשטיין, יעקב נחום, "תוספות אשכנזיות ואיטלקיות קדומות", בתוך קובץ מאמריו **מחקרים בספרות התלמוד ובלשוונות שמיות, כרך ב, חלק שני (עורך: ע"צ מלמד)**, ירושלים: מאגנס, תשמ"ח, עמ' 663 - 677

אפשטיין, תנאים = אפשטיין, יעקב נחום, **מבואות לספרות התנאים**, ירושלים: מאגנס, תשי"ז
ארנד, רש"י = ארנד, אהרן, **פרוש רש"י למסכת מגילה - נוסחו ותכונותו בצירוף מהדורה מוקדמת**, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן, תשנ"ה
ארנד, מגילה = ארנד, אהרן, "תוספות בכתבי-היד ובדפוסים של פרוש רש"י למסכת מגילה", **סידרא, יד (תשנ"ח)**, עמ' 5 - 24

(ר"ח) ארנטרוי, דק"ס = רבינוביץ, הרב רפאל נתן נטע, והרב חנוך ארנטרוי, **דקדוקי סופרים למסכת חולין**, מינכן: תרנ"ז

בובר, מבוא = בובר, שלמה, "מבוא" (בתוך רבי טוביה בן רבי אליעזר, **לקח טוב**, מהדורת ר"ש בובר, לבוב, תרל"ח), עמ' 12 - 67

בונפיל, עדות = בונפיל, ראובן, "עדותו של אגובארד מליון על עולמם הרוחני של יהודי עירו במאה התשיעית", בתוך **מחקרים בקבלה בפילוסופיה יהודית ובספרות המוסר וההגות מוגשים לישעיה תשבי במלאת לו שבעים וחמש שנה** (בעריכת י' דן וי' הקר), ירושלים: מאגנס, תשמ"ו, עמ' 327 - 348

בזק, כלל = בזק, אמנון, "יש בידינו כלל גדול כי רש"י ז"ל מפרש הוא, ולא פוסק" - האמנם?," **נטועים, ה (תשנ"ט)**, עמ' 69 - 78

בן גדליה, ראב"ן = בן-גדליה, מתניה יוסף, **הרקע ההיסטורי לכתיבת ספר אבן העזר**, עבודת גמר לתואר השני, טורו קולג' - השלוחה בישראל, ירושלים, תשס"ב
בן ששון, גאונות = בן ששון, מנחם, "גאונותו של שמואל הכהן בן יוסף 'הדומה לאמבטי רותחת'." , **ציון, נא (תשמ"ו)**, עמ' 379 - 410

(רב"ז) בנדיקט, רש"י = בנדיקט, הרב בנימין זאב, "לפסיקתו של רש"י בפירושו", בתוך **רש"י-עיונים ביצירתו** (בעריכת צבי אריה שטיינפלד), רמת-גן: אוניברסיטת בר-אילן, תשנ"ג, עמ' 21 - 25

בר, בבל = בר, משה, **אמוראי בבל - פרקים בחיי הכלכלה**, רמת-גן: אוניברסיטת בר אילן, תשמ"ב²
בר, גזירות = בר, משה, "על שלוש גזרות שנגזרו על יהודי בבל במאה השלישית", **Irano-Judaica** (1982), 1, (חלק עברי), עמ' 25 - 37

ברגמאן, רש"י = ברגמאן, י"ד, "רש"י בתחום ההלכה", בתוך **רש"י תורתו ואישיותו** (בעריכת הרב ד"ר שמעון פדרבוש), ניו-יורק, תשי"ח, עמ' 201 - 206

ברגר, חקר = ברגר, דוד, "חקר רבנות אשכנז הקדומה", **תרביץ, נג (תשמ"ד)**, עמ' 479 - 487
ברודי, לתולדות = ברודי, ירחמיאל, **לתולדות נוסח השאילתות**, ירושלים וניו-יורק: האקדמיה האמריקאית למדעי היהדות, תשנ"ב

ברודי, מבוא = ברודי, ירחמיאל, "הקדמה", "פרק ראשון", "פרק שני" ו- "פרק שלישי" (בתוך רבי נטרונאי גאון, **תשובות רב נטרונאי גאון**, מהדורת ר"י ברודי, ירושלים, תשנ"ד), עמ' 11 - 94

ברודי, מחוקקים = ברודי, ירחמיאל, "כלום היו הגאונים מחוקקים", **שנתון המשפט העברי, יא-יב (תשמ"ד-תשמ"ו)**, עמ' 279 – 315.

גילת, ר"א) גולדשמידט, מבוא = גולדשמידט, הרב אריה, "מבוא", (בתוך רבי שמחה מויטרי, **מחזור ויטרי**, מהדורת ר"א גולדשמידט, ירושלים, תשס"ד), עמ' 19 - 56
גילת, ראב"ה = גילת, יצחק דב, **משנתו של רבי אליעזר בן הורקנוס ומקומה בתולדות ההלכה**, ירושלים, תשכ"ח

גינצבורג, פו"ח = גינצבורג, לוי, **פירושים וחיזושים בירושלמי, חלק ב**, ניוארק, תש"א
גלינסקי, ארבעה = גלינסקי, יהודא דוב, **ארבעה טורים והספרות ההלכתית של ספרד במאה ה-14 : אספקטים היסטוריים, ספרותיים והלכתיים**, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן, תשנ"ט

גרונר, רשימת תשובות = גרונר, צבי, "רשימת תשובות רב האי גאון", **עלי ספר, יג (תשמ"ו)**

גרוסמן, אשכנז = גרוסמן, אברהם, **חכמי אשכנז הראשונים**, ירושלים: מאגנס, תשס"א³

גרוסמן, זיקה = גרוסמן, אברהם, "זיקתה של יהדות אשכנז הקדומה אל ארץ ישראל" **שלם, ג**

(תשמ"א), עמ' 57 - 92

גרוסמן, ייחוס = גרוסמן, אברהם, "ייחוס משפחה באשכנז הקדומה", בתוך **פרקים בתולדות החברה היהודית בימי הביניים ובעת החדשה - מוקדשים לפרופסור יעקב כ"ץ במלאות לו שבעים וחמש שנה**, ירושלים: מאגנס, תש"ס, עמ' ט-כג

גרוסמן, צרפת = גרוסמן, אברהם, **חכמי צרפת הראשונים - קורותיהם, דרכם בהנהגת הציבור, יצירתם הרוחנית**, ירושלים: מאגנס, תשנ"ה

גרי"ד) דבליצקי, הערות = דבליצקי, הרב דוד, "הערות ותקונים לספר 'מבוא לספר הראב"ה'",

מוריה, יז/יא-יב (אייר תנש"א), עמ' ק-קה

דה-פריס, מחקרים = דה-פריס, בנימין, **מחקרים בספרות התנאים** (בעריכת ע"צ מלמד), ירושלים, תשכ"ח

דרי"צ) דינר, חיזושים = דינר, הרב יוסף צבי, **חיזושי הריצ"ד לסדר קדשים**, ירושלים: מוסד הרב קוק: תש"ס

דינרי, אשכנז = דינרי, ידידיה, **חכמי אשכנז בשלהי ימי הביניים**, ירושלים: מוסד ביאליק, תשד"ס

דנציג, מבוא = דנציג, נחמן, **מבוא לספר הלכות פסוקות עם תשלום הלכות פסוקות**, ירושלים וניו-יורק: בית המדרש לרבנים באמריקה, תשנ"ג

דנציג, שו"ת = דנציג, נחמן, "תשובות הגאונים 'שערי תשובה' ושו"ת מן השמים", **תרביץ, נח (תשמ"ט)**, עמ' 21 - 48

דק"ס השלם = **תלמוד בבלי עם שנויי נוסחאות** (למסכתאות כתובות- נדרים), ירושלים: יד הרב הרצוג, תשל"ב-תשנ"א

הבלין, מבוא = הבלין, שלמה זלמן, **תורתן של גאונים - כרך א**, ירושלים, תשנ"ב

הכהן, ספרד = הכהן, אביעד, "התלמוד הירושלמי בתורת חכמי ספרד הראשונים", **שנתון המשפט העברי, יח-יט (תשנ"ב-תשנ"ד)**, עמ' 113 – 176

הלברטל, רמב"ן = הלברטל, משה, "המנהג וההיסטוריה של ההלכה בתורתו של הרמב"ן", **ציון, סז (תשס"ב)**, עמ' 25 - 56

(רי"א) הלוי, דוה"ר = הלוי, הרב יצחק אייזיק, **דורות הראשונים**, פרנקפורט, תרע"ח
הלפרין, הדפסות = הלפרין, אברהם, "ספר המרדכי בראי הדפסותיו", בתוך **עיונים בספרות חז"ל**,
במקרא ובתולדות ישראל - מוקדש לכבוד פרופ' עזרא ציון מלמד (בעריכת י"ד גילת ואח"),

רמת-גן: אוניברסיטת בר-אילן, תשמ"ב, עמ' 323 - 337

הלפרין, פתרון = הלפרין, אברהם, "חידת הנוסחים של 'ספר המרדכי ופתרונה'", **אוניברסיטת
בר-אילן: ספר השנה למדעי היהדות והרוח, כ-כא (תשמ"ג)**, עמ' 287 - 321

המר ורש"י פיק, מהדורה = המר (מוניץ, שרה והרב שלמה זאב פיק, "נוסח פירוש רש"י למסכת
חגיגה - לקראת מהדורה מדעית", בתוך **רש"י - עיונים ביצירתו** (בעריכת צבי אריה שטיינפלד),

רמת-גן: אוניברסיטת בר-אילן, תשמ"ג, עמ' 69 - 85

הנשקה, מנהג = הנשקה, דוד, "מנהג מבטל הלכה (לאישושה של השערה)", **דיני ישראל, יז
(תשמ"ג-תשמ"ד)**, עמ' קלה-קנה

הנשקה, משנה = הנשקה, דוד, **משנה ראשונה בתלמודים תנאים אחרונים**, רמת-גן: אוניברסיטת
בר-אילן, תשמ"ז

הקר, תתנ"ו = הקר, יוסף, "לגזירות תתנ"ו (1096)", **ציון, לא (תשכ"ו)**, עמ' 225 - 231

וולד, הרי"ף = וולף, סטיבן, "לדרך שימוש של הרי"ף במקורות התלמוד הבבלי" שנתון המשפט העברי, יח-יט (תשמ"ב-
תשמ"ד), עמ' 199 - 214

וולף, בית הכנסת = וולף, יוסף (גיפרי), "בית הכנסת באשכנז: בין דימוי להלכה", **כנישתא, ב
(תשס"ג)**, עמ' ט-ל

וולף, מסורת = וולף, יוסף (גיפרי), "האומנם מסורת הלכה איטלקית?!", **סידרא, י (תשמ"ד)**, עמ'
60 - 57

וולף, סמ"ג = וולף, יוסף (גיפרי), "להשפעת הסמ"ג על התרבות האשכנזית בשלהי ימי הביניים",
סידרא, טו (תשמ"ט), עמ' 31 - 49

וולף, עצמאות = וולף, יוסף (גיפרי), "כפיפות ועצמאות בפסיקה האשכנזית בשלהי ימי הביניים",
בתוך **סמכות ואוטונומיה במסורת ישראל** (בעריכת ז' ספראי וא' שגיא), תל-אביב, תשמ"ז, עמ'
303 - 292

וידר, ברוך = וידר, נפתלי, "ברוך הוא (ו)ברוך שמו- מקורו זמנו ונוסחו", בתוך קובץ מאמריו -

התגבשות נוסח התפילה במזרח ובמערב, ירושלים: יד יצחק בן-צבי, תשמ"ח, עמ' 259 - 280

[הגרסא הראשונה של המאמר פורסמה בספר **עיונים בספרות חז"ל, במקרא ובתולדות**

ישראל, רמת-גן: אוניברסיטת בר-אילן, תשמ"ב, עמ' 277 - 290]

וידר, השפעות = וידר, נפתלי, "השפעות איסלאמיות על הפולחן היהודי" (מהדורה שניה מעודכנת),

בתוך קובץ מאמריו - **התגבשות נוסח התפילה במזרח ובמערב**, ירושלים: יד יצחק בן-צבי,

תשמ"ח, עמ' 659 - 777 [הגרסא הראשונה של המאמר פורסמה כחוברת נפרדת - אוקספורד,

תשמ"ז]

וידר, ישמח = וידר, נפתלי, "ישמח משה" - התנגדות וסנגוריה", בתוך קובץ מאמריו - **התגבשות**

נוסח התפילה במזרח ובמערב, ירושלים: יד יצחק בן-צבי, תשמ"ח, עמ' 295 - 322 [הגרסא

הראשונה של המאמר פורסמה בספר **מחקרים באגדה, תרגומים ותפילות ישראל לזכר יוסף**

היינימן, ירושלים: מאגנס, תשמ"א, עמ' עה-צט]

וידר, כל נדרי= וידר, נפתלי, "עבר ועתיד בנוסח כל נדרי", בתוך קובץ מאמריו - **התגבשות נוסח התפילה במזרח ובמערב**, ירושלים: יד יצחק בן-צבי, תשנ"ח, עמ' 368 - 390 [הגרסא הראשונה של המאמר פורסמה בספר **מכתם לדוד- ספר זכרון לנשמת הרב ד"ר דוד אוקס ז"ל**, רמת-גן: אוניברסיטת בר-אילן, תשל"ח, עמ' 189 - 209]

וידר, תיקונים= וידר, נפתלי, "תיקונים בנוסח התפילה בהשפעת לשונות לועזיות", בתוך קובץ מאמריו- **התגבשות נוסח התפילה במזרח ובמערב**, ירושלים: יד יצחק בן-צבי, תשנ"ח, עמ' 469 - 491 [הגרסא הראשונה של המאמר פורסמה בסיני, פא (תשל"ז), עמ' כז-מז]

(ראי"ש) ווינטרויב, החינוך= ווינטרויב, הרב אברהם ישעיה, "מאמר אודות ספר החינוך", **מוריה, כה-ג-ה [רצא-רצג] (אדר ראשון תשס"ג)**, עמ' קכד-קלה

זוסמן, חידה= זוסמן, יעקב, "פירוש הרב"ד למסכת שקלים חידה ביבליוגרפית- בעיה הסטורית", בתוך **מאה שערים- עיונים בעולמם הרוחני של ישראל בימי הביניים לזכר יצחק טברסקי** (בעריכת עזרא פליישר ואחרים), ירושלים: מאגנס, תשס"א, עמ' 130 - 170

זוסמן, מבוא= זוסמן, יעקב, "מבוא", (בתוך **תלמוד ירושלמי- כתב יד לייזן**, מהדורת האקדמיה ללשון העברית, בעריכת י' זוסמן, ירושלים, תשס"א), עמ' ט-לו

זוסמן, מפעלו= זוסמן, יעקב, "מפעלו המדעי של פרופסור אפרים אלימלך אורבך", **מדעי היהדות, מוסף 1 (תשנ"ג)**, עמ' 7 - 116

זוסמן, ספר= זוסמן, יעקב, "ירושלמי כתב יד אשכנזי ו-ספר ירושלמי", **תרביץ, סה (תשנ"ו)**, עמ' 37 - 63

זוסמן, פרקי= זוסמן, יעקב, "פרקי ירושלמי", **מחקרי תלמוד, ב (תשנ"ג)**, עמ' 220 - 283

זוסמן, שקלים= זוסמן, יעקב, "מסורת-לימוד ומסורת נוסח של התלמוד הירושלמי- לבירור נוסחאותיה של ירושלמי מסכת שקלים", בתוך **מחקרים בספרות התלמודית, יום עיון לרגל מלאת שמונים שנה לשאול ליברמן**, ירושלים, תשמ"ג, עמ' 12 - 76

חיון, ב"ש וב"ה= חיון, אריה יצחק, **בית שמאי ובית הלל- חקר משנתם ההלכתית והרעיונית**, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן, תשס"ד

(רא"ש) חסידה, מבוא= חסידה, הרב שמחה, "מבוא המהדיר", (בתוך רבי צדקיה הרופא, **שיבלי הלקט חלק ב**, מהדורת ש' חסידה, ירושלים, מכון אור המזרח, תשמ"ח), עמ' 10 - 92

טברסקי, ביקורת= טברסקי, יצחק, "ביקורת ספרים על א.א. אורבך בעלי התוספות", **תרביץ, כו (תשי"ז)**, עמ' 215 - 227

טויטו, עקבות= טויטו, אלעזר, "עקבות של לקח טוב בנוסח פירוש רש"י לתורה", **עלי ספר, טו (תשמ"ח-תשמ"ט)**, עמ' 37 - 41

טוך, פעילות= טוך, מיכאל, "פעילותם הכלכלית של יהודי גרמניה במאות העשירית- השתים עשרה: בין היסטוריוגרפיה להיסטוריה", בתוך **יהודים מול הצלב: גזרות תתנ"ו בהיסטוריה ובהיסטוריוגרפיה** (בעריכת יום טוב עסיס ואח'), ירושלים: מאגנס, תשס"א, עמ' 32 - 54

טשרנוביץ, תולדות= טשרנוביץ, חיים, **תולדות הפוסקים- חלק שני**, ניו-יורק: ועד היובל, תש"ז

יהלום, רמב"ן= יהלום, שלם, **חשיבתו ההלכית של הרמב"ן לאור מקורותיו הפרובנסלים**, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן, תשס"ג

- (ר"ד) כהן, נבואה = כהן, הרב דוד, "קול הנבואה חלק ב" (פורסם ע"י ד' שוורץ) **ספר הגיון-**
- מחקרים בדרכי חשיבה של חז"ל**, רמת גן, תשנ"ה, עמ' 34 - 63
- כהנא, פירושים = כהנא, מנחם, "פירושים לספרי הגנוזים בכתובי-יד", בתוך **ספר זכרון להרב יצחק ניסים זצ"ל הראשון לציון- ספר שני (חקרי תלמוד ורמב"ם)** (בעריכת מ' בניהו), ירושלים: יד הרב ניסים, תשמ"ה, עמ' צה-ק"ח
- כהנא, סז"ד = כהנא, מנחם, **ספרי זוטא דברים**, ירושלים: מאגנס, תשס"ג
- כ"ץ, ביקורת = כ"ץ, יעקב, "על 'בעלי התוספות' לאפרים א. אורבך", בתוך קובץ מאמריו **הלכה וקבלה, מחקרים בתולדות דת ישראל על מדוריה וזיקתה החברתית**, ירושלים, תשמ"ד, עמ' 340 - 349 [הגרסא הראשונה של המאמר פורסמה בקרית ספר, לא(תשט"ז), עמ' 9 - 16]
- כ"ץ, מבוא = כ"ץ, יעקב, "מבוא - ההלכה באספקלריה הסטורית", בתוך קובץ מאמריו **הלכה וקבלה, מחקרים בתולדות דת ישראל על מדוריה וזיקתה החברתית**, ירושלים, תשמ"ד, עמ' 1 - 6
- כ"ץ, מזקנים = כ"ץ, בן-ציון, **מזקנים אתבונן**, ורשא, תרס"ד
- כ"ץ, מעריב = כ"ץ, יעקב, "מעריב בזמנו ושלא בזמנו- דוגמא לזיקה שבין מנהג, הלכה וחברה", בתוך קובץ מאמריו **הלכה וקבלה, מחקרים בתולדות דת ישראל על מדוריה וזיקתה החברתית**, ירושלים, תשמ"ד, עמ' 175 - 200 [הגרסא הראשונה של המאמר פורסמה בציון, לה (תש"ל), עמ' 35 - 60]
- כ"ץ, שבת = כ"ץ, יעקב, **גוי של שבת: הרקע הכלכלי-חברתי והיסוד ההלכי להעסקת נוכרי בשבתות ובחגי ישראל**, ירושלים: מרכז זלמן שז"ר, תשמ"ד
- ליבזון, נדוי = ליבזון, גדעון, "נדוי ומנודה בעיני התנאים והאמוראים", **שנתון המשפט העברי, ו-ז (תשל"ט-תש"ם)**, עמ' 177 - 202.
- (גר"ש) ליברמן = ליברמן, שאול, **תוספתא כפשוטה- ביאור ארוך לתוספתא**, ניו-יורק, תשט"ו-תשמ"ח
- ליפשיץ, רש"י = ליפשיץ, אליעזר מאיר, "רש"י", בתוך **ספר רש"י** (בעריכת הרב יהודה ליב פישמן-מימון), ירושלים: מוסד הרב קוק, תשט"ז, עמ' קסה-רפה [=ליפשיץ, אליעזר מאיר, **כתבים-חלק א**, ירושלים: מוסד הרב קוק, תש"ז, עמ' ט-קצו]
- מוסקוביץ, ברייתות = מוסקוביץ, לייב, "עוד על 'הברייתות החסרות' בירושלמי, PAAJR 61 (1995), חלק עברי, עמ' 1 - 21
- מורגנשטרן, מעמד = מורגנשטרן, אריה, "מעמד החברתי של כהנים בימי הביניים", **אור המזרח, כד (א-ב) (תשרי-טבת תשל"ה)**, עמ' 127 - 136
- (רי"ל) מימון, רש"י = מימון, הרב יהודה ליב, "רבן של ישראל", בתוך **ספר רש"י** (בעריכת הרב יהודה ליב פישמן-מימון), ירושלים: מוסד הרב קוק, תשט"ז, עמ' ו-קכח
- מלחי, רש"י = מלחי, ירמיהו, **פרוש רש"י למסכת ברכות הנוסח שבידינו ונוסחאות אחרות**, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן, תשמ"ג
- מלמד, הגהות = מלמד, עזרא ציון, "הגהות בירושלמי כתב-יד ליידין על-פי כתב-יד רומי", בתוך קובץ מאמריו **עיונים בספרות התלמוד**, ירושלים: מאגנס, תשמ"ו, עמ' 373 - 393 [הגרסא הראשונה של המאמר פורסמה בתרביץ, נ (תשמ"א), עמ' 107 - 127]

(ר"ד) מצגר, הקדמה = מצגר, הרב דוד, "ספר החינוך ומחברו", בתוך **ספר החינוך**, מהדורת מכון ירושלים, נתניה, תשמ"ח, עמ' 15 - 19

מרגליות, חילוקים = מרגליות, מרדכי [מהדיר], **החילוקים שבין אנשי מזרח ובני ארץ ישראל**, ירושלים, תרח"ץ

נחלון, עיונים = נחלון, אהרון, "עיונים ברבינו חננאל- יחסו של רבינו חננאל לדבריהם של גאוני בבל ויחסו של הר"ף לרבינו חננאל", **שנתון המשפט העברי, יא-יב (תשמ"ד-תשמ"ו)**, עמ' 407 - 433

סולובייצ'יק, הלכה = סולובייצ'יק, חיים, **הלכה, כלכלה ודמוי עצמי**, ירושלים: מאגנס, תשמ"ה
סולובייצ'יק, יינס = סולובייצ'יק, חיים, **יינס- סחר ביינס של גויים- על גלגולה של הלכה בעולם המעשה**, ירושלים: עם עובד, תשס"ג
סולובייצ'יק, שו"ת = סולובייצ'יק, חיים, **שו"ת כמקור היסטורי**, ירושלים: מרכז זלמן שזר, תשנ"א

עמנואל, גאוניס = עמנואל, שמחה, "תשובות גאוניס וראשוניס מגנזי פירקוביץ", **קובץ על-יד, כז (תשס"ג)**, עמ' 103 - 136

עמנואל, מבוא = עמנואל, שמחה, "מבוא" (בתוך **תשובות הגאוניס החדשות**, ירושלים: אופק, תשנ"ה), עמ' א-נא

עמנואל, מהר"ם = עמנואל, שמחה, "תשובות מהר"ם מרוטנבורג שאינן של מהר"ם", **שנתון המשפט העברי, כא (תשנ"ח-תש"ס)**, עמ' 149 - 205

עמנואל, מקום = עמנואל, שמחה, "ואיש על מקומו מבואר שמו: לתולדותיו של ר' ברוך בר יצחק", **תרביץ, סט (תש"ס)**, עמ' 423 - 440

עמנואל, ספרי = עמנואל, שמחה, **ספרי הלכה אבודים של בעלי התוספות**, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים, תשנ"ג

עמנואל, רוקח = עמנואל, שמחה, "חיבוריו ההלכתיים של ר' אלעזר מגרמיזא", **תעודה, טז-יז (תשס"א)**, עמ' 203 - 254

פוגל, רש"י = פוגל, דב ישראל, **פרוש רש"י למסכת בבא מציעא- חלקים נבחרים**, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן, תשנ"ב

פוקס, הכרעה = פוקס, עוזיאל, "דרך ההכרעה, סמכות של טקסטים ומודעות עצמית- הרהורים על דרכי הפסיקה בשלהי תקופת הגאוניס", בתוך **סוגיות במחקר התלמוד- יום עיון לציון חמש שנים לפטירתו של אפרים א' אורבך כ"א בכסלו תשנ"ז**, ירושלים: מאגנס, תשס"א, עמ' 100 - 124

פוקס, חדשות = פוקס, עוזיאל, "שלוש תשובות חדשות של ר' יצחק בר' משה בעל 'אור זרועי'", **תרביץ, ע (תשס"א)**, עמ' 109 - 131

(רש"ז) פיק, בישול = פיק, הרב שלמה זאב, "בירורים עפ"י כתי"ב בשיטת רש"י בעיניני בישול בשבת", **מגל, ז (תש"ן)**, עמ' 39 - 53

(רש"ז) פיק, ערבה = פיק, הרב שלמה זאב, "נטילת ערבה והקפה בסוכות", בתוך **אילנא דחיי שרה- דברי זכרון לע"נ מרת שרה רחל ע"ה (וייזר) זר אילן בני ברק**, תשמ"ז, עמ' נא- סה

פלורסהיים, מנהג = פלורסהיים, יואל, "הרמב"ן ויחסו למנהג", **סיני, קלב (תשס"ג)**, עמ' ל-נא
פלורסהיים, מקור = פלורסהיים, יואל, "חיידושי הרמב"ן לתלמוד כמקור לתשובות", **סיני, קכה**

(תשרי-טבת תש"ס), עמ' לד - מז

פלורסהיים, רמב"ן= פלורסהיים, יואל, "הרמב"ן נגד חכמי המאה הי"ב?", ציון, סז (תשס"ב), עמ' 465 - 471

פליקס, ספר= פליקס, יהודה, "ספר הישר לרבינו יעקב בן ר' מאיר (רבינו תם)", סיני, לט (תשט"ז), עמ' נב-סא, קו-קטו, קעב-קפב, רכד-רלט, רפד-רצו ו-שסד-שעג (רי"מ) פלס, מהדורות= פלס, הרב ישראל מרדכי, "הסמ"ג ומהדורותיו", מוריה, יח/ט-י [ריג-ריד] (תשרי תשנ"ג), עמ' קה-קי

פרידמן, כתיב השמות= פרידמן, שמא יהודה, "כתיב השמות 'רבה' ו-'רבא' בתלמוד הבבלי", סיני, קי (תשנ"ב), עמ' קמ-קסד

פרידמן, לחקר= פרידמן, שמא יהודה, "פרק האשה רבה בבבלי, בצירוף מבוא כללי על דרך חקר הסוגיא", מחקרים ומקורות- מאסף למדעי היהדות, ספר א (תשל"ח), עמ' 275 - 441 פרידמן, נוסח= פרידמן, שמא יהודה, תלמוד ערוך - פרק השוכר את האומנין- כרך הנוסח, ניו-יורק וירושלים, תשנ"ז

פרידמן, עתיקתא= פרידמן, שמא יהודה, תוספתא עתיקתא על מסכת פסח ראשון- מקבילות המשנה והתוספתא ופירושן בצירוף מבוא, רמת-גן: אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשס"ג פרידמן, רשב"ם= פרידמן, שמא יהודה, "מתוספות הרשב"ם לרי"ף", קובץ על-יד, ח (תשל"ו) עמ' 187 - 226

פרידמן, רש"י= פרידמן, שמא יהודה, "פירוש רש"י לתלמוד- הגהות ומהדורות", בתוך רש"י - עיונים ביצירתו (בעריכת צבי אריה שטיינפלד), רמת-גן: אוניברסיטת בר-אילן, תשנ"ג, עמ' 147 - 175

פרידמן, שונצינו= פרידמן, שמא יהודה, "רבי דוד בן אלעזר ס"ל ומסכתות התלמוד שנדפסו בדפוס שונצינו", אסופות, ז (תשנ"ג), עמ' ו-כח.

פרנקל, רש"י= פרנקל, יונה, דרכו של רש"י בפירושו לתלמוד הבבלי, ירושלים: מאגנס, תשל"ה קונוביץ, מערכות= קונוביץ, ישראל, מערכות תנאים בספרות התלמודית והמדרשית, ירושלים: מוסד הרב קוק, תשכ"ז-תשכ"ט

(רמ"ח) קצנלנבוגן, מבוא= קצנלנבוגן, הרב משה חיים, "מבוא למהדורה השניה", בתוך רבי יהודה בן רבי קלונימוס משפירא, יחוסי תנאים ואמוראים, מהדורת רי"ל מימון ורמ"ח קצנלנבוגן, ירושלים: מוסד הרב קוק, תשכ"ג, עמ' 11 - 38

רבינוביץ, מגילה= רבינוביץ, מאיר א', "מבוא", בתוך ספר מרדכי השלם על מסכת מגילה, ירושלים: מכון ירושלים, תשנ"ז, עמ' 11 - 12

רבינוביץ, שערי= רבינוביץ, זאב וולף, שערי תורת בבל, (בעריכת ע"צ מלמד) ירושלים: ביהמ"ד לרבנים באמריקה, תשכ"א

רגב, מעשרות= רגב, אייל, "גבית מעשרות בגבולין על-ידי כהנים צדוקים בתקופה החשמונאית וערב המרד הגדול", קעמ"י, 12 ב (תש"ס), עמ' 11 - 19

רוט ורבינוביץ, המרדכי= רוט, יעקב ומאיר א' רבינוביץ, "מבוא לספר המרדכי למסכת קידושין ולמסכת גיטין", מחקרים ומקורות- מאסף למדעי היהדות, ספר ב כרך א (תש"ן) עמ' 1 - 77

ריבלין, אליסאנה= ריבלין, יוסף, שטרי קהלת אליסאנה מן המאה האחת עשרה, רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן, תשנ"ה

ריינר, עיון= ריינר, אברהם (רמי), "פרשנות והלכה: עיון מחודש בפולמוס רבינו תם ורבינו משולם", **שנתון המשפט העברי, כא (תשנ"ח-תש"ס)**, עמ' 207 - 239

רפאל, רש"י= רפאל, יצחק, "רש"י בתשובותיו", בתוך **ספר רש"י** (בעריכת הרב יהודה ליב פישמן-מימון), ירושלים: מוסד הרב קוק, תשט"ז, עמ' תקע-תקצא

שבט, המנהג= שבט, עזרא, "מקום המנהג בתורת הרמב"ן ובית מדרשו הקטלוני", **שנתון המשפט העברי, יח-יט (תשנ"ב-תשנ"ד)**, עמ' 439 - 453

שבט, משנה= שבט, עזרא, "לימוד המשנה בין רבותינו הראשונים על פי הממצאים בפירושים סביב הלכות הרי"ף", **עלי ספר, יט (תשס"א)**, עמ' 49 - 68

שוורץ, ציונות= שוורץ, דב, **הציונות הדתית בין היגיון למשיחיות**, תל-אביב: עם עובד, תשנ"ט

שוורצפוקס, מסעי= שוורצפוקס, שמעון, "מקומם של מסעי הצלב בדברי ימי ישראל", בתוך **תרבות וחברה בתולדות ישראל- קובץ מאמרים לזכרו של חיים הלל בן-ששון** (בעריכת ראובן בונפיל ואחרים), ירושלים: מרכז זלמן שז"ר, תשמ"ט, עמ' 251 - 268

שוורצפוקס, צרפת= שוורצפוקס, שמעון, **יהודי צרפת בימי הביניים**, תל-אביב: ספריית הילל בן חיים, תשס"א

שטובר, שאלות= שטובר, שמעון, "שאלות שהופנו אל אברהם בן הרמב"ם", **שנתון המשפט העברי, יד-טו (תשמ"ח-תשמ"ט)**, עמ' 245 - 281

שטמפר, הלכתא= שטמפר, יהודה צבי, "הלכתא כבתראי - גישות שונות בתקופת הגאונים", **שנתון המשפט העברי, כב (תשס"א-תשס"ד)**, עמ' 417 - 435

שמש, עיון= שמש, אהרון, "כי תבואו אל הארץ", עיון מחודש בפרשת מצוות התלויות בארץ", **סידרא, טז (תש"ס)**, עמ' 151 - 177

שפרבר, מנהג"י= שפרבר, דניאל, **מנהגי ישראל, חלקים א-ו**, ירושלים: מוסד הרב קוק, תש"ן-תשנ"ח

שרמר, רש"י= שרמר, עדיאל, "על הפרושים למסכת מועד קטן המיוחסים לרש"י", בתוך **עטרה לחיים מחקרים בספרות התלמודית והרבנית לכבוד פרופסור חיים זלמן דימיטרובסקי** (בעריכת ד' בויארין, מי הירשמן, ש"י פרידמן, מי שמלצר וי"מ תא-שמע), ירושלים: מאגנס, תש"ס, עמ' 534 - 554

תא-שמע, אורבך= תא-שמע, ישראל משה, "בעלי התוספות לפרופ' אורבך: חמישים שנה להופעתו- קליטה וביקורת", **מדעי היהדות, 41 (תשס"ב)**, עמ' 37 - 44

תא-שמע, אשכנז= תא-שמע, ישראל משה, "הלכה, מנהג ומסורת ביהדות אשכנז במאות הי"א-י"ב" בתוך קובץ מאמריו **מנהג אשכנז הקדמון**, ירושלים: מאגנס, תשנ"ט³, עמ' 13 - 105

[גרסתו הראשונה של המאמר פורסמה ב**סידרא, ג (תשמ"ז)**, עמ' 85 - 161]

תא-שמע, ביזנטיון= תא-שמע, ישראל משה, "לתולדות הקשרים התרבותיים בין יהודי ביזנטיון ואשכנז", בתוך **מאה שערים- עיונים בעולמם הרוחני של ישראל בימי הביניים לזכר יצחק טברסקי** (בעריכת עזרא פליישר ואחרים), ירושלים: מאגנס, תשס"א, עמ' 61 - 70

תא-שמע, ביקורת= תא-שמע, ישראל משה, "ביקורת ספרים", **קרית ספר, נו (תשמ"א)**, עמ' 344 - 352

תא-שמע, גלגולי= תא-שמע, ישראל משה, "גלגולי מנהג צרפת בסעודה שלישית של שבת", בתוך קובץ מאמריו **מנהג אשכנז הקדמון**, ירושלים: מאגנס, תשנ"ט³, עמ' 201 - 220 [הג רסא

הראשונה של המאמר פורסמה **במחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ד (תשמ"ה)**, עמ' 251 -

[270

תא-שמע, הוספות = תא-שמע, ישראל משה, "הוספות והשלמות", בתוך קובץ מאמריו **מנהג**

אשכנז הקדמון, ירושלים: מאגנס, תשנ"ט³, עמ' 360 - 364

תא-שמע, הלכתא = תא-שמע, ישראל משה, "הלכתא כבתראי" – בחינות הסטוריות של כלל משפטיי, בתוך קובץ מאמריו **הלכה, מנהג ומציאות באשכנז 1100-1350**, ירושלים: מאגנס,

תש"ס, עמ' 58 – 78 [הגרסא הראשונה של המאמר פורסמה **בשנתון המשפט העברי, ו-ז**

(תשל"ט-תש"ס), עמ' 405 - 423]

תא-שמע, זרמים = תא-שמע, ישראל משה, "הגר"א ובעל 'שאגת אריה', היפני יהושע' וספר 'ציון לנפש חיה'- לתולדותיהם של הזרמים החדשים בספרות הרבנית ערב תנועת ההשכלה",

סידרא, טו (תשנ"ט), עמ' 181 - 191

תא-שמע, מצות = תא-שמע, ישראל משה, "מתי אופים מצות של פסח", בתוך קובץ מאמריו **מנהג**

אשכנז הקדמון, ירושלים: מאגנס, תשנ"ט³, עמ' 237 - 248 [גרסתו הראשונה של המאמר

פורסמה **בספר היובל לכבוד הרב י"ד סולוביציץ, כרך ב**, ירושלים: מוסד הרב קוק, תשמ"ד,

עמ' תתפו-תתצה]

תא-שמע, מציאות = תא-שמע, ישראל משה, "פרק א- הרקע ההיסטורי", בתוך קובץ מאמריו

הלכה, מנהג ומציאות באשכנז 1100-1350, ירושלים: מאגנס, תש"ס, עמ' 13 - 35

תא-שמע, הספרות א = תא-שמע, ישראל משה, **הספרות הפרשנית לתלמוד באירופה ובצפון**

אפריקה- קורות אישים ושיטות- חלק ראשון: 1000 – 1200, ירושלים: מאגנס, תשנ"ט

תא-שמע, הספרות ב = תא-שמע, ישראל משה, **הספרות הפרשנית לתלמוד באירופה ובצפון**

אפריקה- קורות אישים ושיטות- חלק שני: 1200 – 1400, ירושלים: מאגנס, תש"ס

תא-שמע, ספרייתם = תא-שמע, ישראל משה, "ספרייתם של חכמי אשכנז בני המאה הי"א-הי"ב",

קרית ספר, ס (תשמ"ה), עמ' 298 - 310

תא-שמע, פירוש = תא-שמע, ישראל משה, "פירוש אשכנזי-צרפתי קדום למדרשי בראשית וויקרא

רבה וספרי, בכתב יד", בתוך **פרוש קדום למדרש ויקרא רבה**, מהדורת מ"ב לרנר, ירושלים:

חברת מקיצי נרדמים, תשנ"ה, עמ' 1 - 15

תא-שמע, צרור = תא-שמע, ישראל משה, "צרור הערות לנוסחו של ספר הישר לרבינו תם", **מחקרי**

תלמוד, ב (תשנ"ג), עמ' 526 - 533

תא-שמע, קובץ = תא-שמע, ישראל משה, "שאלות ותשובות מן השמים- הקובץ ותוספותיו",

תרביץ, נז (תשמ"ח), עמ' 51 - 67

תא-שמע, קליטה = תא-שמע, ישראל משה, "קליטתם של ספרי הרי"ף, הרי"ח ו"הלכות גדולות"

בצרפת ובאשכנז במאות הי"א-י"ב", **קרית ספר, נה (תש"ס)**, עמ' 191 - 201

תא-שמע, קריאת = תא-שמע, ישראל משה, "הקריאה בחומשים שלנו- שתי גישות בהלכה

ותולדותיהן", בתוך קובץ מאמריו **מנהג אשכנז הקדמון**, ירושלים: מאגנס, תשנ"ט³, עמ' 171 -

181

תא-שמע, רא"ש = תא-שמע, ישראל משה, "רבינו אשר ובנו ר' יעקב בעל הטורים: בין אשכנז

לספרד", **פעמים, 46 - 47 (תשנ"א)**, עמ' 75 - 91

- תא-שמע, רז"ה = תא-שמע, ישראל משה, **רבי זרחיה הלוי בעל המאור ובני חוגו – הספרות הרבנית בפרובנס במאה ה-12**, ירושלים: מוסד הרב קוק, תשנ"ג
- תבורי, מועדי = תבורי, יוסף, **מועדי ישראל בתקופת המשנה והתלמוד**, ירושלים, תשנ"ה
- Brody, Geonim= Brody, Robert, **The Geonim of Babylonia and the Shaping of Medieval Jewish Culture**, New Haven: Yale University Press, 1998
- רש"י תורתו ואישיותו Elfenbein, Rashi= Elfenbein, Israel S., "Rashi in his Responsa", in **בעריכת הרב ד"ר שמעון פדרבוש** (English Section, pp. 63-98)
- Goitein, Society I= Goitein, Solomon Dov, **A Mediterranean Society, Volume I- Economic Foundations**, Los Angeles: University of California Press, 1967
- Goitein, Society IV= Goitein, Solomon Dov, **A Mediterranean Society, Volume IV- Daily Life**, Los Angeles: University of California Press, 1983
- Horowitz, Sermon= Horowitz, Carmi, **The Jewish Sermon in 14th Century Spain: The Derashot of R. Joshua Ibn Shu'eib**, Cambridge: Harvard University Press, 1989
- Jacobs, Talmud= Jacobs, Louis, "Are there fictitious Baraitot in the Babylonian Talmud", **HUCA, 42 (1971)**, pp. 185-196
- Krupp, Manuscripts= Krupp, Michael, "Manuscripts of the Babylonian Talmud", **The Literature of the Sages** (ed.: Shmuel Safrai), Assen: 1987, pp. 346-366
- Kanarfogel, Lattices= Kanarfogel, Ephraim, **Peering through the Lattices- Mystical, Magical, and Pietistic Dimensions in the Tosafist Period**, Detroit: Wayne University Press, 2000
- Kanarfogel, Maharam= Kanarfogel, Ephraim, "Preservation, Creativity, and Courage: The Life and Works of R. Meir of Rottenburg- On the Occasion of the 700th anniversary of his death", **Jewish Book Annual, 50 (1992)**, pp. 249-259
- Linder, Jews= Linder, Amnon, **The Jews in the Legal Sources of the Early Middle Ages**, Jerusalem and Detroit: Wayne State University Press and the Israel Academy of Sciences and Humanities, 1997
- Mann, Jews I= Mann, **The Jews in Egypt and in Palestine Under the Fatimid Caliphs, Volume I**, Oxford: Oxford University Press, 1920 (Reprinted 1969)
- Mann, Jews II= Mann, **The Jews in Egypt and in Palestine Under the Fatimid Caliphs, Volume II**, Oxford: Oxford University Press, 1922 (Reprinted 1969) Philadelphia, 1935
- Mann, Karaitica= Mann, **Texts and Studies In Jewish History and Literature, Volume II- Karaitica**, Philadelphia, 1935
- Moore, Tobit= Moore, Carey A., **Tobit –A New Translation with Introduction and Commentary**, New York: Doubleday, 1996, pp. i-xxx

- Oppenheimer, Babylonia= Oppenheimer, A'haron, **Babylonia Judaica in the Talmudic Period**, Wiesbaden: Reichart, 1983
- Septimus, Transition= Septimus, Bernard, **Hispano-Jewish Culture in Transition: The Career and Controversies of Ramah**, Cambridge: Harvard University Press, 1982
- Soloveitchik, Change= Soloveitchik, Haym, "Religious Law and Change- The Medieval Ashkenazic Example", **AJS Review**, **12 (2) (1987)**, pp. 202-222
- Soloveitchik, Creativity= Soloveitchik, Haym, "Catastrophe and Halakhic Creativity: Ashkenaz- 1096, 1242, 1306 and 1298", **Jewish History**, **12, 1 (1998)**, pp. 71-85
- Soloveitchik, Methodology= Soloveitchik, Haym, "History of Halakha – Methodological Issues: A Review Essay of I. Twersky's *Rabad of Posquieres*", **Jewish History**, **5 (1991)**, pp. 75-124
- Soloveitchik, Piety= Soloveitchik, Haym, "Piety, Pietism, and German Pietism: Sefer Hasidim I and the Influence of Hasidei Ashkenaz", **JQR**, **XCII, 3-4 (Jan.-April 2002)**, pp. 455-493
- Soloveitchik, Rabad= Soloveitchik, Haym, "Rabad of Posquieres: A Programmatic Essay", in **Studies in the History of Jewish Society in the Middle Ages and on the Modern Period- Presented to Professor Jacob Katz**, English Section, pp. 7 - 40
- Soloveitchik, Review= Soloveitchik, Haym, "Review Essay 'Olam Ke-Minhago Noheg' ", **AJS Review**, **23 (1998)**, pp. 223-234
- Soloveitchik, Texts= Soloveitchik, Haym, "Can Halakhic Texts Talk History", **AJS Review**, **3 (1978)**, pp. 152-196
- [תרגום עברי של המאמר פורסם, בכותרת "היוכלו טקסטים הלכתיים לדבר היסטוריה?!",
בנטועים, ט (אלול תשס"ב), עמ' 7 - 51]
- Twersky, Rabad= Twersky, Isidore, **Rabad of Posquieres**, Cambridge: Harvard University Press, 1962
- Woolf, Mahariq= Woolf, Jeffrey Robert, "Between Law and Society: Mahariq's Responsum on the 'Ways of the Gentiles' (HUQQOT HA-'AKKUM)", **AJS Review**, **25 [1] (2000/2001)**, pp. 45-69
- Woolf, Methodology = Woolf, Jeffrey Robert, "Methodological Reflections on the Study of Halakha", **EJIS Newsletter**, **11 (October 2001 – March 2002)**, pp. 9-14